

88.1(0)3

2-34

О.Я.Чебикін, І.М. Пивоварчик

Історія становлення психологічних наукових шкіл На півдні України (XIX XX ст.)

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК СРОКОВ
ВОЗВРАТА

Книга должна быть возвращена
не позже указанного здесь срока

Количество предыдущих выдач _____

--	--

**ПІВДЕННИЙ НАУКОВИЙ ЦЕНТР АКАДЕМІЇ
ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ**

О.Я. Чебикін, І.М. Пивоварчик

**ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ
ПСИХОЛОГІЧНИХ НАУКОВИХ ШКІЛ
НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (XIX – XX СТ.)**

Одеса

Видавець Черкасов

2007

ББК 88.1 (0)5

Ч 34

УДК: 15.010+159+477.7

Б-ка ПНПУ ім. К.Д.Ушинського

ПД4918

*Рекомендовано до друку вченою радою ПНЦ АПН України
(протокол № 7 від 10.09.2007).*

Рецензенти

*Велитченко Л.К., доктор психологічних наук, професор;
Максименко Ю.Б., доктор психологічних наук, професор.*

Чебикін О.Я., Пивоварчик І.М. Історія становлення

Ч 34 психологічних наукових шкіл на півдні України (XIX – XX ст.). Монографія. – Одеса: Видавець Черкасов, 2007. – 230 с.

ISBN 966-8835-48-3

ПД 4918

В монографії розглядається проблема становлення психологічних наукових шкіл на півдні України (XIX – XX ст.). Визначено теоретичні й методологічні підходи до дослідження феномена психологічних наукових шкіл. Розкрито зміст наукових шкіл та історичні форми їх трансформації. Запропоновано метод історико-критичного аналізу рівня сформованості наукових шкіл у психології. На матеріалі емпіричного дослідження авторами монографії показано, що в Одеському регіоні в різні часи працювали вчені-психологи, які представляють класично-інтроспективне, природничо-наукове і культурно-гуманістичне спрямування. Розглянуто становлення одеських психологічних шкіл, які досягли різного рівня сформованості. Роботу адресовано вченим-психологам. Вона також може бути корисною для студентів, аспірантів, викладачів і практиків психологічного фаху.

ІНДІВІДУАЛЬНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ К.Д. УШИНСЬКОГО
БІБЛІОТЕКА

ББК 88.1 (0)5

ISBN 966-8835-48-3

© Чебикін О.Я., Пивоварчик І.М., 2007

© ПНЦ АПН України, 2007

3484

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИМОГ ДО ЗМІСТУ ПСИХОЛОГІЧНИХ НАУКОВИХ ШКІЛ.....	6
1.1. Ідентифікація феномена наукової школи.....	6
1.1.1. Класифікація й типологія наукових шкіл.....	12
1.1.2. Форми трансформації наукових шкіл.....	16
1.2. Теоретико-методологічні засади аналізу наукової діяльності.....	22
1.3. Розробка методу історико-критичного аналізу рівня сформованості та розвитку психологічних наукових шкіл....	29
1.4. Зміст процедурної частини методу історико-критичного аналізу рівня сформованості та розвитку психологічних наукових шкіл.....	31
Висновки до першого розділу.....	42
Розділ 2. УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА СИСТЕМАТИЗАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕНЬ ЩОДО СТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ НАУКОВИХ ШКІЛ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (Одеський регіон) з другої половини ХІХ ст. до кінця ХХ ст.....	45
2.1. Історія розвитку психології та становлення її наукових психологічних шкіл на півдні України з другої половини ХІХ ст. до 30-х рр. ХХ ст.....	45
2.1.1. Наукова спадщина І.М.Сеченова та його одеської психофізіологічної школи.....	52
2.1.2. Наукова спадщина М.М.Ланге та його одеської експериментально-психологічної школи.....	68
2.1.3. Наукова спадщина С.Л.Рубінштейна та його одеської теоретико-методологічної школи.....	88
2.2. Становлення наукової школи психології сприймання часу Д.Г.Елькіна.....	105
2.3. Основні тенденції та ознаки започаткування наукових психологічних шкіл на півдні України (м. Одеса) у період з 50-х рр. ХХ ст. до кінця ХХ ст.....	114
Висновки до другого розділу.....	141
ВИСНОВКИ.....	145
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	148
ДОДАТКИ.....	179

ВСТУП

Загальновідомо, що сучасна наука вибудована на ґрунті багатоміжових досягнень минулого. Історія науки та окремих її галузей невід'ємно пов'язана з цілісним та безперервним процесом розвитку людини в культурно-історичному, соціально-економічному, політичному й духовному просторах. Незалежність України в означених просторах пред'явила нові вимоги до науки, зокрема психології, та поставила багато питань щодо переосмислення її історичної спадщини, у тому числі й наукової, з урахуванням регіональних здобутків. У цьому аспекті особливої ваги набувають дослідження з осмислення процесу розвитку української психологічної науки й наукових шкіл, що зародилися в її надрах. Невизначеним є також вплив факторів як розвитку, так і започаткування наукових психологічних шкіл.

Слід зазначити, що різні аспекти вказаних проблем були предметом дослідження таких учених, як Б.Г.Ананьєв, Л.І. Анциферова, О.О.Будилова, Л.С.Виготський, А.М.Ждан, Г.С. Костюк, А.В.Петровський, В.А.Роменець, С.Л.Рубінштейн, Б.М. Теплов, О.М.Тутунджян, Д.М.Узнадзе, Д.Г.Елькін, М.Г. Ярошевський та ін. У наш час дослідження проблем історії розвитку психології продовжуються в працях Л.Н.Акимової, О.В. Галустової, І.В. Данилюк, М.С.Корольчук, П.П.Криворучка, О.С. Лучиніна, І.П. Манохи, В.М.Мартинюк, Т.Д. Марцинковської, О.В. Морозова, І.Ю. Полякової та ін. На підставі результатів досліджень цих та інших авторів можна констатувати, що недостатньо вивченими залишаються питання становлення та особливостей розвитку регіональної психологічної науки в Україні. Крім того, фактично відсутні спеціальні дослідження, в яких би вивчалися питання: становлення психологічних наукових шкіл саме на Одещині.

Важливість дослідження цієї проблеми також обґрунтовується необхідністю уточнення багатьох фактів щодо наукового висвітлення історії становлення й розвитку одеських психологічних шкіл другої половини ХІХ ст. – кінця ХХ ст. в аспекті продовження наукових традицій, закладених І.М.Сеченовим, М.М. Ланге, С.Л.Рубінштейном, та певним чином продовжені Д.Г. Елькіним, В.О.Котовим-Хроменко, Г.З.Бедним, О.Я. Чебикініним, І.Г. Белявським, Б.Й.Цукановим, О.П. Санніковою, С.М. Симоненко, Т.П. Віс-

коватовою, Ю.Б.Максименко та ін. вченими, для яких Одеса стала містом творчого натхнення, де зароджувалися та отримували свій розвиток інноваційні ідеї, програми, науково-практичні проекти.

Зміст представленої роботи складається з двох розділів. У першому наведено основні концептуальні підходи, спрямовані на уточнення сутності розуміння феномена психологічних наукових шкіл, розкриття теоретико-методологічних засад їх аналізу.

У другому розділі узагальнено та систематизовано результати досліджень щодо становлення одеських психологічних наукових шкіл, а також проаналізовано етапи їх становлення від середини XIX ст. по сьогоднішній день.

За наслідками досліджень вперше: застосовано системно-історичний підхід до пізнання психологічних наукових шкіл на півдні України, зокрема на Одещині, в якому ключовими моментами виступають наступність та цілісність; створено метод історико-критичного аналізу рівня сформованості та розвитку наукових шкіл у психології, що базується на виділенні змістовних і формальних ознак; запропоновано періодизацію розвитку психологічної науки в Одеському регіоні та визначено рівні сформованості психологічних наукових шкіл відповідно до етапу їх функціонування (започаткування, становлення, подальшого розвитку).

Уточнено історичні факти щодо заснування психофізіологічної, експериментально-психологічної, теоретико-методологічної наукових шкіл в Одесі; творчої діяльності одеських психологів, які виступили засновниками власних психологічних наукових шкіл та зумовили розвиток психологічної науки, починаючи з 30-х рр. XX ст. і до сьогоднішнього дня.

Подальшого розвитку набули теоретичні та методологічні підходи до пізнання феномена психологічних наукових шкіл як історичного об'єднання фахівців-одномислців, згуртованих навколо засновника та організатора визнаної наукової проблеми, що має прогресивний або інноваційний характер.

Ми сподіваємось, що представлена праця буде корисною як для різних учених, що вивчають історичні здобутки психології, так і для студентів, аспірантів, викладачів і практиків психологічного фаху.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИМОГ ДО ЗМІСТУ ПСИХОЛОГІЧНИХ НАУКОВИХ ШКІЛ

1.1. Ідентифікація феномена наукової школи

Аналіз та узагальнення науково-методологічної літератури [5, 12, 13, 55, 228, 271, 321-324, 339, 340, 374, 376, 396-401, 403, 404 та ін.] дозволили визначити ряд обставин, пов'язаних з об'єктивним станом психологічної науки в сучасному суспільстві та специфічними формами її розвитку, які підвищили інтерес дослідників до проблем структури й функціонування наукових об'єднань у цій галузі.

До таких обставин відносяться:

- збільшення загального обсягу знань;
- поглиблення знань, що виявляється у швидкому збільшенні кількості наукових дисциплін;
- ускладнення техніки вимірювання, проведення експериментів, мови впровадження теоретичних знань.

Вивчення первинних форм соціальної спільності в науці — груп і колективів учених — має давню історію [5, 253, 312, 321-324, 341, 342, 374 та ін.]. Але найбільш вагомим значення результати цих досліджень набули лише за останні кілька десятиріч років. Сьогодні в наукометрії [5, 253, 312, 321, 322, 329, 346, 372, 374, 389 та ін.], психології [38-42, 74, 271, 279-284, 318, 340, 377, 378, 396-401, 404 та ін.] та історії науки [24, 43, 45, 57, 58, 61, 110, 116, 137, 264, 308, 318 та ін.] широко проводяться дослідження найрізноманітніших наукових колективів. Складність таких колективів, різноманітність їх форм, типів, розмірів, функцій потребують використання методів різних дисциплін — економіки, управлінських наук, соціології, соціальної психології тощо.

Проблема ідентифікації феномена наукової школи останнім часом все частіше привертає увагу фахівців наукометрії [5, 55, 130, 322, 339, 346 та ін.], історії науки [24, 43, 45, 57, 58, 61, 110, 116, 137, 264, 308, 319, 320 та ін.], психології науки [111, 271, 340, 346, 393-405 та ін.], історії психології [38, 74, 124, 125, 258-260, 284 та ін.]. Її актуальність пов'язана зі спробою осмис-

лення сучасного стану розвитку науки, тенденцій та закономірностей у констатації її досягнень.

Враховуючи результати узагальнення досліджень, можна стверджувати, що проблема наукових шкіл у психології прямо чи опосередковано була предметом розгляду в роботах О.О. Буділової, І.П.Манохи, Т.Д.Марцинковської, А.В. Петровського, В.А. Роменця, О.М.Ткаченка, В.В.Умрихіна, М.Г. Ярошевського та ін.

Підвищення інтересу до проблеми наукових шкіл визначається перш за все їх ствердженням та роллю в соціальному прогресі людства, визначенням тенденцій, що характеризують розвиток закономірностей психіки. Це підтверджують численні дослідження вітчизняних і зарубіжних вчених [8, 12, 323, 324, 350, 372 та ін.], в яких розкривається сутність наукової школи та її прогресивне значення у становленні тієї чи іншої науки.

Результати аналізу розвитку психології, представлених у дослідженнях С.О.Кутель, К.О.Ланге, Є.З.Мірської, А.В. Петровського, А.О.Смірнова, О.М.Ткаченка, Б.О.Фролова, С.Д. Хайтун, М.Г.Ярошевського та ін., засвідчують, що наукові школи є „кузницею наукових кадрів”, могутнім чинником розвитку науки, у тому числі і психології, який впливає на її сучасну структуру, служить продуктивною формою організації колективного дослідницького процесу.

Подібні оцінки ролі наукових шкіл у прогресі психологічної науки даються й західними психологами [372, 374 та ін.]. Так Д.Шульць у спеціальному розділі своєї роботи „Віхи розвитку: школи в психології” вказує, що поява різних шкіл та їх подальший занепад, а також заміна іншими школами – одна з найважливіших характеристик історії психології [412].

Проте, узагальнення результатів різних досліджень у галузі наукометрії [5, 55, 130, 322, 339, 346 та ін.], історії психології [38, 74, 124, 125, 258-260, 284 та ін.], соціальної психології науки [111, 271, 340, 346, 393-405 та ін.] свідчить, що стосовно визначення феномена наукової школи не існує одностайної думки серед фахівців.

Проведені поглиблені дослідження [5, 8, 12, 38-42, 55, 74, 124, 258-260, 271, 340, 393-405 та ін.] дають підстави говорити, що вирішення цієї проблеми можливе шляхом застосування двоступеневого підходу до науково-теоретичного збагнення феномена наукової школи.

Першим ступенем є аналіз тих ознак, які властиві всім на-

уковим школам, але не є специфічними для них; тим самим ми доходимо більш широкого розуміння того класу явищ, до якого належить наукова школа як підклас або безліч підкласів.

Другий ступінь полягає у виділенні таких ознак, які визнаються специфічними для наукової школи, тобто такі, які можуть виступати конкретною дефініцією специфіки її характеристики.

Такий аналіз дає можливість розуміння сутності, формулювання положень та визначення змісту наукової школи.

Аналіз вітчизняних [69, 111, 117, 271, 319, 322-324, 340, 374, 393-405 та ін.] і зарубіжних [8, 12, 326, 376, 411, 412 та ін.] досліджень доводить, що практично всі автори особливу увагу приділяють етимології поняття „наукова школа”. До останньої відносять і певну систему освіти [111], наукову виучку [374], сукупність учителів або учнів [140, 228, 374 та ін.], а також просто співробітників у науці, ідейну наукову платформу, парадигму, теорію, проблемну орієнтацію, метод та ізольовану групу дослідників, товариство вчених будь-якої країни [268, 319, 374], і науковий напрям або дисципліну [374] і т. ін. Систематизація й узагальнення результатів цих [69, 111, 124, 271, 319, 322-324, 326, 340, 374, 376, 393-405, 412 та ін.] та інших праць дозволяє припустити, що така різноманітність уявлень обумовлена поліфункціональністю самого об'єкта – наукової школи. Виконані дослідження дають можливість говорити, що для наукової школи характерні такі основні функції: освітня, дослідницька, трансляційна та евристична. Як підкреслюється в праці [374; 119-153], домінування окремих її функцій на різних етапах розвитку наукового знання в різноманітних соціокультурних ситуаціях у межах однієї науки або в різних наукових дисциплінах, під впливом національної специфіки сформувало в житейській свідомості вчених „редуковані уявлення” про наукову школу.

Разом з тим, за всією сукупністю цих „редукованих”, фрагментарних уявлень, які іноді суперечать одне одному, стоїть цілком певне значення, яке вимальовується вже в етимології поняття „наукова школа”: перетині змісту термінів „наукова” і „школа”, тобто пізнавальних, дослідницьких, евристичних та освітніх, педагогічних аспектів наукової діяльності [374].

Всі ці аспекти наукової діяльності певною мірою характеризують феномени науки, які стосуються продукування, розповсю-

дження знання, та міжособових відносин людей у сфері науки.

Узагальнення даних різних праць [5, 8, 12, 55, 329, 258-260, 271, 322, 339, 340, 346, 393-405 та ін.] дозволило на основі теоретичної концепції В.Б.Гасілова умовно виділити дев'ять груп ознак, що характеризують подібні об'єкти:

— наукові результати. Ці ознаки мають своє втілення в наукових продуктах, а саме: монографіях, науково-методичних посібниках, інноваційних підручниках, наукових публікаціях загального або спеціального характеру, періодичних тематичних виданнях, підготовці дисертацій, авторських свідоцтвах, патентах, винаходах, впровадженнях, „особистому знанні”;

— характер зміни знання. Дана група ознак включає процеси, пов'язані з процесами генерації, розповсюдження, застосування, догматизації, акумуляції наукових знань [5, 8, 55, 322, 339, 374 та ін.];

— існування наукового об'єднання. Може приймати наступні форми: кафедра, лабораторія, секція, дослідницька організація, науково-дослідний інститут, неформальний колектив, творча або проблемна група [111, 271, 340, 346, 374, 393-405 та ін.];

— рольові функції в науковому об'єднанні. У ролі „вчителя” звичайно виступає дослідник, учений, лідер, засновник, директивна особа. У ролі „учня” прийнято розглядати учнів, студентів, стажистів, аспірантів, наукових співробітників, а також молодших колег. У ролі „реципієнта” можуть бути послідовники, приємники, однодумці, у свою чергу „реалізатор програми” — це виконавець позапрограмних процедур, рутинних операцій [5, 130, 374 та ін.];

— існування феномена може фіксуватись юридично, декларацією, рефлексією [5, 130, 339, 374 та ін.];

— момент виникнення феномена визначається: офіційним документом, декларацією програми, публікацією основних принципів та уявлень, груповою діяльністю [374];

— момент зникнення феномена — офіційний документ, переорієнтація програми, відмова від реалізації програми, реалізація програми, відхід лідера, засвоєння програми загальнозначущим фондом [374];

— форми презентації та апробації: особисті наукові кон-

такти, конференції, з'їзди, конгреси різного масштабу та рівня; їх організація та проведення; періодичні та тематичні видання в рамках наукової школи; лекторська та просвітницька діяльність, опанування та рецензування, обмін досвідом у ролі експерта або лектора, участь у міжнародних програмах, проектах тощо.

— характер зв'язку із зовнішніми науковими товариствами (активна позитивна, активна негативна, пасивна позитивна, пасивна негативна) [111, 339, 374 та ін.].

Узагальнюючи та систематизуючи дослідження Є.С. Бойко, Г.Бохова, В.Б.Гасілова, Ф.Гернек, Е.Дамм, М.П.Дубиніна, Б.М.Кедрова, Г.Лайтко, К.О.Ланге, Е.М. Мирського, Є.З. Мирської, О.П.Огурцова, М.Рудника, Л.С.Самолян, Б.А.Старостина, О.М.Ткаченка, Б.О.Фролова, С.Д.Хайтун, А.М. Цукермана, К.Швабе, Г.Шнейдера, М.Г.Ярошевського та ін., у межах першого ступеня можна констатувати, що кожній науковій школі як об'єкту науки, що характеризується продукуванням та розповсюдженням знань, а також міжособовими відносинами людей у сфері науки певною мірою притаманні всі групи ознак.

Системне впорядкування сукупності перелічених ознак дає можливість створити деталізовані наукознавські концепції, що можуть володіти певною пояснюючою потужністю та прогностичною силою щодо різних структурних об'єднань учених, у тому числі й наукових шкіл.

Переходячи до другого ступеня, тобто аналізу специфічних ознак, характерних тільки для наукових шкіл, необхідно відзначити, що з цього приводу є безліч позицій, іноді повністю несумісних. Узагальнення та систематизація цих [38, 111, 125, 131, 228, 253, 258, 265-269, 271, 278, 284, 310-312, 318, 326-329, 331, 339-341, 346, 372, 374, 389, 397-404 та ін.] та інших досліджень показало, що вчені для визначення специфіки наукових шкіл застосовують різні поняття, наприклад, особливості, характеристики, ознаки, риси, властивості, елементи. Проведений аналіз цих понять, а також контексту їх використання, засвідчив, що незважаючи на певні розбіжності у значенні всі вони виступають у синонімічному контексті. Ми вважаємо доцільним, з метою усунення плутанини в понятійному апараті визначення специфіки наукових шкіл та її ідентифікації, уживати поняття „ознаки”.

тобто такі властивості, за якими можна визначати наукову школу і відрізнити її від інших феноменів науки та наукової діяльності.

Базуючись на аналізі та узагальненні виконаних досліджень, а також враховуючи переваги та недоліки різних визначень наукової школи та її ознак, будемо розглядати наукову школу як історичне об'єднання фахівців-однодумців, згуртованих навколо засновника та організатора визнаної наукової проблеми, що має прогресивний або інноваційний характер.

Наукова школа повинна характеризуватися:

1) наявністю інтелектуальної харизми в лідера-засновника (підкреслює центральну роль засновника як ученого, який перед іншими за своїми творчими потенційними можливостями має переваги щодо вирішення центральної ідеї);

2) розробкою прогресивної або інноваційної соціально-визнаної наукової ідеї. Вона може мати прогресивне значення, тобто наділене актуальністю, перспективністю, що сприяє прогресові, або інноваційне, новаторське, що виникає поза соціальною потребою, або таке, що вміщує в собі перше і друге значення. Такі ідеї дістають соціальне схвалення та визнання в науковому світі. Наявність ідеї виступає провідним чинником консолідації наукової школи;

3) консолідацією вчених, які мають значну мотивацію і пов'язані спільністю наукового пошуку, спадкоємністю принципів, підходів, традицій. Подібна консолідація припускає об'єднання вчених навколо висунутої наукової ідеї в ролі, як безпосередніх учнів, так і послідовників, соратників, однодумців, кількість яких може постійно змінюватися;

4) рівнем актуальності у вирішенні завдань проведення науково-дослідної роботи і підготовки наукових кадрів, що дає можливість забезпечувати: а) збереження раніше накопичених знань шляхом передачі їх наступним поколінням (функція трансляції); б) надбання нових знань, що визначають подальший розвиток науки (евристична функція). Це обумовлює активізацію та збереження творчого характеру й інноваційної спрямованості наукової діяльності з одночасною підготовкою та введенням у науку нових поколінь дослідників.

1.1.1. Класифікація й типологія наукових шкіл

Систематизація наукових шкіл була предметом розгляду багатьох дослідників, зокрема таких, як О.О. Баєв, В.Б. Гасілов, В.І. Добренков, О.І. Кравченко, Д.Д.Зерибино, І.І.Лейман, П.А. Сорокін, В.В.Умрихін, М.Г.Ярошевський та інші. Узагальнюючи ці [5, 69, 111, 117, 130, 228, 258, 265-269, 271, 340, 371, 372, 374, 393-405 й ін.] та інші дослідження, можна умовно виділити також декілька підходів до вирішення визначеного завдання.

Рис. 1.1. Принципи класифікації наукових шкіл (за В.І. Добренковим, О.І. Кравченко, Д.Д. Зерибино)

Перший підхід найбільш чітко представлений у дослідженнях В.І.Добренкова, О.І.Кравченко, Д.Д.Зерибино (рис. 1.1.) та ін. спирається на:

- географічний принцип (назву міста, наприклад, Харківська психологічна школа – П.І.Зінченко, Московська школа психіатрії – С.С.Корсаков, В.П.Сербський, Петербурзька лінгвістична школа – Л.В.Щерба та ін.);
- особистісний принцип (ім'я засновника чи лідера школи, наприклад, Наукова школа Л.С.Виготського, Наукова школа Б.Г.Ананьєва та ін.);
- найменування навчальної чи академічної установи (Наукова школа Московського державного університету та ін.);
- національну ознаку (наприклад, Міжнародна наукова

школа фізіології вищої нервової діяльності – І.П.Павлов, Німецька школа психіатрії – Е.Крепелін, Французька школа порівняльно-історичної психології – І.Мейєрсон та ін.);

- предметний, іноді у вузькому напрямку наукових досліджень (наприклад, Школа психофізіології пам'яті – Е.М. Соколов, Школа диференційної психофізіології – Б.М.Теплов, Нейропсихологічна наукова школа – О.Р.Лурія та ін.);

Цікавою є думка авторів про те, що наукова школа, насамперед, пропонує свою методику і рідше методологію вирішення проблеми, створює специфічні засоби аналізу і концептуальну схему, що надалі розгортається в широкую дослідницьку програму. Саме на цих позиціях базується другий підхід найбільш чітко відображений в роботах видатного вченого П.А.Сорокіна (рис. 1.2.), який пропонує класифікувати наукові школи так:

- за різноманітністю підходів;
- методів;
- концептуальних схем;
- специфічного набору явищ.

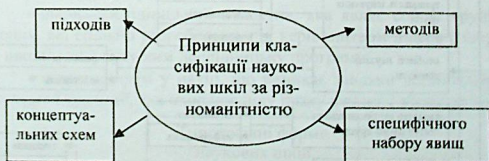

Рис. 1.2. *Принципи класифікації наукових шкіл (за П.А. Сорокіним)*

Третій підхід, запропонований І.І.Лейманом, в основу класифікації покладає типологічні форми наукових колективів, що визначаються за такими ознаками (рис. 1.3.):

- професійною єдністю членів групи (гетерогенна група, тобто відсутність професійної єдності, і гомогенна група – відрізняється професійною єдністю);
- рівнем абстрактності задач, які вирішуються (групи, які вирішують фундаментальні завдання; групи, які вирішують науково-прикладні завдання; групи, зайняті технічними розробками; змішані групи типу науково-виробничих фірм);
- характером вирішуваних задач (теоретичні, експери-

ментальні, групи випробування, перевірки, експертизи, групи інформаційного забезпечення);

— відомчим підпорядкуванням (АН України, головна установа та ін.);

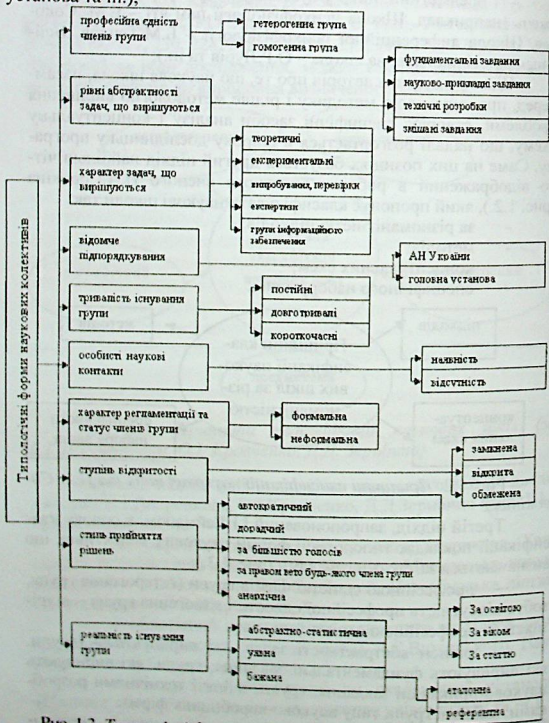

Рис. 1.3. Типологічні форми наукових колективів (за І.І. Лейманом)

- тривалістю існування групи (постійні, довготривалі, короткочасні);
- наявністю або відсутністю особистих безпосередніх контактів;
- характером регламентації та статусом членів групи (формальна, неформальна);
- ступенем відкритості (замкнена, обмежена, відкрита);
- стилем прийняття рішень (автократичний, дорадчий, за більшістю голосів, за правом вето будь-якого члена групи, анархічна);
- реальністю існування групи (абстрактно-статистична – за статтю, за віком, освітою; уявна; бажана – еталонна або референтна група).

Прихильники четвертого підходу (рис.1.4.) пропонують розрізняти типологічні форми наукових шкіл залежно від домінуючої функції (М.Г.Ярошевський):

- науково-освітня школа, що формує майбутніх дослідників за допомогою включення їх у певну ідейно-теоретичну та експериментальну традицію наукового дослідження;
- школа-дослідницький колектив, яка являє собою групу вчених, які спільно розробляють під керівництвом лідера (голови школи) висунуту ним дослідницьку програму;
- школа-напрямок у науці, що виникає завдяки встановленню певної традиції, яка охоплює цілу низку вчених і колективів.

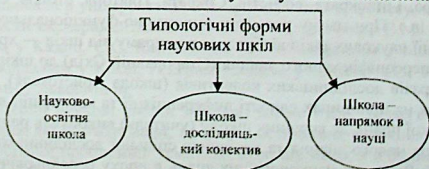

Рис. 1.4. Типологічні форми наукових шкіл (за М.Г. Ярошевським)

Вказані типологічні форми, як зазначає сам автор, рідко зустрічаються в чистому вигляді. У більшості випадків можна говорити про змішані типи наукових шкіл, які мають ті або інші характерні особливості в залежності від співвідношення представлених у ній типологічних форм.

1.1.2. Форми трансформації наукових шкіл

Історія феномена „наукова школа” являє собою в конденсованому вигляді історію науки. Наукова школа як соціально-організаційна структура (про що зазначалося в 1.1.) є формою організації колективної наукової праці, тому доцільно при її аналізі розглядати трансформацію останньої відповідно до еволюції організаційних форм науки.

Як соціальна форма розвитку пізнання наукова школа виконує важливу роль вже починаючи з епохи античності. Характеризуючи античну науку, М.Віндельбанд констатує: „Окремий учений, вступаючи в одну з великих шкіл, отримує тверду опору для своїх загальних поглядів та певні принципи, підходи до питань і предметів, які його цікавлять” [413; 130].

Багато античних шкіл уже тоді проявляли себе як місце, де процвітало епігонство і сліпа віра в авторитет. Проте загалом, наукова школа протягом століть показала себе як достатньо адаптивна і цілком адекватна специфіці наукової діяльності форма соціальної організації [374; 189].

Прогресивна роль наукових шкіл у розвитку психологічної думки відома зі стародавніх часів, коли психологічне знання формувалося в надрах філософських і природничо-наукових учень (школи країн стародавнього Сходу, а також старогрецькі: Піфагора, Гіппократа, софістів, Сократа, Платона, стоїків, скептиків та ін.). При цьому розвиток структурно-функціональної організації наукових шкіл відбувався в напрямку від шкіл — хранителів неперсоніфікованого знання (Стародавній Схід) до шкіл — прообразів дослідницьких колективів (школа Аристотеля), заснованих на принципах єдності диференціації та кооперації дослідницької праці, де керівник школи (учитель) виконував роль генератора нового знання та керівника спільної дослідницької роботи [5]. Розвиток психологічних знань в епоху середньовіччя, переважно схоластичних, мав переважно репродуктивний характер.

Істотне зростання ролі наукових шкіл виникло в епоху Нового часу у зв'язку зі стрімким прогресом, а також завдяки переходу наукової діяльності зі сфери переважно індивідуальної праці у сферу колективної.

У зв'язку з цим, С.Д.Хайтун [374; 275-285] виділяє три історичні етапи організації наукової праці: етап розвитку переважно

індивідуальної наукової праці (до 30-х рр. XX століття); етап активного розвитку спеціалізованих дослідницьких лабораторій та інститутів, тобто становлення дисциплінарної науки (з 30-х рр. до 50-х рр. XX століття) та етап становлення науки, організований за проблемним принципом (50-х рр. XX століття - сучасність).

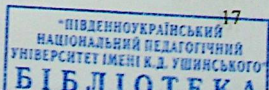
Слід відзначити, що деякі зрушення в бік колективізації наукової праці намітилися в середині XIX ст., коли з'явилася тенденція до виділення дослідницьких підрозділів із загальної структури навчальних установ. Але, подібні лабораторії за даними [130, 374 та ін.], що почали виникати з другої половини XIX ст., ще не відігравали помітної ролі в науковому житті.

В умовах, коли для подальшого розвитку науки усе більш необхідною ставала її координація, а формалізовані дослідницькі колективи ще були відсутні, єдиними можливими зв'язками між ученими були неформальні. Таким чином, така форма організації співробітництва вчених започаткувала створення наукової школи.

До середини XIX ст. в науці встановилася тенденція виділення структурних дослідницьких підрозділів. Як правило, це були експериментальні лабораторії вищих навчальних закладів. Тому природно, що перші наукові школи створювалися на базі вищих навчальних закладів — науковці стихійно згруповувалися навколо „природних центрів кристалізації” — видатних учених, які працювали в університетах. Як приклад такого процесу, можна навести експериментальні лабораторії організовані В.М. Бехтеревим у Казані, С.С. Корсаковим і А.А.Токарським у Москві, І.А. Сікорським у Києві, П.І.Ковалевським у Харкові, П.І. Твардовським у Львові та ін.

Перші наукові школи значною мірою були „прикутими” до лідерів, які їх очолювали, тому що, як правило, видатних учених з обраної проблемної тематики було ще мало, а в будь-якій конкретній галузі досліджень — і взагалі один-два. Таким чином, якщо навколо видатного вченого формувався неформальний науковий колектив — наукова школа, то тематика і робоча програма цього колективу значно зумовлювалися науковими інтересами цього вченого, змінюючися разом з його поглядами.

Отже, можна констатувати, що наукова школа вперше з'являється при переході від індивідуальних форм дослідницької роботи до колективних. Як засвідчує аналіз, для створення нау-

Ст Д 4948

кової школи необхідно, щоби розвиток окремої галузі науки досяг такої стадії, коли для подальшого її розвитку виникла необхідність у колективній праці, а потреби в координованій науковій діяльності не задовольнялися існуючими формальними або неформальними об'єднаннями вчених. Подібні наукові школи, за даними К.О.Ланге [93], можна назвати „класичними”. Виходячи з результатів узагальнення історичних фактів щодо існування різних наукових психологічних шкіл, до „класичних” можна віднести, наприклад, Російську фізіологічну школу І.М.Сеченова [374; 7-97], Школу експериментальної психології В.Вундта й інші.

Другий етап, за даними [5, 9, 130, 131, 374 та ін.], характеризується науковою революцією (30-х – 50-х рр. ХХ ст.), яка „викликала значні зміни в структурі знання і створила передумови для появи нових організаційних форм дослідницької роботи. У цей час поглиблюється процес диференціації науки, а разом з тим підсилюються інтеграційні процеси, тенденції до об'єднання і взаємопроникнення окремих галузей. З діяльності, індивідуальної за своєю основою, наука перетворилася на колективну. Проблеми, що поставали перед дослідниками, у більшості випадків мали комплексний характер і вимагали для свого вирішення діяльності різних груп фахівців з високим ступенем розподілу праці всередині нього” [374; 279].

Таким чином, з розвитком колективних форм організації науки й наданням їм формального статусу, з виникненням академічних і прикладних науково-дослідних інститутів і лабораторій „класична” наукова школа як перехідна від індивідуальної до колективної форми організації наукової праці починає набувати іншої форми.

Природною формою координації праці вчених при створенні наукових напрямів в умовах дисциплінарної науки і є знов таки наукова школа як неформальне угруповання дослідників навколо видатного вченого, що працює тепер уже в стінах науково-дослідного інституту, лабораторії тощо [255; 280].

Як показує аналіз [5, 9, 130, 131, 374 та ін.], основна відмінність дисциплінарної наукової школи від „класичної” полягає в тому, що вчені окремої школи можуть працювати в різних наукових закладах, при цьому таке неформальне співробітництво

накладає свій відбиток і на їхню роботу в стінах будь-якого іншого дослідного інституту.

Інша відмінність дисциплінарної наукової школи від „класичної” полягає в меншій її “прикутості” до керівника, який її очолює, і доля нового наукового напрямку залежить не від інтересів одного вченого, а від предмета дослідження.

Зважаючи на результати узагальнення виконаних досліджень можна відзначити, що в умовах дисциплінарних досліджень наукова школа з'являється як неформальний колектив на початковій стадії розробки нового наукового напрямку. Вона створюється на базі спеціалізованого інституту чи лабораторії, і менше ніж „класична” наукова школа „прикута” до свого керівника. Аналіз різних наукових психологічних шкіл дозволяє стверджувати, що такі школи, як Нейропсихологічна школа О.Р.Лурії, Школа диференційної психофізіології Б.М.Теплова та ін. можуть бути прикладом „дисциплінарної” наукової школи.

Третій етап (з 50-х рр. до наших днів) характеризує центральну суперечність у процесі організації науки за дисциплінарним принципом, власне між застиглими організаційними формами і динамізмом, що властивий науці та вимагає максимальної адаптивності і гнучкості форм організації [253; 114].

При цьому відбувається перехід від дисциплінарного принципу наукової організації до проблемного. Проблемний принцип наукової організації „дає можливість істотно гармонізувати її структуру і функції, поєднуючи гнучкість організаційних форм зі стабільністю обраних напрямів і методів дослідження” [372; 250].

Узагальнення літературних даних [5, 9, 12, 130, 131, 372, 374 та ін.] дозволяє говорити про важливе значення наукової школи в наші дні, що пов'язано з її особливою роллю при організації науки за проблемним принципом. У цьому сенсі, на думку Ю.М.Шейніна „малі та великі наукові школи, які створювалися спеціально для вирішення тих чи інших наукових проблем на міждисциплінарній основі, що поділяються на проблемні групи й об'єднані у проекти, мають можливість стати провідною формою організації наукової діяльності” [253; 115]. Оскільки історично склалося так, що наукове товариство координує діяльність учених у предметно-логічній площині, тоді як наукова

школа відповідає за безпосередню координацію повсякденної їхньої праці, то саме на основі останньої, на нашу думку, формуються „елементарні осередки” майбутніх досліджень.

Узагальнення отриманих результатів дає підстави стверджувати, що на відміну від „класичної” та „дисциплінарної”, „проблемна” наукова школа являє собою формальний колектив учених, які об'єдналися під керівництвом визнаного вченого для вирішення тієї чи іншої проблеми.

У зв'язку з цим до „проблемної” наукової школи також належить властивість, яка була в „класичній” та якої немає в „дисциплінарній” школі,— діяльність ученого в межах такої школи виступає основною його роботою.

Поглиблений аналіз цілої низки праць [5, 9, 12, 130, 131, 253, 261, 373, 374 та ін.] дає підстави стверджувати, що „проблемна” наукова школа при організації досліджень за відповідним принципом функціонує як формальний колектив, який розробляє ту чи іншу наукову ідею, і стає одним з основних „елементарних осередків” організаційної структури проблемної науки. Аналіз різних психологічних наукових шкіл дозволяє відзначити, що прикладом останньої на Одещині є наукова школа емоційної регуляції діяльності О.Я.Чебикіна, психологічна наукова школа за емоційністю О.П.Саннікової та ін.

Виконані дослідження дають підстави відзначити, що „класична”, „дисциплінарна” і „проблемна” наукові школи виявляються тісно пов'язаними подвійними зв'язками. По-перше, можна говорити про близькість класичної, дисциплінарної і проблемної наукових шкіл на рівні відображення зв'язку, що існує між ними і позначається в одній часовій площині. Отже, всі форми наукової школи співіснують і понад те накладаються одна на іншу. Тобто коли наукова школа у своїй генезі приймає форму „класичної”, „дисциплінарної” та „проблемної” на різних етапах свого становлення.

По-друге, необхідно враховувати можливість порівняння „класичної”, „дисциплінарної” та „проблемної” наукових шкіл на рівні відображення зв'язку, що існує між ними та позначається ними, навпаки – в різних часових площинах. У такому випадку позначені феномени являють собою різні наукові школи, кожній з яких відведений свій історико-науковий період існування.

Дослідження та узагальнення даних у різних працях [5, 9, 12, 130, 131, 253, 261, 372, 374, 413 та ін.] дозволяють стверджувати, що розвиток соціально-історичних умов, в яких функціонує наукова школа, сприяє її становленню, в якому можна виділити як спільні, так і відмінні ознаки „класичної”, „дисциплінарної” і „проблемної” наукових шкіл (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Спільні та відмінні ознаки „Класичної”, „Дисциплінарної” та „Проблемної” наукових шкіл

Історичні етапи	Ознаки	Форма зв'язків	Інституційні форми існування	Місце роботи	Приклади психологічних наукових шкіл
	Форма наукової школи				
Друга пол. XIX ст. – 30-і рр. XX ст.	„Класична”	Неформальні	Структурні підрозділи академічних закладів (Лабораторії тощо)	Основна робота в академічному закладі	Школа експериментальної психології В. Вундта;
30-і рр. XX ст. – 50-і рр. XX ст.	„Дисциплінарна”	Неформальні	Академічні та прикладні науково-дослідні установи	За сумісництвом в академічній та прикладній науково-дослідній установі	Нейропсихологічна школа О.Р. Лурії; Школа диференційної психофізіології Б.М.Теплова та ін.
50-і рр. XX ст. – сучасність	„Проблемна”	Формальні	Академічні або прикладні науково-дослідні установи	Основна робота в академічній або прикладній науково-дослідній установі	Наукова школа емоційної регуляції діяльності О.Я.Чебикіна та ін.

Ігнорування історичного розвитку сутнісного змісту наукової школи може привести до неадекватного її розуміння та неправильних висновків.

1.2. Теоретико-методологічні засади аналізу наукової діяльності

Як показують результати різних досліджень [5, 9, 43, 55, 65, 76, 102, 124, 130, 132, 258-260, 263, 271, 340, 395-397, 400, 401 та ін.], сучасний етап розвитку історії психології характеризується тенденцією до поглиблення роботи щодо створення теоретико-методологічного апарату цієї важливої галузі психологічної науки. Таке прагнення зумовлено потребою психології у своєму „самопізнанні” [400], неможливого без теоретичного осмислення шляхів та механізмів її розвитку. Тому, як справедливо відзначає О.М. Тутунджян, відкриваючи Всесоюзну конференцію з історії психології, „корінна задача історії психології — методологія розробки принципів, задач і методів дослідження її багатовікового розвитку” [331; 109].

Узагальнення результатів різних досліджень у галузі наукометрії [43, 129, 131, 133, 253, 265-269, 327-329, 340, 346, 374, 400 та ін.], психології науки [9, 271, 272, 308, 322, 341-342 та ін.], історії науки [108, 110, 117, 137, 138, 140, 141, 228, 264, 310, 312, 319, 321, 323-324 та ін.], історії психології [6, 13, 65, 74, 121, 124, 132, 258-260, 263, 271, 283, 395 та ін.] свідчить про наявність досвіду щодо розробки теоретико-методологічних засобів і підходів, що дозволяють у загальних рисах відобразити специфіку наукової діяльності. На даному етапі розвитку науки існує декілька підходів до вивчення даної проблематики.

Один з них представлений у роботах Б.М.Кедрова, який пропонував при виборі основних напрямів роботи, використовувати положення про три чинники (клімати) наукового дослідження. До них відносяться: 1) глобальний клімат, зумовлений розвитком науки; 2) макроклімат — історичні умови і обставини, в яких відбувається наукова творчість; 3) суто індивідуальні неповторні умови і особливості діяльності окремих учених [55; 4-15].

Дещо іншу точку зору висловив М.Г.Ярошевський у програмно-рольовому підході до аналізу наукової діяльності й до вивчення структури та механізмів генезису наукових колективів [400]. Важливим є той факт, що зміст цього підходу розроблявся переважно на матеріалі історії психології [340, 403, 405 та ін.] і тому він є найбільш релевантним у пізнанні розвитку психологічної науки.

Головна ідейно-теоретична підстава програмно-рольового підходу полягає в уявленні науки як певної форми діяльності. Таким чином, використання принципу діяльності по відношенню до аналізу науки дає можливість зберегти в органічній єдності її знаннєвий та діяльнісний компоненти. Тому, як справедливо відзначає І.А.Майзель, – „...діяльнісний підхід реально означає не що інше, як комплексний... підхід до дослідження науки, що витікає з нерозривної єдності її гносеологічного та соціологічного боків” [132; 7].

З цих позицій наукова діяльність як система повинна розглядатися в єдності трьох складових її аспектів: предметно-логічного, науково-соціального і особистісно-психологічного. Жоден феномен наукової діяльності не може бути адекватно описаний і пояснений поза системою цих трьох координат.

Змістовна характеристика вказаних координат припускає розробку понятійного апарату, що дозволяє розчленувати і співвіднести логічні, соціальні і психологічні чинники розвитку науки. У своїй роботі ми зробили спробу представити наше розуміння основних складових понятійного апарату, необхідних для аналізу наукової діяльності.

Узагальнення численних джерел [5, 9, 43, 55, 65, 76, 102, 124, 130, 132, 258-260, 263, 340, 395-397, 400 та ін.] показало, що у вивченні цих трьох чинників є велика донаукознавська традиція, яку необхідно враховувати й використовувати. Проте, цілісна картина науки як форми діяльності не може бути одержана шляхом простого об'єднання традиційних підходів, що склалися в надрах логіки, соціології та психології пізнання і особистості. Самі ці підходи повинні бути перетворені [322; 173-185].

Предметно-логічний аспект включає таке важливе поняття, як логіка розвитку науки, яка розуміється „як закономірна зміна форм, що історично розвиваються, і структур наукового пізнання” [401; 75]. На відміну від формальної логіки вона є історичною, оскільки заснована на єдності формального і змістового (що завжди має конкретно-історичний характер) у науковому пізнанні. Логіка розвитку науки, що розвивається за об'єктивними законами, разом з тим опосередкована діяльністю вчених — конкретних творців наукового знання. Відповідно до інваріанта логіка розвитку науки повинна, з одного боку, забезпе-

чувати єдність формального і змістового у відображенні розвитку наукового знання, а з іншого, — органічно включатися в систему наукової діяльності. Тобто, в рамках наукометрії, говорячи про логіку, маємо на увазі, що розвиток наукової думки відбувається закономірно не тільки стосовно її змісту, але й її форм і структур. Проте, розглядаючи розвиток науки, основну увагу звертають на приріст предметного змісту, оскільки саме його зміна в першу чергу характеризує накопичення наших знань про дійсність. Отже, в інтелектуальній діяльності вченого є стійкі інваріантні компоненти, які, зберігаючи своє значення при великій мінливості змісту, виконують роль головних регуляторів науково-пізнавального процесу.

Інваріантне ядро складають категорії науки, проблеми й пояснювальні принципи, які створюють у своїй єдності „систему”, „сітку” — „категоріальний лад” даної науки [322]. Термін „лад”, або „сітка”, вказує як на стійкість основних „вузлів” наукового мислення, так і на системний характер зв'язків між ними. Утворення категоріальної „сітки” і заміна однієї „сітки” іншою відбувається відповідно до об'єктивної логіки, незалежної від свідомості й волі окремих осіб або цілих груп. Категоріальний лад науки розвивається в контексті її глобальних, фундаментальних проблем і пояснювальних принципів, що визначають специфіку категорій. На відміну від філософських категорій, загальних для всіх наук, вказані категорії охоплюють царину явищ певної конкретної науки і тому носять спеціально-науковий характер. Вони є найзагальнішими розрядами спеціально-наукового знання, „концентратами” роботи думки... які не ззовні накладаються на мінливу безліч фактів, але „згущують” істотне в них самих” [401; 39].

У праці „Психологія в ХХ столітті” [401] визначено систему категорій психології („образ”, „дія”, „мотив”, „психосоціальне відношення” і категоріальне членування „організм — індивід — особистість”), найбільш загальні проблеми (психогностика, психофізична, психофізіологічна, психобіологічна, психопраксична, психосоціальна) і пояснювальні принципи (детермінізму, системності, розвитку).

Категоріальний лад науки становить один аспект розвитку дослідницької думки. До другого аспекту відноситься галузь те-

оретичного знання. „Теоретичний склад науки (тобто гіпотези й теорії, що висуваються окремими дослідниками і науковими школами) засновується на категоріальному ладі, але не є його однозначною проекцією” [401; 42]. За будь-якою конкретною категорією стоїть безліч різних позицій, концепцій, теорій, підходів, що по-різному її трактують, заломлюють і конкретизують. „Категоріальний апарат науки розвивається тільки завдяки тому, що асимілює досягнуте у сфері теоретичних досліджень” [402; 138—139]. Інакше кажучи, у ході наукового пізнання категорія збагачується новим змістом, відбувається „категоріальне зрушення” [374; 7-97]. Глибина такого зрушення, що відбувається на вищому рівневі конкретно-наукового знання, свідчить про внесок даного вченого (або дослідницького колективу) в науку [402]. Для нас ця обставина має першорядне значення в аспекті визначення рівня розвитку наукової школи.

Мисленню вченого притаманна вся система категорій даної науки. Проте через його зосередженість на певній групі явищ відбувається виділення однієї домінуючої категорії, тобто „з найбільшою енергією актуалізується один з компонентів (блоків) категоріального апарату. Це спричиняє, - в разі успішного просування в предметі, - інтенсивніший розвиток саме даного блоку, що набуває в результаті нового змісту” [402; 137].

Окрім розглянутого „знаннєвого” аспекту, „в категоріях представлений і діяльнісний план. Вони (категорії) — робочі принципи думки, її змістовні форми, які організують процес дослідження” [402; 134]. Таким чином, категорія характеризується свого роду біполярністю. „Вона відноситься і до полюсу знання, оскільки включає у свій зміст ознаки, вказуючи на незалежний від неї об’єкт, і до полюсу діяльності, оскільки організовує і направляє процес мислення на пошук нових рішень...” [402; 135].

Наука — не автономна, а соціально-детермінована система. Тому, при розгляді наукової діяльності, необхідно враховувати, що на розвиток наукових ідей (як образів реальності, які відтворюють її з різним ступенем наближеності) впливають як безпосередньо, так і опосередковано різні соціальні чинники, ідеологічна і філософська боротьба, що відображає полярність суспільних класів і угруповань.

Наука є формою творчості, у першу чергу соціальною за своєю природою. Проте, в галузі науки могутньою мотивацією є домагання особистого пріоритету, що неодмінно приводить до асоціації імен авторів з їх науковими здобутками. Ці домагання реалізуються лише тоді, коли науковий пошук виявляється адекватним запитам логіки розвитку науки [322].

Поглиблений аналіз праць [9, 43, 55, 65, 76, 102, 124, 130, 132, 258-260, 263, 271, 340, 395-397, 400, 401 та ін.] надає можливість зазначити, що заміна на науковій сцені одних фігур іншими здійснюється не через те, що один талант виявляється за своїми особистісними якостями (розуму, волі, характерологічним властивостям) „сильнішим” за іншого, а під дією детермінанти, від якої залежить сама „сила” таланту — логіка науки, що відбирає індивідів відповідно до їх здатності найбільш вдало передбачувати і реалізовувати її запиту. Кожному поколінню знайомі яскраві, талановиті індивідуальності, які, не зважаючи на відданість науковим ідеалам і самовіддане служіння їм, не залишають помітного сліду.

Оскільки безперервні — еволюційні або революційні — зміни, перетворення, творчість — це серцевина наукової діяльності, логіка, про яку йде мова, необхідно є історичною. Вона є переходом від одних форм до інших, що здійснюється в історичному часі.

Виконані дослідження дають підстави стверджувати, що разом із загально-соціальними чинниками діють науково-соціальні. Програма діяльності будь-якого вченого виражає не запиту логіки розвитку науки самі по собі, але запиту логіки розвитку науки, що відбиваються через особливості діяльності наукового товариства даної конкретної епохи.

„Кожен окремий крок індивіда, що належить до цього товариства, просвічується незримим апаратом оцінки і критики, під впливом якого формується стратегія пошуку, з'ясовується причетність до того або іншого напрямку, а це, у свою чергу, впливає на реальну позицію вченого і усвідомлення її як ним самим, так і іншими” [322; 173-185].

Як свідчать результати досліджень [322, 339, 374, 396, 401, 402 та ін.], з найдавніших часів виключно важливе значення мають комунікації в науці, способи спілкування вчених між собою.

Тому при вивченні науково-соціальної координати наукової діяльності доцільно враховувати позиції і програми колективу, до якого належить даний дослідник, структуру й динаміку розвитку колективу (формального або неформального), характер спілкування між його членами, стратегію, тактику, стиль керівництва та ряд інших аспектів комунікативно-інформаційної діяльності наукового товариства.

Процеси пізнання і спілкування за всієї їх нероздільності мають кожен свої особливості та закономірності. Вивчення різних аспектів спілкування, групової динаміки, лідерства відноситься до області соціальної психології. У контексті наукометрії потрібно враховувати специфіку форм спілкування в науці, що історично складаються.

Узагальнюючи та систематизуючи різні дослідження [322, 339, 374, 396, 401, 402 та ін.], можна стверджувати, що логіка розвитку науки реалізується через взаємодію окремих учених та їх груп усередині наукового товариства, але сама взаємодія опосередкована предметно-логічним рухом пізнання.

„Найважливішим агентом цього руху” є конкретний індивід з властивими йому особовими характеристиками [322; 173-185]. Нова ідея не може виникнути ніде, окрім як у конкретного індивіда. Науковий підхід до творчості полягає в тому, щоб знайти засоби об'єктивного, причинного аналізу виникнення цієї ідеї в даної людини. Можливості традиційних психологічних досліджень продуктивного мислення і творчої особистості в цьому плані досить обмежені через аісторичний характер тих концептуальних схем і емпіричних методів, на яких вони базуються [322]. Лише з позицій трактування особистості вченого як історичної фігури (і в інтелектуально-операційному, і в мотиваційному аспектах) відкривається перспектива пояснення того, чому її психічні властивості є невід'ємним чинником наукового прогресу.

Предметно-логічна та соціально-психологічна координати дозволяють розглядати науковий прогрес лише у двох „вимірах”. Щоб одержати його „об'ємну” картину, необхідна третя — особистісна.

З проблемою предметно-логічної регуляції діяльності вченого тісно пов'язане також уявлення про її зовнішню і внутрішню мотивацію, як компоненти особистісно-психологічної ко-

ординати [400, 293]. Внутрішня мотивація, що є необхідною особистісно-психологічною ланкою творчої діяльності вченого, визначається логікою розробки предмета дослідження, тобто вона „створюється в результаті суперечності всередині пізнавального поля, що тим часом уже формалізоване, і тим, що належить формалізувати даному дослідникові, щоби претендувати на переваги, виражені в термінах зовнішньої мотивації” [400; 220]. І хоча зовнішня мотивація науково-пізнавальної діяльності (прагнення до престижу, самоствердження та ін.), може бути достатньо високо розвиненою і навіть домінувати в діяльності вченого. Реальне просування в пізнанні предмета дослідження обов'язково опосередковується внутрішньою мотивацією.

Для аналізу діяльності наукової школи це положення має важливе значення, оскільки предметно-соціальна єдність школи забезпечується єдністю внутрішньої мотивації її членів, орієнтованих на розробку загальної дослідницької програми. „Тільки допоки існує зустрічна колективна мотивація, втілена в загальній програмі діяльності, що розвивається, може процвітати і наукова школа” [405; 92].

Таким чином, погоджуючись з М.Г. Ярошевським [402; 129] можна констатувати, що предметно-логічний аспект науки репрезентує змістові форми організації процесу дослідження як особливої інтелектуальної активності. Науково-соціальний аспект відбивається в залежності динаміки вказаних форм від макро- і мікросоціальних чинників творчості. В особистісно-психологічному аспекті виступає неповторний синтез когнітивного (пізнавального) і соціального, обумовлений особливостями індивідуального розвитку вченого, онтогенезом його творчості, стилем мислення, рівнем домагань.

Вивчення означеного вище питання припускає аналіз та узагальнення історичного досвіду, зокрема досвіду розвитку наукових шкіл. Відправним пунктом такого аналізу може, на нашу думку, служити модель науки як єдності трьох аспектів — логічного, соціального і психологічного з урахуванням нового змісту, який внесла в трактування цих чинників наукометрія.

1.3. Розробка методу історико-критичного аналізу рівня сформованості та розвитку психологічних наукових шкіл

Пізнання історії науки, зокрема психологічної, дозволило сформулювати ряд принципів історико-наукового дослідження, найважливішими серед яких є принцип історизму, котрий полягає у вимогах розглядати історію розвитку явищ і оцінювати їх з погляду цього розвитку. Даний принцип був реалізований в історико-психологічних дослідженнях, головним чином, у вигляді історичної рефлексії, дослідження передісторії створення тієї або іншої психологічної концепції, виявлення її передумов, дослідження основних етапів становлення наукового знання.

На основі поглиблених досліджень історії психології [38-42, 73, 150, 157-162, 201, 223, 259-261, 284-289, 292 та ін.], наукометрії [5, 131, 190, 204, 205, 212, 230, 253, 255, 277 та ін.] та історії науки [24, 43, 45, 57, 58, 61, 92, 99, 120, 142, 186, 202, 302 та ін.] вважаємо за важливе доповнити такий аналіз розкриттям усього подальшого розвитку наукової ідеї в роботах учнів і послідовників її автора та засновника наукової школи. Для такого аналізу характерний підхід, який можна назвати системно-історичним, ключовими моментами якого виступає цілісність та наступність. Цей підхід забезпечує можливість розкривати соціально-історичні явища, що реально відбуваються в часі, а наукові ідеї - у розвитку, а також вивчати їх передумови, та простежувати їх існування в процесі оформлення, становлення та подальшого розвитку наукової школи.

Ґрунтуючись на аналізі та узагальненні теоретичних та емпіричних даних [30, 43, 55-57, 69, 111, 130, 131, 228, 253, 261, 262, 266-269, 271, 272, 278, 319-324, 326, 339-342, 396, 397, 400, 401, 403, 404 та ін.] було зроблено висновок, що значною перешкодою для пізнання наукових шкіл, зокрема психологічних, виступає гостра необхідність створення певного методу їх пізнання.

Виконані дослідження дали змогу розробити „метод історико-критичного аналізу рівня сформованості та розвитку наукових психологічних шкіл”, як науково-практичний алгоритм пізнання шкіл у науці.

Основними моментами запропонованого методу виступає те, що доцільно аналізувати наукові школи минулого не тільки в контексті прогресу самої школи, тобто такого її розвитку, який обумовлений її внутрішньою логікою. Важливо при цьому, що ця дійсна внутрішня логіка не завжди може бути виявлена тільки з праць лідера та засновника наукової школи, вона вимагає звернення до ширшого контексту – логіки розвитку науки, науково-соціального аспекту наукової діяльності певної епохи, особистостей ученого та його учнів і послідовників. Все це зумовило визначення теоретико-методологічних засад для розробки та апробації методу пізнання психологічних наукових шкіл.

Отже, теоретико-методологічними основами методу історико-критичного аналізу рівня сформованості та розвитку психологічних наукових шкіл виступили: основні принципи системного та діяльнісного підходів, розроблених у вітчизняній психологічній науці (О.М.Леонтьєв, С.Л.Рубінштейн, Б.Ф.Ломов); розробки з проблеми дослідження феноменів наукової діяльності (В.Б. Гасілов); трьохаспектна система координат наукової діяльності (М.Г. Ярошевський); наукові розробки в галузі наукометрії (К.О. Ланге, Е.М. Мирський, Є.З.Мирська, С.Д.Хайтун, П.Б. Шелієць).

Мета запропонованого методу полягає: в об'єктивному та адекватному розгляді логіки розвитку науки, визначенні наукових психологічних шкіл та характеристиці процесу їх становлення. Такий аналіз дозволяє враховувати спадкоємність і діалектику процесу розвитку наукових ідей, всі етапи якого є взаємопов'язаними та з необхідністю повинні враховуватися з метою виявлення дійсно загального, сутнісного змісту аналізованих наукових шкіл.

Використання методу історико-критичного аналізу рівня сформованості та розвитку наукових психологічних шкіл дозволяє:

- охарактеризувати особливості та специфіку передумов започаткування наукової школи;
- розкрити процесуальні особливості формування наукових психологічних шкіл на кожному етапі існування;
- визначити форму наукової психологічної школи, етап розвитку та рівень її сформованості;
- розкрити спадкоємні зв'язки між різними вченими, нау-

ковими колективами та напрямками;

– показати значення та роль психологічної наукової школи у процесі розвитку історії вітчизняної і світової психологічної думки.

Запропонований метод історико-критичної оцінки рівня сформованості та розвитку психологічних наукових шкіл не претендує на завершеність, але на нашу думку, він має значний потенціал та певну прогностичну силу. Оскільки він базується на загальнонаукових принципах, можна припустити можливість його використання не тільки в психології, але й у інших галузях науки.

Подальшу перспективу нашого дослідження ми вбачаємо в удосконаленні запропонованого методу як методологічного підґрунтя комплексу історико-психологічних досліджень, які будуть покладені в основу альтернативної презентації об'єктивного розвитку історії вітчизняної психології.

1.4. Зміст процедурної частини методу історико-критичного аналізу рівня сформованості та розвитку психологічних наукових шкіл

Аналіз результатів досліджень [396, 397, 400, 401, 403, 404 та ін.] засвідчив, що становлення та розвиток усіх феноменів науки доцільно вивчати в системі трьох координат: предметно-логічної, науково-соціальної та особистісно-психологічної (див. 1.2).

Кожне історико-психологічне дослідження накладає певну специфіку на пізнання будь-якого явища в психологічній науці. Оскільки основним чинником заснування наукових психологічних шкіл виступає актуальна наукова ідея, тому на нашу думку, передусім, необхідно визначити конкретний історичний період, на якому відбувалося її зародження та формування. Відповідно до принципів організації науки (класичного, дисциплінарного та проблемного) ми будемо дотримуватися наступної періодизації: I період – з середини XIX ст. до 30-х рр. XX ст., II період – з 30-х рр. до 50-х рр. XX ст., III період – з 50-х рр. XX ст. до наших днів. Як було показано в п.1.1.2. кожний з цих етапів накладає певні особливості на формування науки, зокрема психологічної.

В умовах ретроспективного історико-психологічного дослідження наукових шкіл особливої актуальності набуває проблема ідентифікації наукових шкіл, вивчення процесу їх становлення та функціонування, етапів та ознак, що характеризують цей процес.

Слід зазначити, що донині не існує прямих досліджень у цьому аспекті. У працях А.Б.Гофмана, Ф.Знанецького, Г.Лайтко, І.І. Лапшина, С.М.Погодіна, Б.А.Старостіна, З.Тіріакьяна, Б.М. Фірсова, С.Д.Хайтун, А.М.Цукермана, О.М.Шаханова та ін. було запропоновано певні школотворчі фактори, але вони лише частково висвітлюють характерні ознаки заснування наукових колективів.

Виходячи з проведеного аналізу та враховуючи певні дані, всі автори більшою або меншою мірою погоджуються з тим, що у процесі формування наукової школи можна визначити декілька етапів: заснування, становлення, період зрілого життя (або подальшого розвитку) та скорочення темпів розвитку.

Відповідно до мети дослідження особливого значення для нас набувають перші етапи – започаткування, становлення та зрілого життя (або подальшого розвитку) наукових шкіл. Ці етапи можна визначити за допомогою змістових та формальних ознак, які на різних рівнях являють собою відображення певних конкретних явищ, що дозволяє забезпечити більшу об'єктивність та адекватність у представленні та аналізі рівня сформованості й розвитку організаційно-структурних елементів науки. При цьому формальні ознаки являють собою прийнятий у суспільстві стандарт вираження змістового наповнення наукової діяльності, за яким здійснюється оцінка її результатів.

Узагальнюючи та систематизуючи наведені в різних дослідженнях змістові ознаки, розглянемо більш детально, які з них виступають в ролі атрибутивних для етапів започаткування, становлення та подальшого розвитку шкіл у науці.

Аналіз [5, 8, 55, 130, 131, 228, 258, 265, 266, 374, 404 та ін.] дозволив відзначити, що перш за все провідним фактором консолідації наукової школи в будь-якій галузі науки виступає наявність творчої ідеї. У свою чергу, означена ідея (проблема) повинна характеризуватися певним ступенем актуальності. Отже, задля повноти та адекватності пізнання психологічних наукових шкіл важливим є визначення відповідності наукової ідеї до нау-

ково-соціальних запитів суспільства. До подібного класу ідей необхідно включати також ті з них, які на момент постановки або проголошення не мають потреби для розробки в суспільстві, тобто не є актуальними на даний час, але відносяться до інноваційних (новаторських). Як правило, подібні ідеї на певний час застигають, і тільки за сприятливих обставин (наприклад, коли суспільство відчує потребу в її розробці) отримують своє друге народження [374]. Відомо чимало випадків, коли така наукова ідея вміщувала в собі високий рівень актуальності та інноваційну цінність, консолідувала наукову школу і згодом трансформувалась у цілий науковий напрям.

Таким чином, першою атрибутивною ознакою заснування наукової школи виступає наявність соціально-визнаної наукової ідеї, яка може мати прогресивний або інноваційний характер у залежності від виникнення за соціальною потребою або поза нею. В обох випадках ідея виступає актуальною і перспективною, відповідає логіці розвитку науки. Але швидкість її схвалення та визнання як у соціальному, так і в науковому світі може значно різнитися. Саме цей аспект обумовлює темп розвитку та соціального визнання не лише ідеї, але і становлення психологічної наукової школи, що створюються навколо неї.

Для означеного етапу також властиво створення на основі цієї ідеї первинної науково-дослідної програми. Вона розглядається як системне утворення, що складається в об'єктивній дослідницькій ситуації та зумовлена логікою розвитку науки. Така програма включає проєктований (виходячи з визначених предметно-логічних установок) результат дослідження, евристичні прийоми досягнення цього результату, послідовність їх застосування, заборонені й резервні шляхи тощо. „Програма служить підставою організації суб'єктом — індивідуальної або колективної — своєї роботи..., яка ніколи не ведеться одноосібно, але тільки в діалогах з авторами інших програм, які впливають на індивідуальну творчість.” [400; 45].

Даний етап доцільно відраховувати з моменту появи перших наукових праць, присвячених вивченню або розробці науково-прогресивної ідеї (проблеми). Як правило, автори цих малочисельних наукових праць не об'єднані ще спеціальними формами соціальної організації, часто працюють в ізоляції один від

одного, а іноді навіть не знають про роботу інших учених, які розробляють ту ж саму проблематику. Вони публікують свої роботи в наукових виданнях тих галузей, у надрах яких зародилися, або у виданнях широкого предметного профілю. Зазвичай це видатні вчені, які вже здобули широке визнання.

Крім того, в різні історичні періоди етап започаткування наукових шкіл можна відраховувати з моменту отримання юридичного статусу або офіційного документу, що підтверджує об'єднання вчених з метою розробки обраної проблематики.

В історії науки існує безліч прикладів, коли вчені співвідносять заснування своєї наукової школи з моментом усвідомлення її як такої, тобто момент групової рефлексії також може розглядатись як ознака започаткування наукової школи.

Як показує аналіз розвитку різних наукових шкіл [5, 228, 374, 394, 401-403 та ін.], етап започаткування може бути надзвичайно тривалим. Його тривалість залежить від того, наскільки віддалена нова предметна галузь від тих, що традиційно розробляються, наскільки вона перспективна для розвитку науки і для реалізації індивідуально-цільових установок науковців, а також наскільки гострою є суспільна потреба в її розробці та як швидко вона змінюється.

Тривалість започаткування також може залежати від особистісно-психологічних особливостей лідера наукової школи, тобто в наявності в нього специфічних педагогічних та організаційних здібностей.

Аналіз та узагальнення різних досліджень [8, 55, 111, 124, 130, 131, 228, 258, 265, 266, 271, 374, 389, 398, 399, 401, 402 та ін.] показує, що наступний етап становлення характеризується такими атрибутивними змістовими ознаками, як розробка або висування у процесі наукової діяльності гіпотез щодо нових підходів, концепцій, теорій, законів, механізмів, які дозволяють вивчати явища психологічної науки. Реалізація цієї ознаки обумовлює появу наступної, а саме: уточнення, деталізації основних положень науково-дослідної програми.

Подальший розвиток наукової школи або перехід її до етапу зрілого життя передбачає низку змістових ознак, що базуються на результатах наукової діяльності школи (рис. 1.5.). Ниж-

ню межу означеного етапу фіксують коли отримані науковою школою дані починають слугувати методологічною основою для подальших досліджень. Це, у свою чергу, дає можливість забезпечити структурне розгалуження предметної галузі на декілька течій та виступити джерелом зародження нових наукових напрямів у межах ініційованої засновником проблематики.

Рис. 1.5. Змістові атрибутивні ознаки етапів розвитку наукової школи

Вищою межею даного етапу, кульмінаційною точкою можна вважати, факт включення створеного науковою школою напряму або течії до офіційної класифікаційної схеми науки

Таким чином, необхідно зазначити, що всі атрибутивні змістові ознаки ідентифікації наукової школи спрямовані на характеристику, передусім когнітивних одиниць аналізу науки, тобто представлення її якісного змісту.

Узагальнення та систематизація різних досліджень [5, 42, 228, 258, 260, 265, 268, 278, 284, 310-312, 340, 346, 372, 374, 396, 400, 401 та ін.] показали, що існування психологічної наукової школи обов'язково передбачає визначення її формальних ознак (рис. 1.6.). Отже, з одного боку, наукова школа як організаційна форма колективної діяльності може бути інституціональною та неінституціональною. Цей момент набуває особливого значення для історичного періоду започаткування та становлення наукової школи [258, 265-269, 374, 389, 404 та ін.]. З другого, - якщо це форма колективної діяльності вчених, то вона повинна характеризуватися певною ієрархією та рольовими функціями її членів. Узагальнення чисельних досліджень [258, 265-269, 374, 389, 404 та ін.] дає підстави виділити наступні ролі:

- „учитель” – це може бути лідер, засновник, організатор, учений-дослідник або просто директивна особа;
- „учні” – учні, студенти, стажисти, аспіранти, співробітники, молодші колеги тощо;
- „реципієнти” – послідовники, однодумці, соратники;
- „реалізатори” – виконавці позапрограмних процедур, рутинних операцій.

Всі зазначені ролі складають певну ієрархію психологічної наукової школи.

Враховуючи те, що в нашому дослідженні зосереджено увагу на перших етапах формування наукових шкіл, де провідним консолідуючим чинником виступає вчений та висунута ним наукова ідея, доцільно охарактеризувати роль „учителя” саме в таких аспектах: а) соціальний та професійний стан у науковій ієрархії; б) наукові результати; в) форми презентації та апробації результатів наукової діяльності, які, у свою чергу, мають низку показників.

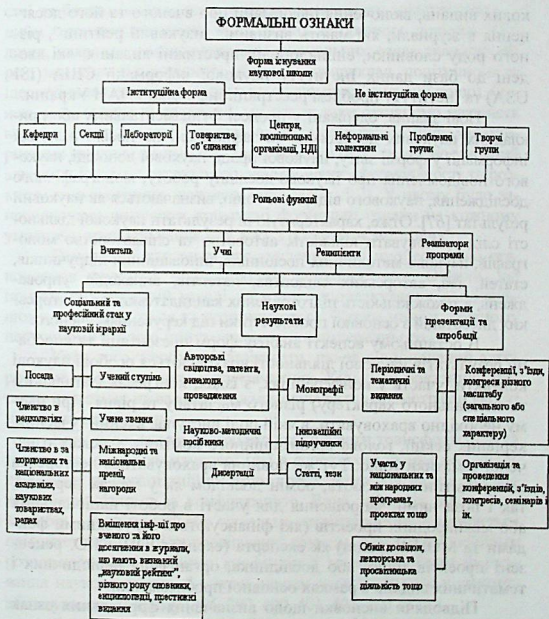

Рис. 1.6. *Формальні ознаки аналізу наукових шкіл*

Загальновідомо, що наявність або відсутність високого професійного стану сприяє або заважає інтенсивному розвитку наукової школи та проблематиці, яку вона розробляє. На нашу думку, в рамках соціального та професійного стану в науковій ієрархії необхідно враховувати такі ознаки, як учену ступінь, наукові звання, посаду, наявність міжнародних та національних премій, членство в закордонних та національних академіях, наукових товариствах, а також участь у редакційних колегіях нау-

кових видань, включення інформації про вченого та його досягнення в журнали, які мають визнаний „науковий рейтинг”, різного роду словники, енциклопедії, престижні видання, які введені до бази даних Інституту наукової інформації США (ISI USA) та Інституту проблем реєстрації інформації НАН України.

Нові знання, одержані у процесі фундаментальних або прикладних наукових досліджень та зафіксовані на носіях наукової інформації у формі звіту, наукової праці, наукової доповіді, наукового повідомлення про науково-дослідну роботу, монографічного дослідження, наукового відкриття тощо, визначаються як науковий результат [67]. Отже, характеризуючи результати наукової діяльності слід враховувати кількість, авторство та співавторство монографій, науково-методичних посібників, інноваційних підручників, статей, тез, авторських свідоцтва, патентів, винаходів, упроваджень, а також кількість підготовлених кандидатських та докторських дисертацій з основної проблематики під керуванням ученого.

В останньому аспекті аналізу форм презентації та апробації результатів наукової діяльності враховуються особові наукові контакти, участь у конференціях, з'їздах, конгресах (загального та спеціального характеру) різного масштабу та рівня. При цьому необхідно враховувати, в якій ролі виступає вчений: учасник, керівник секції, голова організаційного комітету в межах означеної тематики тощо. Тут же повинна враховуватися лекторська та просвітницька робота, обмін досвідом як у межах держави, так і поза ними, запрошення для участі в роботі національних або міжнародних проектів (які фінансуються зарубіжними фондами та МОН України) як експерта (експерт ЮНЕСКО, рецензент проектів тощо) або дослідника, організація періодичних і тематичних видань в рамках основної проблематики.

Підводячи висновки щодо визначення формальних ознак ідентифікації наукової школи, необхідно зазначити, що вони являють собою відбиток змістових когнітивних одиниць науки в матеріальній та соціальній площині.

Водночас слід зазначити, що їх розчленування для кожного з етапів розвитку вважається дуже проблематичним. Це пов'язано, по-перше з тим, що з розвитком науково-технічного прогресу та науки в цілому змінюються та з'являються принципово нові форми подання наукових результатів, форми наукового спілкування, отримує нову структуру ієрархія в науковому суспіль-

стві та багато іншого, що виключає можливість співставлення за цими ознаками наукових шкіл різних історичних періодів. По-друге, наявність визначених нами формальних ознак значною мірою залежить від зовнішніх обставин (наприклад, політичного та ідеологічного пресингу, соціально-економічної ситуації тощо). Однак, враховуючи ці труднощі, ми все ж таки зазначимо наявність всіх формальних ознак, які включають в себе певні оцінні характеристики наукової діяльності. З цих позицій було складено умовний алгоритм історико-критичного аналізу рівня сформованості та розвитку психологічних наукових шкіл (табл. 1.2). У ньому було запропоновано визначати конкретні формальні ознаки на кожному умовному етапі існування у зв'язку з розвитком змістових.

Означений алгоритм дає уявлення про процесуальне становлення наукових шкіл, зокрема психологічних. Ознаки, які притаманні науковій школі на етапі започаткування в подальшому накопичуються та розширюються. Таким чином, кожному наступному етапові притаманні ознаки попереднього.

Крім того, необхідно зазначити, що запропонований алгоритм не є однозначним у тлумаченнях. Кількісні показники формальних ознак не завжди можуть слугувати параметрами якості наукових досліджень.

Крім того, також необхідно враховувати трансформацію та тривалість розвитку наукової ідеї в аспекті створення об'єднань науковців як організаційно-структурних осередків науки, які можуть бути різними за конфігурацією. Вона залежить від того, в який бік – когнітивний або соціально-організаційний, – зміщується пріоритет у розробці та дослідженні наукової ідеї. Серед найбільш розповсюджених варіантів конфігурації можна виділити формування науково-освітньої школи, школи дослідницького колективу або наукового напрямку [396, 397, 400, 401, 403, 404 та ін.].

Основна значуща відмінність цих конфігурацій – у домінуванні провідної функції їх наукової діяльності. Для науково-освітньої школи це – формування майбутніх дослідників за допомогою включення їх у певну ідейно-теоретичну й експериментальну традицію наукового дослідження; для школи-дослідницького колективу це – нівелювання рівня актуальності таких задач як проведення науково-дослідної роботи й підготовки наукових кадрів; для наукового напрямку – це генерація нового знання (евристична функція).

Таблиця 1.2

Алгоритм історико-критичного аналізу рівня сформованості та розвитку психологічних наукових шкіл

		Формальні ознаки				
		Змістові ознаки	Наукове товариство	Соціальне та професійне положення в науковій ієрархії	Наукові результати	Форми презентації та апробації
Етап зачаткування		Наявність актуальної наукової ідеї.	Реалізатори програми, які складають	Вчений студент, звання та посада	Статті, тези.	Публікації.
		Первинне формування науково-дослідної програми.	неформальні колективи, проблемні або творчі групи.			
Етап становлення		Розробка гіпотези, концепцій, теорій, законів, механізмів, підходів тощо.	Учні, кафедри, секції, лабораторії.	Членство в редколегіях. Членство в закордонних методичних та національних академіях, наукових товариствах, радах.	Віновачийні підручники. Науково-методичні посібники. Дисертації. Монографії. Авторські свідчення, патенти, винаходи, впровадження.	Участь у конференціях, з'їздах, конгресах різного масштабу (загального або спеціального характеру). Обмін досвідом, лекторська та просвітницька діяльність тощо.
		Уточнення, деталізація основних положень науково-дослідної програми.				
Етап зрілого життя		Результати наукової діяльності виступають методологічною основою інших досліджень.	Реципієнти. Товариства, об'єднання, центри, дослідницькі організації, НДІ.	Міжнародні та національні премії, нагороди. Вміщення інформації про вченого та його досягнення в журнали, що мають визначений „науковий рейтинг”, різного роду словниках, енциклопедіях, престижних виданнях.		Періодичні та тематичні видання. Організація та проведення конференцій, з'їздів, конгресів, семінарів та ін. Участь у національних та міжнародних програмах, проектах тощо.
		Структурне розчленування предметної області на декілька нових напрямів.	Структурне розчленування предметної області на декілька нових напрямів.			
		Розроблений напрям включений до офіційних класифікаційних схем науки.				

Таким чином, враховуючи той факт, що однією з головних атрибутивних ознак будь-якої наукової школи є спадкоємність, слід

виділити серед особливостей формування науково-освітньої школи переважну більшість студентів та стажерів у ролі учнів, у конфігурації школи – дослідницького колективу – аспірантів, співробітників та колег, а школи як напряду в науці – послідовників.

Оскільки останній тип конфігурації на етапах започаткування та становлення, як правило, не характеризується наявністю колективу дослідників, і провідною функцією визнає генерацію нового знання, більшою мірою він починає виявлятися з верхньої межі етапу становлення, а саме: проведенням конференцій, з'їздів, конгресів, семінарів; організацією періодичних та тематичних видань, збірок; участю лідера в національних та міжнародних програмах, проектах, створенням різного роду товариств, об'єднань, центрів, дослідницьких організацій, науково-дослідних інститутів тощо. Крім того, учений, який заснував подібну наукову школу зазвичай є членом закордонних та національних академій, наукових товариств, рад. Інформація про нього та його досягнення включена в журнали, що мають визнаний „науковий рейтинг”, різного роду словники, енциклопедії, престижні видання. Всі ці ознаки не є специфічними для школи-напряду в науці, вони також можуть характеризувати будь-яку іншу наукову школу, яка досягла відповідного рівня сформованості.

Як свідчить аналіз результатів досліджень [5, 69, 228, 322, 339, 265-269, 271, 340, 374, 376, 393-405 та ін.], у більшості випадків наукові школи на етапі започаткування формуються за зразком науково-освітніх.

На основі аналізу результатів проведених досліджень, можна зазначити, що ні наявність сукупності учнів і послідовників у видатного вченого в науковій або навчальній організації, ні факт категоріального зрушення в загальнозначущому фонді, взяті окремо, не можуть служити достатніми ознаками існування наукової школи. Школа, як і наукова організація, відноситься до розряду системних об'єктів. Разом з тим, вона відноситься до розряду найбільш чітких і гармонічних (аналогічних органічним) системних об'єктів, ніж звична наукова організація.

У наведеному методі історико-критичного аналізу рівня сформованості наукових психологічних шкіл ми не претендуємо на повноту викладу у зв'язку з тим, що це є перспективою нашого подальшого дослідження.

Висновки до першого розділу

Підводячи підсумки виконаних досліджень у цьому розділі можна зазначити наступне.

На сучасному етапі в наукометрії та історії науки існує багато позицій щодо розуміння змістового наповнення феномена наукової школи. В результаті аналізу та узагальнення різних досліджень, урахування переваг та недоліків абстрактних і точних визначень феномена наукової школи та її ознак, ми дійшли висновку, що наукову школу слід розуміти як історичне об'єднання фахівців-однодумців, згуртованих навколо засновника та організатора визнаної наукової проблеми, що має прогресивний або інноваційний характер.

Наукова школа може характеризуватися:

1) наявністю інтелектуальної харизми в лідера-засновника (підкреслює центральну роль засновника як ученого, який у вирішенні висунутої центральної ідеї перевершує за своїми творчими потенційними можливостями інших членів наукового колективу);

2) розробкою прогресивної або інноваційної соціально-визнаної наукової ідеї. Вона може мати прогресивне значення, тобто наділене актуальністю, перспективністю, що сприяє прогресові, або інноваційне, новаторське, яке виникає поза соціальною потребою; або таке, що вміщує в собі перше і друге. Такі ідеї набувають соціального схвалення та визнання в науковому світі. Наявність наукової ідеї виступає провідним чинником консолідації наукової школи;

3) консолідацією вчених, які мають значну мотивацію і пов'язані спільністю наукового пошуку та спадкоємністю принципів, підходів, традицій. Подібна консолідація припускає об'єднання вчених у ролі учнів, реципієнтів та реалізаторів програми навколо висунутої наукової ідеї, при цьому кількість їх може змінюватися;

4) зрівнювання актуальності у вирішенні задач проведення науково-дослідної роботи і підготовки наукових кадрів, що дає можливість забезпечувати: а) збереження раніше накопичених знань шляхом передачі їх наступним поколінням (функція трансляції); б) надбання нових знань, що визначають подальший

розвиток науки (евристична функція). Це обумовлює активізацію і збереження творчого характеру та інноваційної спрямованості наукової діяльності, одночасно готуючи і вводячи в науку нові покоління дослідників.

З початку XIX ст. можна умовно виділити три історичні форми трансформації наукових шкіл:

– „класичні” наукові школи (до 30-х рр. XX ст.) створювалися на базі вищих навчальних закладів. Подібні школи організовувалися навколо лідера, автора науково-дослідної програми, в основному на час навчання та складались у більшості випадків із декількох чоловік – видатного вченого – в ролі „вчителя” (засновника), асистента та двох - трьох помічників.

– „дисциплінарні” наукові школи (30-і – 50-і рр. XX ст.) організовувалися вже як неформальні угруповання дослідників навколо лідера-засновника, який працював у науково-дослідній установі. Кадри таких шкіл формувалися провідними вченими, які поєднували педагогічну роботу у вищих навчальних закладах з дослідницькою роботою в науково-дослідному інституті.

– з 50-х рр. з’являються „проблемні” наукові школи – формальні творчі наукові колективи, які створювалися спеціально для вирішення тих чи інших наукових проблем на міждисциплінарній основі.

На нашу думку, оптимальним для аналізу розвитку наукових шкіл може, служити модель науки як єдності трьох наступних аспектів — логічного (науково-категоріальний склад мислення та його передумови в логіці розвитку науки), соціального (особливості діяльності наукового товариства конкретної епохи, ідеологічні, політичні, соціально-економічні та інші фактори) і психологічного (особливості індивідуального становлення вченого-засновника, ідеогенез, опонентне коло та внутрішня мотивація).

Стосовно поняття «школа» це означає, що його зміст розкривається лише тоді, коли соціально-психологічний аспект діяльності наукової школи співвідноситься з її предметно-логічним та особистісно-психологічним аспектами.

На даний час існує кілька підходів до класифікації наукових шкіл за різними основами. Якщо брати за основу результати дослідження М.Г.Ярошевського, для узагальнення психологіч-

них наукових шкіл доцільно, на наш погляд, використовувати підхід, що враховує її типологічні форми в залежності від домінуючої функції (науково-освітня школа, школа як дослідницький колектив та школа як напрям у науці).

Результати проведених наукознавських та історико-психологічних досліджень дали змогу розробити метод історико-критичного аналізу рівня сформованості та розвитку наукових психологічних шкіл як певного алгоритму їх пізнання.

Мета запропонованого методу полягає в об'єктивному та адекватному логіці розвитку науки визначенні наукових об'єднань фахівців-науковців у галузі психології, рівня їх сформованості та розвитку.

Використання методу історико-критичного аналізу рівня сформованості наукових психологічних шкіл дозволяє: визначити форму або конфігурацію наукових психологічних шкіл; подати їх докладну характеристику, особливості, специфіку та рівень сформованості; розкрити процесуальні ознаки формування певного визначених наукових психологічних шкіл на кожному етапі існування.

**УЗАГАЛЬНЕННЯ ТА СИСТЕМАТИЗАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ
ДОСЛІДЖЕНЬ ЩОДО СТАНОВЛЕННЯ
ПСИХОЛОГІЧНИХ НАУКОВИХ ШКІЛ НА ПІВДНІ
УКРАЇНИ (Одеський регіон)
з другої половини XIX ст. до кінця XX ст.**

**2.1. Історія розвитку психології та становлення
її наукових психологічних шкіл на півдні України
з другої половини XIX ст. до 30-х рр. XX ст.**

Аналіз та узагальнення літератури [258-260, 279-284, 294, 401 та ін.] дозволили визначити два підходи до розгляду історії розвитку та становлення психології в Україні.

Перший підхід представлений в роботах А.В.Петровського [258-260, 294, 401 та ін.]. Автор вважає, що психологічна думка розвивалася за такими трьома основними напрямками: умоглядна, емпірична та природничо-наукова психологія, які у свою чергу, підрозділялися на численні напрями і школи.

Дещо іншої думки дотримуються вітчизняні вчені В.А.Роменець, І.П.Манюха [279-284 та ін.]. На їхній погляд, хід розвитку психологічної науки можна відобразити такими спрямуваннями як класично-інтроспективне, природничо-наукове та культурно-гуманістичне [284].

Поглиблений аналіз [6, 11, 33, 34, 38-42, 46, 64, 74, 126, 135, 256-260, 273, 279-284, 347, 360, 384, 388, 401 та ін.] дозволив визначити, що сутність та критерії виділення таких напрямів, як філософсько-умоглядний (А.В.Петровський) та класично-інтроспективний (В.А.Роменець та ін.) мають багато спільного, тому умовно їх можна називати класично-інтроспективним. Також спільним за змістом для обох підходів виступає природничо-науковий напрям (А.В.Петровський, В.А.Роменець).

Основні розбіжності у поглядах учених щодо означених підходів стосуються останнього напрямку. Так, В.А.Роменець пропонує розглядати культурно-гуманістичний напрям, а А.В.Петровський, у свою чергу, емпіричний.

Різні дослідження [6, 10, 11, 33, 38-42, 46, 64, 78-80, 103-104, 126, 135, 252, 257, 273, 279-284, 330-334, 347, 360, 386, 388, 401 та

ін.] відносно аналізу історії розвитку психологічної науки України ми вважаємо правомірним урахування обох підходів, через те, що за основними ознаками, запропонованими авторами, вони мають своє історичне місце та своїх представників і тому найбільш адекватним є розгляд розвитку психологічної думки завдяки симбіозу вище запропонованих двох підходів (табл. 2.1).

Таким чином, при аналізі історії становлення психологічної науки в Україні ми будемо враховувати: класично-інтроспективне (або філософсько-умоглядне), емпіричне, природничо-наукове та культурно-гуманістичне спрямування.

Таблиця 2.1

Симбіотичне узагальнення аналізу теоретичних підходів в історії психологічної науки в Україні

Автори підходу	Спрямування	Симбіотичні спрямування
А.В.Петровський	умоглядне, емпіричне, природничо-наукове	класично-інтроспективне (або філософсько-
В.А.Роменець, І.П.Манюха	класично-інтроспективне, природничо-наукове, культурно-гуманістичне	умоглядне), емпіричне, природничо-наукове, культурно-гуманістичне

При аналізі будь-якого спрямування необхідно пам'ятати про наявність умовних меж між ними на певних історичних етапах.

Узагальнюючи дослідження [31-34, 46, 64, 74, 78-80, 252, 256, 273, 279-284, 331 та ін.], матеріали фонду одеського державного архіву [83-100, 144-227, 229, 231-234, 235-239, 241-251, 276, 306-307, 351-356 та ін.], а також враховуючи особливості розвитку самої наукової діяльності ми припустили, що доцільно умовно виділити три періоди в процесі розвитку психології як самостійної науки в південноукраїнському регіоні (на прикладі Одеського регіону). За основу даної періодизації була прийнята етапність історичної трансформації змісту феномена наукових шкіл, що було викладено нами раніше (див. 1.1.1.).

Таким чином, на основі всього запропонованого вище, а також враховуючи конкретні історичні та соціально-політичні особливості розвитку психології на півдні України (м. Одеса) можна умовно виділити такі періоди:

– Перший період з середини XIX століття до 30-х рр. XX століття;

– Другий період з 30-х рр. XX століття до 50-х рр. XX століття;

– Третій період з 50-х рр. XX століття до наших днів.

Стосовно часових обмежень першого періоду необхідно внести деякі пояснення. Враховуючи історичні факти та особливості регіонального розвитку науки (перший вищий навчальний заклад на півдні України, – Імператорський Новоросійський університет, – почав працювати з 1865 р.), доцільно перемістити нижню границю відліку першого періоду на середину XIX століття.

Як показують результати досліджень [31-34, 46, 64, 74, 78-80, 253, 256, 273, 279-284, 331 та ін.], розвиток психології в Україні в період з другої половини XIX ст. до 30-х рр. XX ст. проходив у жорсткій боротьбі протилежних наукових позицій. Соціально-політична нестабільність у державі спричинила еклетичність і непослідовність наукових суджень багатьох учених, які займалися розробкою проблем психології, внаслідок чого опубліковано чимало суперечливих фактів, подій, науково-дослідних праць.

Означений період характеризується кризою психологічної науки. Він був представлений в українській психології, втім, як й у світовій, та знайшов своє відображення в усіх її школах і напрямках.

Вивчаючи ситуацію, що склалася у психологічній науці, зокрема в південноукраїнському регіоні, необхідно відзначити, що в різні часи представниками умоглядної галузі були професори Імператорського Новоросійського університету філософи Р.В.Ординський, А.І.Казанський та філологи Л.Ф.Воеводський, Д.П.Лебедев. Незважаючи на те, що вони вивчали певні психологічні проблеми, їхня наукова діяльність не сприяла появі значних змін у розвитку психологічної науки на півдні України. Також відомо, що в у 1883 - 1886 роках в університеті працював М.Я.Грот. Наукову позицію цього вченого визначають як ідеалістичну. Але на основі аналізу літератури [7, 64, 78, 79, 252, 273

та ін.] та архівних першоджерел [222 та ін.], які відносяться до одеського періоду творчості, його наукову позицію можна охарактеризувати як непослідовну і дуалістичну, у котрій помітне тяжіння до матеріалізму. Його захоплення матеріалістичними ідеями певною мірою знайшло відображення у праці „Психологія чувствований”. В деяких працях [7, 64, 273 та ін.] зазначається, що піддаючись впливові різних філософських течій, М.Я.Грот постійно змінював свій світогляд. Мінливість у наукових судженнях чітко прослідковується в його статтях і публічних лекціях, які незважаючи на це, користувалися досить великою популярністю [64, 78, 79, 252 та ін.]. Враховуючи наведені факти все ж таки можна умовно віднести М.Я. Грота до представників умоглядної психології. При цьому слід зазначити, що його наукова діяльність на півдні України потребує окремого дослідження.

В той же час, як свідчать узагальнення даних [31-34, 46, 64, 74, 78-80, 230, 256, 284, 331 та ін.], у розвитку психології для всіх представників умоглядної психології була характерна боротьба проти матеріалізму і впровадження експериментального методу дослідження. За даними нашого дослідження на півдні України, зокрема в Імператорському Новоросійському університеті, ця боротьба теж мала місце, але приймала більш м'які форми.

Література з історії вітчизняної психології [6, 10, 32-34, 38-42, 73, 54, 64-66, 102, 105, 123-125, 143, 257-260, 279-284, 393-404 та ін.] переконує, що проміжне положення між класично-інтроспективною і природничо-науковою психологією займає емпіричний напрям психологічної думки. Це чітко представлено в роботах А.В.Петровського. „Дотримуючись розуміння предмета вивчення психології ідеалістичної сторони, - пише він, - особливо тяжіючи до неокантіанства, позитивізму і махізму ця галузь водночас використовувала методи вивчення, запозичені з природничих наук, поглиблюючи тим самим кризу методологічних основ психології” [258; 21]. Представники цієї психологічної парадигми постійно ставали предметом жорстокої критики як з боку фахівців прогресивних сил у психології (І.М.Сеченов, І.П.Павлов, В.М. Бехтерев, М.М.Ланге, В.А.Вагнер та ін.), так і з табору філософського ідеалізму (С.Л.Франк, О.І.Введенський та ін.).

Аналіз літератури за темою показує, що характерною рисою

емпіричної психології, яка властива багатьом її школам і напрямам, є спроба встановити контакт із суміжними галузями знання (фізіологією, психіатрією, педагогікою, правом, антропологією та ін.). Як засвідчують учені [78-80, 252, 256 та ін.] у цих межах фактично формувались окремі галузі прикладної психології.

Виділяючи в розвитку психології емпіричний напрям, ми змогли умовно охарактеризувати всіх її представників такими особливостями: по-перше, відсутність чіткої методологічної позиції або тяжіння цієї позиції до ідеалістичного табору; по-друге, використання методу експерименту, здебільшого у зв'язку з потребами практики.

В результаті вивчення наукової діяльності вчених півдня України стосовно розвитку психології, необхідно відзначити, що представників з чітко вираженими ознаками цього напрямку, які зробили певний внесок у розвиток психологічної науки в Одесі, не виявлено.

Як свідчить аналіз різних історико-психологічних досліджень [6, 31, 73, 64-66, 102, 105, 124, 143, 258, 259, 279-284, 394, 396, 398, 403-405 та ін.], через відсутність можливості вивести психологію з методологічної кризи, класично-інтроспективне спрямування забезпечило передумови для розвитку психології на основі діалектичного матеріалізму і природничо-наукового спрямування.

На підставі аналізу фактів з історії розвитку психології на півдні України [7, 64, 78, 79, 252, 273 та ін.], а також архівних матеріалів [146, 149, 152-154, 158, 170, 175, 176, 190, 196, 208, 211, 222, 223, 225-227 та ін.] можна виділити таких представників природничо-наукового спрямування, як І.М.Сеченов, М.М.Ланге та ін. Кожен з цих учених, займаючи природничо-наукову позицію, створив передумови для заснування власної наукової психологічної школи в південноукраїнському регіоні.

Узагальнюючи різні дослідження [31-34, 46, 64, 74, 256, 273, 279-284, 331 та ін.], ми можемо відзначити першу й найважливішу рису цієї галузі розвитку психології — її зв'язок з вітчизняним природознавством, послідовність матеріалістичних традицій. Природничо-науковий матеріалізм, застосований до проблем психології, створював особливо сприятливі умови для накопичення реальних і

достовірних знань про природу душевного життя. Психологія значною мірою ставала особливим розділом природознавства і його найважливіших галузей: біології, фізіології, медицини, еволюційної теорії. Разом з тим, „природничо-науковим матеріалізмом пояснюється відома однобічність цього шляху розвитку. Представниками цієї галузі ігнорувалася соціальна обумовленість особистості. Тому не могли одержати адекватного рішення проблеми характерології, емоцій, мотивів діяльності тощо” [136; 19-20].

Ще однією характерною рисою, нерозривно пов'язаною з першою, є принципова ворожість суб'єктивної, інтроспективної психології, антропоморфізму та різним формам прояву ідеалізму й метафізики в науці.

Аналізуючи та систематизуючи різні дослідження [32-34, 38, 54, 64-66, 74, 78-80, 102, 142, 143, 252, 257-260, 279-284, 393, 405 та ін.], можна відзначити, що вже з кінця XIX ст. українські психологи почали сумлінно здійснювати пізнання людської практики, стверджуючи гуманістичне начало психології. Тим самим культурно-гуманістичну психологію в Україні було репрезентовано видатними вченими, які насамперед проводили дослідження з психології творчості. Значний крок у формуванні означеного спрямування здійснив І.Франко своїми психолого-естетичними трактатами [284; 352]. Але слід зазначити, що це спрямування своєю основною метою передбачало вивчення „проблем становлення людської особистості, її джерел та рушійних сил” [284; 352]. Саме з таких позицій до цього спрямування необхідно віднести корифея вітчизняної психології С.Л. Рубінштейна.

З метою визначення значущості наукових здобутків південного регіону для розвитку вітчизняної та світової психології було проведено попереднє емпіричне дослідження. Воно передбачало уточнення наукового внеску видатних учених-психологів, які в різні часи працювали в Одесі, та ролі й місця їхніх наукових шкіл у психологічній науці. Серед представників найбільш видатних та відомих історичних постатей можна назвати І.М.Сеченова, М.М.Ланге та С.Л.Рубінштейна.

Дослідження означеного питання проводилося за допомогою метода експертних оцінок та передбачало аналіз двох блоків (див. Додаток А)

I блок – визначення наукового доробку І.М.Сеченова, М.М.Ланге та С.Л.Рубінштейна в галузі психології в одеський період їхньої творчої діяльності.

II блок – розкриття значущості психологічних наукових шкіл І.М.Сеченова, М.М.Ланге та С.Л.Рубінштейна, заснованих в Одесі.

Експертами виступали викладачі історії психології Одеських вищих навчальних закладів, а також провідні вчені-психологи (м. Одеси). Всього у дослідженні взяли участь 12 експертів.

За результатами проведеного дослідження можна зробити наступні висновки

1. Показано, що масштабність впливу наукової діяльності І.М.Сеченова в одеський період життя та творчості на психологічну науку сягає 86%, М.М.Ланге – 78%, а С.Л. Рубінштейна – 95%;

2. Визначено, що значущість психологічних наукових шкіл І.М.Сеченова, М.М.Ланге та С.Л.Рубінштейна, що в різні часи виникли в Одесі, складає відповідно 75%, 58%, 90%.

Проведене дослідження ні в якому разі не претендує на повноту визначення наукової спадщини видатних вітчизняних учених, але виступає підтвердженням суттєвої значущості та важливості творчої діяльності цих науковців не тільки для подальшого становлення та розвитку психологічної науки, але й для формування наступних психологічних шкіл, зокрема на півдні України.

Усе зазначене вище зумовило актуальність подальшого дослідження історії становлення психологічних наукових шкіл на півдні України, а також виступило підґрунтям для більш поглибленого вивчення життя й наукової діяльності таких видатних учених, як І.М.Сеченов, М.М.Ланге (в межах природничо-наукового спрямування), та С.Л.Рубінштейн (в межах культурно-гуманістичного спрямування), які були засновниками власних наукових шкіл в Одесі.

2.1.1. Наукова спадщина І.М.Сеченова та його одеської психофізіологічної школи

Серед видатних представників вітчизняного природознавства XIX століття одне з центральних місць займає особистість Івана Михайловича Сеченова (життєвий шлях та творча біографія представлені в Додатку Б). Про це свідчать і останні дослідження в цьому сенсі, які здійснювали А.Г.Аллахверді, О.О. Буділова, Д.Г.Елькін, К.В.Осташков, Ф.Н.Серков, М.Г. Ярошевський та ін.

В той же час, як показують наші та інші роботи [38, 41, 70, 72, 78, 79, 252, 273, 314, 384, 388, 394, 402 та ін.], деякі події вимагають уточнення і додаткового аналізу його діяльності. Особливо це стосується фактів, пов'язаних з одеським періодом творчості, та зокрема проблеми заснування психофізіологічної наукової школи І.М.Сеченова в Одесі.

Як ми зазначали в попередньому розділі, наукову діяльність необхідно розглядати в системі трьох координат: предметно-логічної, науково-соціальної та особистісно-психологічної. Саме з цих позицій розглянемо діяльність І.М.Сеченова в Одесі та передумови заснування його наукової школи.

Загальновідомо, що сеченівське вчення стало поворотним етапом всього руху світової наукової думки в напрямку об'єктивного й експериментального вивчення поведінки цілісного організму, яке сформувалося на щонайгострішій конфронтації ідейних сил у суспільстві. Підтвердженням може бути той факт, що Іван Михайлович Сеченов призначив свій визначний і широко відомий трактат „Рефлекси головного мозку” для органа революційних демократів – журналу „Современник” і що цензура протягом півтора року добивалася санкції про його знищення. Ідейна боротьба стала тим підґрунтям, на якому склалася вітчизняна психофізіологічна школа і став можливим її внесок у світову науку.

Проведений аналіз досліджень [9, 38-42, 64, 70-72, 74, 125, 258-260, 384, 398, 402 та ін.] та архівних матеріалів [160, 161, 170, 174, 176, 178, 181, 182, 196, 209, 210, 220, 225-227 та ін.] показав, що наукова діяльність І.М. Сеченова розвивалася на перехресті кількох напрямів наукової думки, що розвивалися в різних країнах і представляли різні національні школи. Учитель І.М. Сеченова, професор І.Т.Глебов, як відзначав сам Іван Михайлович,

„дотримувався французів”. Ще будучи студентом, І.Т. Глебов переклав підручник Ф.Мажанді – попередника славнозвісного Клода Бернара [9; 113].

Закінчивши університет, Іван Михайлович виїхав на стажування до Німеччини, де захопився вченням абсолютно іншої наукової школи – німецької фізико-хімічної школи у фізіології [9, 38-42, 74, 314, 402 та ін.]. Лідери цієї школи – Г.Л. Гельмгольц, Е.Дюбуа-Реймон і особливо К.Людвіг – стали новими вчителями І.М.Сеченова. Після повернення на батьківщину, він в епіграфі до своєї дисертації чітко визначає міждисциплінарний статус фізіолога як фізика-хіміка, який вважає своїм об'єктом – вивчення живого організму. Аналіз праць Івана Михайловича Сеченова [315 та ін.], а також досліджень, присвячених його діяльності [41, 42, 64, 70-72, 74, 78-80, 384, 398, 402 та ін.] показує, що вивчати нервово-психічні регуляції, а це було предметом, який привертав увагу І.М.Сеченова ще з часів студентства, – з таких позицій було неможливим. Тому він виїхав у річне відрядження до Франції, де започатковувався напрям, яскраво представлений позиціями К.Бернара, який своїм ученням про гомеостаз відкрив нову епоху у фізіології. Нез'ясовна в категоріях фізики й хімії здатність живих систем автоматично підтримувати постійність свого внутрішнього середовища одержала в роботах К.Бернара інтерпретацію детермініста. „Але це – як зазначають сучасні дослідники, – був новий детермінізм, не ідентичний фізико-хімічному, що панував тоді в німецькій фізіології” [9; 113].

Таким чином, досягнення німецької фізіологічної школи перетнулися з ідеями К.Бернара, який шукав чинники саморегуляції внутрішнього середовища організму як цілого. Тож, як доводять різні дослідники [39, 72, 74, 78, 79, 104-107, 252, 271, 315, 340, 388, 394-402 та ін.], з одного боку, увагу К.Бернара привертала лише внутрішньоорганічні регуляції, тоді як, з іншого боку, І.М. Сеченова найбільше турбувало питання можливості розповсюджувати пояснення поведінки цілісного організму в навколишньому середовищі. Для німецької школи це середовище виступало у вигляді сукупності фізико-хімічних подразників. „За такого підходу неможливо було пояснити психічно регульований рівень поведінки, для якого характерні сприйняття цілісних

предметів, спрямованість до них відповідно внутрішнім імпульсам і придбання нових форм реакцій” [9; 113].

На думку А.Г.Аллахверді [9], принципово нові перспективи в цьому плані відкрило вчення Ч.Дарвіна. Ідеї дарвінізму, сприйняті І.М. Сеченовим, дозволили підійти до нервової системи як системи різних рівнів організації пристосування поведінки до середовища і тим самим побачити у психічному особливий ступінь у висхідному ряді, рефлекторних за типом, здійснення поведінкових актів. Так, у науковому світогляді Івана Михайловича Сеченова досягнення різних національних шкіл-напрямів підготували новий науковий синтез. Це був творчий синтез, а не еклектичне поєднання різнорідних елементів — синтез, який, якщо інтерпретувати павловські слова, став цілком нашою вітчизняною заслугою [9].

Отже, всі вищезазначені предметно-логічні підстави стали передумовою для генези наукової психофізіологічної школи. Івану Михайловичу Сеченову вдалося прослідити на рівні концептуальних подій зіткнення ідей. Але за цим розгортаються процеси спілкування людей, що безпосередньо представляють ці ідеї, а оскільки йдеться про різні національні школи, то перед нами - спілкування людей науки різних національностей. Дослідницьку програму І.М.Сеченова слід розглядати не тільки в одному „вимірюванні” – предметно-логічному. Вона зсередини пройнята зіставленнями, зважуваннями, аналізом інших програм, що склалися в інших країнах, відомих Сеченову не тільки з літератури, але й через безпосередні контакти з їхніми авторами.

Логіка розвитку науки вела до того, щоб з необхідністю розповсюдити принцип рефлекторно-сигнальної регуляції на головний мозок. Розвивалася ця логіка завдяки безлічі контактів ученого з прихильниками різних, – деколи протилежних, – переконань. Адже, за його словами, прямий шлях до мети стає ясним лише після того, як її досягнуто. Як свідчать результати багатьох досліджень [9, 41-42, 64, 70-72, 74, 257, 384, 398, 402 та ін.], під час свого пошуку він спілкувався з К.Людвігом, який став його близьким другом, але зважаючи на те, що вивчати мозок методами, які знаходилися тоді в розпорядженні фізіолога, однаково, що вивчати механізм годинника, стріляючи в нього з рушниці.

Він спілкувався з Г.Л.Гельмгольцем, перед яким схилявся, але його концепцію про „умовиводи ока” вважав обмеженою, оскільки в ній не був представлений еволюційний підхід. Він працював у К.Бернара, в лабораторії якого в Парижі відкрив своє відоме „центральне гальмування”. І хоча К.Бернар був „хрещеним батьком” цього відкриття, рекомендував опублікувати звіт про нього в науковому виданні, він, як згадує Іван Михайлович, ставився до нього ввічливо, але байдуже. Клод Бернар не надав належного значення відкриттю, яке стало новою віхою в фізіології нервової системи.

Різні історико-психологічні дослідження [9, 41, 71, 79, 259, 384, 398-402 та ін.], а також роботи самого І.М.Сеченова [70, 71, 72, 139, 315 та ін.], свідчать про те, що особливо важливої ваги має полеміка І.М.Сеченова з філософом-ідеалістом, публіцистом Костянтиним Дмитровичем Кавеліним. Значення останньої обумовлено тим, що в її змісті чітко відбиті основні положення науково-дослідної програми І.М.Сеченова, що характеризують одеський період його наукової діяльності, а також її генезис під впливом, так званого опонентного кола, основним представником якого виступав К.Д.Кавелін.

Узагальнення даних, викладених у роботах [53, 54, 78, 102, 104, 106, 107, 126, 269, 340, 371, 402 та ін.] та працях самого І.М. Сеченова, засвідчує, що він виступав з критикою всієї ідеалістичної концепції психології, пропонував своє вирішення питань щодо предмета, метода й завдань психології, створював систему психологічних поглядів, що впливають з рефлекторного розуміння природи психіки, і визначав шляхи подальшого розвитку психології. Насамперед, І.М.Сеченов піддав критиці основні положення ідеалістичної психології про існування в людині двох субстанцій: духу і тіла [71, 139, 315 та ін.]. Він чітко визначив вихідні філософські позиції матеріалістів та ідеалістів (про відношення духу до матерії), нищівно критикував вихідну тезу ідеалістів-психологів про душу як „самостоятельное и самодеятельное свободное начало”.

І.М.Сеченов доводив, що ідеалісти, згідно зі своїми психологічними теоріями, доходять до цілковитого абсурду [71, 139, 315 та ін.]. На думку О.О.Буділової, безпорадність ідеалістів ви-

никає через нерозуміння ними залежності психічних актів від матеріального світу. Всі психологи-ідеалісти, розглядаючи психічне життя поза залежністю від впливу зовнішнього світу й від діяльності людини, відривають частину від цілого, розділяють те, що зв'язано нерозривно. Вони, писав І.М.Сеченов, виривають з цілого середину, відокремлюють її і від початкової ланки (впливу ззовні), і від кінцевої (дія, вчинок), а потім протиставляють іншому як психічне — матеріальному [71, 139, 315 та ін.].

Аналіз та узагальнення досліджень низки праць [53, 54, 78, 102, 104, 106, 107, 126, 269, 340, 371, 402 та ін.] свідчать, що критика І.М.Сеченовим поглядів психологів-ідеалістів була спрямована, насамперед, проти їхніх методологічних позицій. В той же час, вона чітко розкривала, які вимоги пред'являв він сам до своєї рефлексорної теорії. На думку О.О.Буділової, Д.Г. Елькіна, К.В.Осташкова, Ф.Н.Серкова, М.Г.Ярошевського та ін., головну помилку ідеалістів Іван Михайлович Сеченов вбачав у тому, що вони відмовляються розглядати психічні та матеріальні явища у взаємозв'язку. Вони не тільки не прагнули до того, щоби знайти цей зв'язок, але й розривали та протиставляли його відокремлені частини одна одній. Позбавлені через це можливості встановити причинні стосунки, ідеалісти знімають питання про детермінацію і створюють деяку надприродну силу. В той же час І.М. Сеченов визначає рефлексорні акти як форму такого детерміністичного зв'язку, що виявляє причинну залежність психічних актів від матеріального світу.

Результати дослідження історико-психологічних даних [38-42, 64, 71, 72, 74, 78, 79, 384, 386, 398, 400, 402 та ін.] доводять, що І.М.Сеченов категорично заперечував існування внутрішнього досвіду і називав його лише фікцією: „В людині немає ніяких спеціальних розумових знарядь для пізнавання психічних фактів, подібних до внутрішнього почуття, або психічного зору, котре, зливаючись з пізнавальним, пізнавало б продукти свідомості безпосередньо, за сутністю” [139; 222].

Критикуючи індуктивний метод психології, автор називав його „умоглядною індукцією” і протиставляв йому вживання таких прийомів дослідження, які забезпечували б можливість не тільки аналізувати явище, але й перевіряти отриманий результат,

тобто пропонував психології стати на шлях експериментування. „Найбільш правильним аналітичним і разом з тим знаряддям перевірки є досвід” [139; 210], – писав І.М.Сеченов.

Відомо, що саме в одеський період життя і творчості І.М.Сеченов сформулював найважливіше теоретичне положення стосовно психологічної науки: предметом психологічного дослідження повинна бути психічна діяльність як рефлекторний процес головного мозку. Таким шляхом можна з'ясувати об'єктивну закономірність психічної діяльності. Тим самим відкривається можливість створення по-справжньому наукової психології. „Психічне життя підкорене непорушним законам”, — такими словами почав він свою програмну статтю [139]. Під „непорушністю” видатний учений розумів об'єктивність законів, їхню незалежність від волі та свідомості людей [38; 69-81]. „Усякий, хто стверджує, що психологія як наука можлива, визнає разом тим психічне життя усеціло або, принаймні деякі відділи його мусять бути підкореними таким же непорушним законам, як явища матеріального світу, тому, що тільки за такої умови можлива дійсно наукова розробка психічних фактів” [139; 223]. Психологія, яка створена на нових засадах, вказував автор, стане наукою, вільною від „суб'єктивістських вигадницьтв”, і набере об'єктивного характеру, буде спиратися на факти, перевірені дослідом. „Як наука про дійсні факти вона по-турбується, передусім про відділення психічної реальності від психологічних фікцій, котрими запруджена людська свідомість по сьогодні... В основу її буде покладено замість мудрувань, що їх нашіптє оманливим голосом свідомість, позитивні факти або такі висхідні точки, котрі будь-коли можуть бути перевіреними досвідом. Її узагальнення й висновки, зачинаючи у тісні межі реальних аналогій, звільняються з-під впливу особистісних смаків і вподобань дослідників, котрі доводили часом психологію до трансцендентальних абсурдів, і набудуть характеру об'єктивних наукових гіпотез. Особистісне, мимовільне і фантастичне заміняться через це більш чи менш вірогідним. Одним словом, психологія набуде характеру позитивної науки” [139; 242-243].

Усе це неминуче ставало причиною відмови від суб'єктивного методу в психології, від інтроспекції. На думку А.Г. Аллахверді, О.О.Буділової, Д.Г.Елькіна, А.М.Ждан, М.С. Корольчука, П.П. Криворучко, П.Г.Костюка, Х.С. Коштоянца, І.П. Манохи,

Т.Д. Марцинковської, С.Р. Микулинського, П.М. Пелеха, А.В. Петровського, І.Ю. Полякової, В.А. Роменця, М.Г. Ярошевського та багатьох інших учених величезна заслуга І.М. Сеченова полягає в тому, що він першим порушив питання про об'єктивний метод вивчення психіки.

Програма психологічних досліджень, запропонована Іваном Михайловичем Сеченовим, висувала головну вимогу: вивчати психіку тільки у зв'язку з умовами життя та діяльності людини. У роботі „Кому и как разрабатывать психологию” він із граничною чіткістю висловив одну з центральних ідей не тільки даного твору, але й усіх психологічних праць: „...Думка про психічний акт, як процес, рух, що має певно визначений початок, течію та кінець, повинна бути утвердженою як основна” [71; 204]. Психічний акт, на думку І.М.Сеченова, може і повинний вивчатися як процес. Для нього це положення стало вихідною аксіомою. Автор доказав, що багато істотних форм психічної діяльності піддаються аналізу з погляду цього критерію. Саме в цьому він убачав завдання психології майбутнього. Будь-який психічний акт, за І.М.Сеченовим, стає предметом наукової психології лише тоді, коли дослідник ставиться до нього як до процесу, тобто вивчає його початок, перебіг та кінець. Такої самої думки він дотримується і стосовно самих складних психічних актів – актів мислення.

Вищезазначена стаття була опублікована на п'ять років раніше, ніж „Элементы мысли”. Але саме тут Сеченов визначає не тільки питання, що згодом займуть центральне місце в „Элементах мысли”, але й основні засади цієї праці.

Переконаний у тому, що в рефлексорній теорії знайдено правильний методологічний принцип пояснення психіки, завдання психології І.М.Сеченов визначав таким чином:

- „1) Психологія повинна вивчати історію розвитку відчуттів, уявлень, думок, почуттів і т. ін.;
- 2) по тому вивчати способи поєднання усіх цих видів і родів психічних діяльностей одного з іншим, з усіма наслідками такого поєднання... і, нарешті, –
- 3) вивчати умови відтворювання психічних діяльностей” [139; 255].

Хоча все це здавна розглядалося психологією, автор під-

креслював розходження, яке було внесено рефлекторною теорією: „Оскільки в попередні часи „психічним” було тільки „свідоме”, тобто від цільного натурального процесу відривалось начало... і кінець, то об’єкти вивчення, незважаючи на схожість рамок, у нас все ж таки інші” [139; 255].

На думку таких учених, як А.Г.Аллахвердлі, О.О.Буділова, А.М.Ждан, Д.Г.Елькін, П.Г.Костюк, Х.С.Коштоянц, І.П.Мануха, Т.Д.Марцинковська, В.А.Роменець, М.Г.Ярошевський сформульовані ним три задачі й понині повною мірою зберігають своє значення.

Вирішуючи проблему, як розробляти психологію, І.М. Сеченов порушив питання: кому бути психологом? Відповідь була такою: психологом-аналітиком може бути тільки фізіолог [139; 222].

Питання, кому розробляти психологію, виникло тому, що фахівців-психологів тоді не було не тільки в Росії, але й за кордоном. Адже в ці роки психологія лише ставала самостійною науковою експериментальною дисципліною. З переходом до експериментальних досліджень неминуче виникало запитання – звідки брати психологів. У цей переломний момент в історії розвитку психології І.М.Сеченов і говорив про надійність фізіологів. Гарантією надійності він уважав ті загальні витоки та об’єктивність дослідження, якими керується сучасна фізіологія. Відповідь І.М.Сеченова на питання „кому?” впливала з його програми, основою якої була рефлекторна теорія. Автор відхилив пропозицію К.Д.Кавеліна про розподіл вивчення людини між психологами і фізіологами таким чином, щоби психічні факти (прояви організму душі, відкриті одному психічному зорові) залишилися предметом дослідження психологів, а явища тілесного організму – предметом вивчення фізіологів. У той же час К.Д.Кавелін намагався відокремити психологію від матеріалістичних принципів і висновків, невід’ємних при науковому дослідженні. Однак, розробляти дійсно наукову психологію можуть, на думку І.М.Сеченова, тільки ті вчені, які володіють об’єктивним експериментальним методом дослідження, а не відстоюють суб’єктивний метод. Щоби спростувати цю домінуючу думку про особливе положення психології як науки про душу, І.Сеченов пропонував припинити її розробку в духовних академіях і на філософських кафедрах університетів, де панували ідеалісти, і доручити дослідження фізіо-

логічним лабораторіям. Дослідники повинні експериментальним шляхом, за допомогою точних, об'єктивних методів природничих наук вивчати психіку як функцію головного мозку. Тільки в лабораторіях і можна закласти міцний природничо-науковий фундамент нової, матеріалістичної психології [71, 139, 315 та ін.].

Як свідчить аналіз досліджень в галузі історії психології [38-42, 64, 71, 72, 74, 78, 79, 384, 386, 398, 400, 402 та ін.], Іван Михайлович Сеченов висунув як найперше завдання психології її союз з фізіологією і відмежування від ідеалістичної філософії.

Психологію він визначав як „рідну сестру” фізіології, але ніде не підмінював психологію фізіологією. Так, у статті „Кому и как разрабатывать психологию” [139] він писав про передачу „аналітичної розробки психічних явищ на фізіологічні основи”. З огляду на ці формулювання багатьма робилися висновки, що І.М. Сеченов заперечує психологію як науку, а всю область психічних явищ відносить до компетенції фізіології. Такі висновки не впливають із суті його поглядів. Спростування цих суджень лаконічно відображено в його ствердженні „...Наш принцип вимагає, щоби психологія, як і її рідна сестра фізіологія, відповідала тільки на запитання, як відбувається той чи той психічний рух, що проявляє себе почуттям, відчуттям, уявленням...” [71; 205]. І.М. Сеченов визнавав психологію науковою дисципліною за умови підведення під неї міцного фізіологічного фундаменту і відмови від „відокремлення психічного”.

Висновки, якими І.М.Сеченов закінчує свою статтю, розкривають його погляди на свідому і розумну діяльність людей.

Таким чином, стаття „Кому и как разрабатывать психологию” була власне кажучи маніфестом матеріалістичної психології, яка представляла програму перетворення психології з несталої науки в позитивну [38; 69-81].

Узагальнення різних досліджень [38-42, 64, 71, 72, 74, 78, 79, 384, 386, 398, 400, 402 та ін.] також показало, що навколо програми, запропонованої Іваном Михайловичем Сеченовим у вітчизняній психології розгорнулася боротьба між матеріалізмом і ідеалізмом, яка тривала аж до радянського періоду її розвитку. Наприкінці XIX і початку XX століття, уже після смерті автора, порушені ним питання – „кому і як розробляти психологію?” й інші

– залишалися в центрі теоретичних суперечок. А вже коли стан психологічної науки змінився, з'явилась мережа спеціальних психологічних лабораторій та інститутів, – відповідь на питання про те, кому розробляти психологію, на яке давав свою відповідь Іван Михайлович Сеченов, уже не відповідала новим умовам.

На думку вчених-істориків А.Г.Аллахверді, О.О. Буділової, Д.Г.Елькіна, А.М.Ждан, М.С.Корольчука, П.П. Криворучка, П.Г.Костюка, Х.С.Коштянца, І.П.Манохи, Т.Д. Марцинковської, С.Р.Микулинського, П.М.Пелеха, А.В.Петровського, І.Ю. Полякової, В.А.Роменця, М.Г.Ярошевського та ін., такий результат полеміки викликав розбіжність у думках учених у таборі прихильників ідеалізму. Одні не погоджувалися навіть на словах, подібно до Костянтина Дмитровича Кавеліна йти услід за позитивними науками; вони докоряли йому за те, що він пішов на поступки позитивним наукам. Інші погоджувалися з К.Д.Кавеліним у тому, що психологія повинна стати позитивною наукою, і що при цьому необхідно зберегти принцип самодіяльності душі, але вони критикували кавелінський дуалізм.

Отже, у безпосередньому спілкуванні – дружньому контакті й науковій конфронтації з провідними вченими фізіологами та філософами тодішньої науки (представниками різних національних шкіл) складалось ядро не тільки нового наукового напрямку, але й власне психологічної науки. І.М.Сеченов і вчився в них, і відпрацьовував власну програму, власний підхід, котрий і визначив становлення психофізіологічної школи.

Різні дослідження [38, 40, 41, 71, 72, 78, 79, 384, 398, 400, 402 та ін.] свідчать, що в одеський період наукова діяльність І.М.Сеченова була зосереджена на трьох основних напрямках, а саме: фізіології нервової системи, психофізіології та методології психології. Центральні ідеї означених напрямів характеризують змістові ознаки його психофізіологічної наукової школи та виступили як консолідуючі фактори її зародження саме в Одесі.

Характеризуючи змістові ознаки, необхідно відзначити, що в результаті величезної експериментальної роботи І.М. Сеченовим тоді були отримані найважливіші дані стосовно нервової системи, що лягли в основу провідної проблематики для розвитку його одеської психофізіологічної школи. Результати розробки в межах становлення останньої знайшли своє відображення в її фо-

рмальних ознаках. Так, вже в 1872 р. він виступив у Новоросійському товаристві натуралістів з доповіддю „Несколько замечаний о действии на нервы очень быстро следующих друг за другом раздражений”, яка в тому ж році була опублікована у „Пфлюгеровском архиве”. У цій праці Сеченов відзначив зменшення ефекту при дії надмірно частих роздратувань нерва і зробив висновок, що процес гальмування може розвиватися не тільки в центральній нервовій системі, але, за певних умов, й у периферійному нерві.

До одеського періоду відноситься вивчення вченим впливу блукаючого нерва на серце. В експерименті, проведеному І.М.Сеченову разом з І.І.Мечниковим, було виявлено, що при тривалому роздратуванні блукаючого нерва черепахи з'являється чітко виражена періодичність у його гальмуючій дії на серце. Пізніше це явище було описане іншими дослідниками і названо феноменом „вислизування” серця від дії блукаючого нерва. Доповідь І.М.Сеченова та І.І.Мечникова була заслухана в Новоросійському товаристві натуралістів у січні 1873 р. і опублікована в його виданні — „Записках Новороссийского общества натуралистов”, а потім у німецькому журналі „Zentralblatt für die medizinische Wissenschaft” за 1873 р. Вчені зробили важливий висновок про те, що волокна блукаючого нерва, які гальмують діяльність серця, закінчуються в ньому так само, як афферентні волокна — у нервових центрах.

Надалі ці питання розроблялися І.М.Сеченовим спільно зі студентом В.М.Репяховим і кандидатом наук В.П.Гребницьким.

Таким чином весь одеський період творчості Івана Михайловича Сеченова та його наукової школи, що зароджувалася, був сконцентрований на проблемах уточнення, узагальнення, обґрунтування методологічних позицій наукової психології, що ґрунтувалася на психофізіологічних дослідженнях психічних явищ, унаслідок чого, вчення про гальмування зайняло одне з центральних місць у поглядах проф. І.М.Сеченова в період його роботи в Одесі.

Видатний учений розумів гальмування як процес, закономірно пов'язаний зі „збудженням відчуваючих снарядів”, і довів це у своїх ранніх роботах. Так, у статті „Кому и как разрабатывать психологию” автор відзначає „...Легко зрозуміти справді, що без існування гальм у тілі й без можливості приходити цим гальмам у діяльність шляхом збудження відчуваючих снарядів (єдиноможливих регуляторів руху!) було би абсолютно неможли-

во виконувати план того „саморуку”, котрим володіють у такій високій мірі тварини. Гальма ці, як показує фізіологія, існують, і вони якраз і приходять у рух у тих випадках, коли рефлекс, чи нижча форма діяльності органа почуття, залишається як би без третього члена. Управління цими снарядами свідомість приписує, як відомо, волі” [71; 189]. В той же час, в „Автобиографических записках” І.М.Сеченов відзначав, яку велику роль відіграли його заняття психологією та інтерес до проблеми волі у відкритті ним центрального гальмування. З іншого боку, не відкривши центрального гальмування, він не міг би розуміти психічні процеси як рефлекси, позбавлені очевидного ефекторного, рухового кінця [38, 70]. Таким чином, усе, що зроблено класиками вітчизняної науки щодо питання про гальмування випливає з учення Івана Михайловича Сеченова, яке теж можна розглядати як консолідуючу змістову ознаку у формуванні його наукової школи.

Як зазначають А.Г.Аллахверділі, О.О.Буділова, Д.Г.Елькін, А.М.Ждан, М.С.Корольчук, П.П.Криворучко, С.Р. Микулинський, П.М.Пелех, А.В.Петровський, І.Ю.Полякова та ін., на особливу увагу заслуговує той факт, що саме в одеський період І.М. Сеченов першим висловив думку про необхідність історичного підходу до вивчення психічних явищ та у своїх подальших роботах продемонстрував продуктивність висунутого принципу.

На основі аналізу та узагальнення багатьох досліджень [39, 40, 41, 64, 71, 72, 74, 79, 384, 386, 400, 402 та ін.] найбільш важливим, на наш погляд, напрямом діяльності І.М.Сеченова, що виступив основою консолідації його наукової психофізіологічної школи є робота, пов'язана з питаннями методології психології, а також уточнення перспектив розвитку психологічної науки, оскільки в цей період особливу актуальність набували питання щодо ствердження психології як самостійної науки.

Поряд із психофізіологічними питаннями в написаній ним в одеський період праці „Кому и как разрабатывать психологию” І.М.Сеченов порушує і вирішує з матеріалістичних позицій ряд методологічних питань психології: про взаємовідношення свідомості й матерії, про значення практики в пізнанні, про антинауковість метафізики і т. ін.

Стаття „Кому и как разрабатывать психологию” [139] була задумана Іваном Михайловичем Сеченовим задовго до полеміки

з К.Д.Кавелінім, але вона, у свою чергу, підсилила в нього спонукальні мотиви до якнайшвидшого викладу не тільки критичних, але й позитивних поглядів на зміст психологічної науки і шлях її розвитку.

Аналіз наукової спадщини І.М.Сеченова показав, що у порівнянні з „Рефлексами головного мезга”, написаними в 1863 р., стаття „Кому и как разрабатывать психологию”, що була надрукована на десять років пізніше, являє собою подальший розвиток психологічних поглядів ученого. Це виявилось в тому, що автор вважав за можливе не обмежуватися аналізом зовнішньої сторони психічної діяльності, а торкнутися сутності психічних процесів, по-новому сформулювати завдання наукової психології тощо.

Згадуючи про життя в Одесі, І.М.Сеченов в „Автобиографических записках” писав, що в 1872 р. у Новоросійському університеті почав формуватися той справді дружний гурток, через який він любить Одесу [315]. У цей гурток, крім фізіологів І.М. Сеченова і П.А. Спіро, входили зоологи І.І. Мечников і О.О. Ковалевський, фізик Н.А. Умов, хімік А.А. Веріго, геолог Н.А. Головинський, консерватор зоологічного музею Відгальм та ін. Всі вони були членами Новоросійського товариства натуралістів, яке розгорнуло потужну наукову і громадську діяльність, мало свій видавничий орган – „Записки Новороссийского общества натуралистов”. На його засіданнях заслуховувалися й обговорювалися доповіді з різних питань сучасної науки.

Використовуючи отриманні в нашому дослідженні історичні дані, на основі запропонованого методу історико-критичного аналізу було здійснено спробу визначення рівня сформованості та розвитку одеських наукових психологічних шкіл у період з кінця ХІХ ст. до наших днів.

З цих позицій стосовно започаткування одеської наукової школи І.М.Сеченова необхідно зазначити наступне. Узагальнення його наукової спадщини дозволило виділити такі важливі положення, які виступили підґрунтям для консолідації його психофізіологічної наукової школи. Зокрема це такі:

- 1) обґрунтування психології як позитивної (об'єктивної) науки;
- 2) уточнення сутності психічних процесів;
- 3) формулювання предмета, методу і задач наукової психології;

- 4) забезпечення необхідності історичного підходу до вивчення психічних явищ;
- 5) розуміння психічного акту як процесу;
- 6) уточнення вчення про центральне гальмування;
- 7) пояснення необхідності вивчення психіки у зв'язку з умовами життя і діяльності людини.

Саме ці положення, на нашу думку, доцільно розглядати як змістові ознаки, що сприяли формуванню його науково-дослідної програми та підтверджують факт заснування наукової психофізіологічної школи.

Таким чином, якщо розглядати генезис наукових ідей Івана Михайловича Сеченова, то безперечним є те, що приїхавши до Одеси в нього вже була сформована науково-прогресивна ідея стосовно рефлекторного принципу роботи головного мозку (відображена в роботі „Рефлексы головного мозга” [71], що викликала значний резонанс у світовому науковому суспільстві). Але саме в Одесі І.М.Сеченов з великою старанністю поставився до концептуального оформлення рефлекторної теорії, що трансформувалась у первинний варіант науково-дослідної програми (формально виникла в полеміці з Кавелініним та відображена в серії психологічних статей). У процесі формування програми не менш важливим було його бачення місця психології серед інших наук. Основні психологічні ідеї були висвітлені в наукових публікаціях 1871-1876 рр., таких, як „Кому и как разрабатывать психологию” [139], „Психологические этюды” [71], „Замечания на книгу г. Кавелина „Задачи психологии”” [139], „Несколько слов в ответ на письма г. Кавелина” [71] та ін. Означені моменти дають підставу, у відповідності із запропонованим методом історико-критичного аналізу рівня сформованості наукових психологічних шкіл, констатувати зародження саме в Одесі наукової психофізіологічної школи І.М. Сеченова.

Окрім усього вищезгаданого, особливого значення набуває створена І.М.Сеченовим лабораторія. Вона виступила інституційною формою означеної наукової школи та стала важливим центром наукових досліджень в Одесі.

Передові ідеї, які пропагував учений в лекціях, у наукових доповідях, виступах і друкованих наукових працях, з одного боку, можна розглядати як формальні ознаки наукової школи, що зароджувалася, а з іншого, як змістові, тобто факти, що дуже

вплинули на світогляд ряду викладачів та дослідників півдня України. Творча діяльність Сеченова сприяла проникненню прогресивних матеріалістичних ідей у різні галузі природознавства.

Розглядаючи одеський період (1871-1876 рр.) творчої діяльності І.М.Сеченова необхідно зазначити, що зародження його наукової школи відбувалось у відповідності з принципом розвитку класичної наукової школи. Тому потрібно враховувати таку особливість її започаткування як малочисельність науковців, які ввійшли до її складу. Так, серед постійних членів, які працювали під безпосереднім керівництвом І.М.Сеченова, можна назвати П.А. Спіро, О.А. Веріго та ін.

Згодом, протягом багатьох років його лабораторією, а потім і кафедрою фізіології в Новоросійському університеті керували найближчі учні І.М. Сеченова. Першим його на цій посаді змінив колишній учень, а потім асистент Сеченова, Петро Антонович Спіро, який був нерозривно пов'язаний з формуванням наукової школи, наряду і світогляду свого вчителя. Наукові інтереси П.А.Спіро були дуже широкими, вони охоплювали області зоології, фізіології, психології та ін. Варто назвати лише деякі публікації Спіро: Досвіди над зміною дратівливості спинного мозку//Мед. журн. – 1868; До питання про іннервацію дихальних рухів //ЗИНУ. – 1873. – Т.15; Про шкірно-м'язові рефлекси//Там само. – 1876. – Т.18, ч.2; Про утворення жовчі//Там само. – 1880. – Т.22; Про деякі явища тваринного магнетизму (гіпнотизму)//СПЕЦ. – 1882. – Т.8, вип. 2; Про так назване розумове вселяння//Там само. – 1885. – Т.9.

Наступним керівником лабораторії та кафедри став біолог і фізіолог – Броніслав Фортунатович Веріго. Коло проблем, над яким він працював, було: вивчення захисних реакцій організму, біострумів мозку, впливу на нерв перериваного і безупинного току, дослідження тваринної електрики, ролі лейкоцитів як захисників крові, хімізму подиху, імунології та ін., про що свідчать його публікації: Філософія і життєва сила//Мир Божий. – 1904. – №6. – с.134-158; Основи фізіології людини і тварин: В 2т. – С.Пб., 1905-1910; Єдність життєвих явищ. – С.Пб., 1912; Роль білків в обміні речовин тваринного організму. – С.Пб., 1913; Біохімія клітки. – С.Пб., 1913.

Окрім цього, загальновідомо, що в одеський період творчості Іван Михайлович Сеченов активно займався викладацькою діяльністю, тому до його досліджень залучалися також студенти.

На основі всього вищезазначеного можна з упевненістю стверджувати, що завдяки співробітникам, учням, що залишилися, однодумцям і послідовникам І.М.Сеченова на півдні України надовго збереглися не тільки його наукова тематика – фізіологія нервової системи, питання психофізіології і методології психології, – але й традиції, започатковані його науковою школою в Одесі.

Для підтвердження факту зародження наукової школи в рамках формальних ознак, окрім уже зазначених, неможна обійти ще й архівні документи, зокрема формулярний список [226], згідно з яким Іван Михайлович Сеченов в одеський період мав чин Дійсного Статського Радника, і ордени – Св. Ганни першого ступеня (1), Св. Станіслава першого ступеня (1), Св. Володимира третього ступеня (2), Св. Ганна другого ступеня (4), Св. Ганна третього ступеня (1). Також важливим виступає те, що саме в цей період І.М.Сеченов пройшов шлях від екстраординарного професора до ординарного, був завідувачем лабораторії, Університетським суддею та останні два роки був віце-президентом Новоросійського товариства натуралістів. Все це свідчить про високий рівень творчого потенціалу та повагу до нього як особистості та вченого.

Отже, наявність концептуально оформленої науково-дослідної програми, певного кола співробітників, однодумців, учнів, допоміжного персоналу, а також опублікованих праць за обраною проблематикою, дає підставу констатувати започаткування наукової школи, зокрема психофізіологічної школи І.М.Сеченова (в Одесі). Такі факти як організація та функціонування фізіологічної лабораторії (поява інституціональної форми), наявність учнів, послідовників, активне залучення до викладацької діяльності та участь у вітчизняних і закордонних з'їздах, налагодження каналів наукового спілкування свідчать про певні моменти етапу становлення цієї наукової школи.

Таким чином, на основі результатів проведених досліджень можна зазначити, що творча діяльність Івана Михайловича Сеченова в одеський період продовжувалася всього декілька років. Однак його вплив на розвиток науки, зокрема психології, виходить далеко за межі цього часу. Будучи ініціатором започаткування матеріалістичної психології, він заклав її могутній фундамент під час життя в Україні.

2.1.2. Наукова спадщина М.М.Ланге та його одеської експериментально-психологічної школи

В історії вітчизняної науки чільне місце посідає й ім'я Миколи Миколайовича Ланге (життєвий шлях та творча біографія представлені в Додатку В). Це був учений широкого гуманітарного профілю, автор праць з філософії, логіки, педагогіки, історії культури, організатор науки, активний учасник суспільного руху. Але пріоритетною областю стала для нього головна наука про людину – психологія. Внесок у розробку її проблем і визначив його наукову долю.

Різні аспекти творчої спадщини М.М.Ланге, аналізували Л.Н. Акімова, Л.Я.Беленька, А.Л.Драголі, Т.В.Косма, Т.Д. Марцинковська, А.В.Петровський, В.А.Роменець, Б.М.Теплов, Б.Й. Цуканова, С.А.Цветков, Д.Г.Елькін, М.Г.Ярошевський, В.Л. Ярощук та ін.

Узагальнюючи результати цих [6, 62, 103, 104, 126, 143, 258, 284, 332-334, 347-350, 383, 384 та ін.] та інших досліджень, характеризуючи творчий шлях Миколи Миколайовича Ланге, можна умовно виділити два етапи його наукового пошуку, яким мають відповідати періоди життя: петербурзький – переважно філософський етап та одеський – переважно психологічний.

Поглиблене вивчення спадщини М.М.Ланге показало, що у пізнанні його діяльності існують певні прогалини в становленні та формуванні його наукової експериментально-психологічної школи в Одесі.

Як нами вже зазначалося в першому розділі, при аналізі наукової діяльності та зародження наукової школи значну роль відіграє предметно-логічний аспект.

У межах науково-соціального компонента аналізу творчого шляху необхідно зазначити, що звернення Миколи Миколайовича Ланге до проблем психології відбулося під впливом ідейної атмосфери в пореформеній Росії, де не вшухали суперечки про душу, про рушійні сили поведінки людини. Таким чином, формування М.М.Ланге, як ученого було зумовлене, з одного боку, запитами логіки історії розвитку психологічного пізнання та запитами соціокультурного середовища, в якому він перебував, з іншого. Актуальним у цьому плані виступає факт становлення Миколи Миколайовича Ланге як ученого.

Відомо, що Микола Миколайович Ланге отримав освіту в Петербурзькому університеті. У той час, там викладали такі визначні вітчизняні вчені, як Д.І.Менделєєв, І.М.Сеченов, П.Л.Чебишев та ін. Як свідчать результати досліджень [347, 350, 383 та ін.], в студентські роки М.М.Ланге старанно знайомився із сучасними на той час науковими теоріями, напрямками досліджень як вітчизняної, так і зарубіжної науки, а також їх методологічними орієнтаціями. Це забезпечило ґрунтовну теоретичну підготовку, про що свідчить його праця „Учение Лейбница и его полемика с Локком”, яку він написав, ще під час навчання на четвертому курсі університету. В цій роботі розкривається ряд проблем над вирішенням яких працювали психологи наступних століть [274; 8-9].

Важливим у цьому сенсі виступає період його стажування в Німеччині та Франції. Протягом п'яти років М.М.Ланге опановував навички лабораторної роботи в лабораторії Вільгельма Вундта. Наукова критичність М.М.Ланге, сформована в університеті, не дозволили асимілювати вченим ні позицію паралельності психічних і фізичних процесів (психофізичний паралелізм), ні принцип психічної причинності, ні волюнтаризм. Для М.М.Ланге, який мав філософську освіту і не мав навичок лабораторної роботи, важливо було їх опанувати, щоб реалізувати план власних експериментів та емпірично обґрунтувати свої теоретичні уявлення.

Його дисертація „История нравственных идей XIX ст.” (за яку у травні 1888 р. він був визнаний гідним ступеня магістра філософії), в якій систематизовано сучасні на той час позиції та тенденції в науці, а також перша наукова праця „К теории чувственного внимания и активной апперцепции”, де узагальнено результати експериментальної роботи, яку він проводив у лабораторії В.Вундта, стали поштовхом до дискусії провідних психологів того часу – В.Вундта, У.Джемса, Т.Рібо, Д.Болдіна, Г. Мюнстерберга, Д.Селі та ін. Отже, з 1888 р. М.М.Ланге переїхав до Одеси з науковими поглядами, які були сформовані на перехресті кількох напрямів наукової думки, що розвивалися в різних країнах і представляли різні національні школи. Особливий вплив на наукові погляди вченого справили ідеї Ч.Дарвіна, які

визначили його еволюційно-біологічну орієнтацію, та ідеї І.М.Сеченова, які зумовили його позицію щодо єдності організму і середовища та його матеріалістичного світогляду.

При аналізі наукової спадщини Миколи Миколайовича Ланге актуальним виступає його ставлення до двох домінуючих на той час поглядів на психофізичну проблему: психофізичного паралелізму та взаємодії. Деякі вчені, наприклад А.О.Смирнов [318; 89-90], характеризують його наукові погляди як дуалістичні, у зв'язку з тим, що він додержувався позицій психофізичної взаємодії в розумінні психічних явищ. Проте, як свідчать його роботи [112-113, 274 та ін.], останні він розглядав як невід'ємні від інших фізіологічних систем і тільки в цьому сенсі здатних впливати на їхню діяльність, тобто, як зазначає М.Г. Ярошевський, будь-який психічний процес М.М.Ланге вважав психофізіологічним, і тому заперечував усі теорії, які розщепляли організм на тілесний та духовний гетерогенні початки, навіть зі спробою з'єднати їх [274; 26]. Отже, проведені дослідження [62, 64, 78-80, 103-104, 126, 143, 252, 254, 274, 284, 332-334, 337, 347-350, 383, 384, 395 та ін.] дають можливість стверджувати, що протягом усього творчого шляху Микола Миколайович Ланге ставив собі за мету досягнення цілісного моністичного світогляду.

Поглиблений аналіз праць М.М.Ланге дає підставу умовно виділити чотири аспекти його наукової діяльності, які мають особливе значення для характеристики наукової спадщини, а саме: розробка питань загальної, експериментальної та педагогічної психології, а також наукового обґрунтування необхідності реорганізації системи освіти.

Як свідчать дослідження [62, 64, 78-80, 103-104, 126, 143, 252, 254, 274, 284, 332-334, 337, 347-350, 383, 384, 395 та ін.], результати багаторічної науково-дослідної роботи М.М.Ланге було узагальнено та систематизовано в його останній праці „Психология”, яка являє собою окрему книгу із серії томів „Итоги науки в теории и практике”. Відомо, що М.М.Ланге був одним з організаторів та редакторів цього видання. Означена робота відображала основні положення загальної та експериментальної психології, які протягом багатьох років розробляв теоретично та експериментально обґрунтовував.

У роботі „Психологія” М.М.Ланге наголошував, – „Наша наука переживає тяжкий, хоча й вкрай плідну кризу” [274; 39]. Зміст цієї кризи полягав у незадоволеності тим розумінням психічного життя, що було характерним для „ясної і твердої” системи асоціанізму, що панувала в психології до останньої чверті ХІХ ст., а також у різноманітних і суперечливих спробах знайти нове, більш глибоке розуміння психічного життя. „Сьогодні загальною, тобто загальновизнаною системою в нашій науці не існує. Вона зникла разом з асоціанізмом. Психолог наших днів подібний до Пріама, який сидить на руїнах Трої” [274; 42]. Таким чином, розкриваючи і пояснюючи суть кризи психологічної науки, М.М.Ланге намагався знайти загальну концепцію побудови системи психології. Однак, незважаючи на відсутність такої, вчений не став прихильником жодної із сторін.

Актуальним у цьому плані виступає його розуміння самої психології, яку він визначає як „психічний світ” – велике ціле, яким наділені представники від найнижчих стадій еволюції до історичної та соціальної людини. Події в цьому світі являють собою таку ж реальність, як і будь-які інші фізіологічні або фізико-хімічні процеси живих систем, які мають бути визнані явищами свідомості (як безпосереднього переживання кожним окремим індивідом свого об’єктивного життя).

Це впритул підводить до першої з центральних ідей всієї науково-психологічної діяльності ординарного професора, ідеї, що пояснює, чому М.М.Ланге назвав свою психологію „біологічною” чи „реальною” психологією. Визнаючи себе прихильником біологічної і генетичної психології, учений вважав психіку як реальне життєве явище, що знаходиться з іншими явищами об’єктивного світу в закономірних зв’язках — просторових, часових і причинних.

Протиставляючи своє розуміння природи психіки поглядам суб’єктивних ідеалістів, М.М.Ланге стверджував, що психіка тварини й людини є продуктом розвитку життя, що вона означає особливе життєве пристосування організмів, і є найважливішим фактором їхньої боротьби за існування. Для М.М.Ланге „психічне життя, хоча і є суб’єктивним (у нашому особистісному переживанні), повинне бути мислимим об’єктивно, щоби психологія була можливою. Хто допускає психологію, як об’єктивну науку,

повинен допустити й можливість того, що суб'єктивні психічні переживання суть, однак, і об'єктивні реальні факти, серед інших фактів об'єктивної дійсності" [153; 29]. Біологічна корисність психіки і з'явилася, на думку автора, причиною її еволюції, яка без цього була б незрозумілою.

На основі аналізу літератури [6, 62, 64, 78-80, 103-104, 126, 143, 252, 254, 274, 284, 332-334, 337, 347-350, 383, 384, 395 та ін.] встановлено, що погляди М.М.Ланге радикально відрізнялися й від позиції біхевіоризму, що виникав у той час. Біхевіоризм запропонував об'єктивний підхід до психічного життя за рахунок повного відмовлення від суб'єктивного і тому не вирішував проблеми об'єктивного вивчення психічного життя, а лише знімав її як нерозв'язну. На противагу цьому, М.М.Ланге вважав об'єднання об'єктивного та суб'єктивного поглядів на психіку „необхідним постулатом психології" [274; 28]. Для нього суб'єктивні переживання, психічні переживання були предметом психології, але „не самі по собі, не в межах свідомості переживаючого... індивіда", а так, як вони виступають „для психолога, котрий спостерігає за цим суб'єктом". А для психолога вони „включаються в реальний світ, отримують своє просторове місце (в організмі), свій об'єктивний часовий момент, опиняються в загальному причинному зв'язку з подіями реального світу, як його частки" [274; 35-36].

Таким чином, М.М.Ланге зумів піднятися вище обмеженості як традиційної інтроспективної психології, так і біхевіоризму, і саме цим вніс важливий вклад у боротьбу за побудову психології як об'єктивної науки про психічне життя людини.

Актуальним в цьому плані та заслуговуючим на увагу є питання про те, в чому саме полягає реальна, об'єктивна роль психіки в житті організму [62, 64, 78-80, 103-104, 126, 143, 252, 254, 274, 284, 332-334, 337, 347-350, 383, 384, 395 та ін.]. У роботі „Психологія" М.М.Ланге важливе значення надавав формі і стадіям психіки. Намагаючись з'ясувати питання про генезис психіки, він припускав, що її зачатки у формі „гедонічної свідомості" (відчуття чи почуття болю й задоволення) є вже в найпростіших одноклітинних організмів, і вже на цьому ступені еволюції вона має біологічну цінність. Обґрунтовуючи свою те-

орію „гедонічної свідомості”, Ланге критично ставився до механічних учень, автори яких (Ж. Леб та його послідовники) розглядали поведінку тварин як процес, обумовлений лише фізико-хімічними факторами. Він спирався при цьому на роботи російського дарвініста В.О.Вагнера, а також американського натураліста, зоолога Г.Дженнінгса, які наполягали на важливій ролі внутрішніх біологічних станів організмів в їхній поведінці. Припущення, відповідно до якого психіка виникла на первинних стадіях органічної еволюції, на думку М.М.Ланге, забезпечує можливість зрозуміти причини виникнення вищих форм психіки й обґрунтувати положення про єдність усього тваринного світу.

М.М.Ланге зробив спробу дійти сутності самого процесу розвитку психіки. Він розглядав цей процес як розвиток здатності тварин відображати зовнішній світ. В цьому сенсі сам Ланге вважав доцільним виділяти чотири стадії розвитку психіки, а саме: 1) недиференційована психіка, яка властива одноклітинним організмам, що не мають нервової системи, і багатоклітинним організмам з дифузійною нервовою системою; 2) диференційовані відчуття і складні рухові реакції інстинктивного типу; 3) наявність пам'яті і здатність здобувати індивідуальний досвід; 4) психіка людини як істоти суспільної.

У своїх працях [112-115, 274 та ін.] він стверджував, що розвиток психіки пов'язаний з біологічним розвитком організмів у процесі їх пристосування до середовища. Ряд висловлювань ученого стосовно даних питань свідчать про те, що автор приєднувався до матеріалістичного погляду І.М.Сеченова про єдність організму і середовища. З'ясовуючи умови психічного розвитку, він чітко вказував на єдність у цьому процесі будови та функції, на роль діяльності у психічному розвитку. Однак ці засади в його роботах не знайшли належного розкриття та розробки.

Хоча характеристика цих стадій розвитку психіки в М.М.Ланге дуже схематична і не завжди співпадає з новітніми науковими даними, але вона чітко виявляє тенденцію до осмислення еволюції психіки, пошуку якісних її змін, переходу від нижчих до вищих форм.

На думку Л.Н.Акимової, Л.Я.Беленької, Т.В.Косма, Б.М.Теплова, С.А.Цветкова, М.Г.Ярошевського, В.Л.Ярошук та ін., на противагу еволюціоністам, які біологізували людську

особистість, М.М. Ланге розглядав психіку людини не тільки як продукт біологічного розвитку, а насамперед як продукт суспільного історичного розвитку. Вказуючи на наявність загальних рис у психіці тварин і людини, він наголошував на існуванні якісної своєрідності людської психіки. Людська особистість, на думку вченого, є продуктом суспільного життя і „душевне в ній на 99% є продуктом історії та суспільності” [274]. М.М.Ланге особливо підкреслював, що у формуванні особистості велике значення має мова, яка також є суспільно-історичним продуктом. Суспільна сутність людської особистості, на думку автора, знаходить своє вираження не тільки в її поглядах, інтересах, почуттях, але й у відчуттях та сприйняттях.

В той же час, особливого значення набула ідея про роль рухів і дій у психічному житті. М.М.Ланге вважав, що всякий психічний процес, і в першу чергу сприйняття та уявлення, містять у собі руховий компонент, тобто являють собою процес психомоторний. Його сутність він розглядав в аспекті біолого-генетичного значення. „У цих ступенях свідомості... слід вбачати паралельність до тих ступенів, котрі розвивались у процесі загальної еволюції тварин: у міру диференціювання органів почуттів і нервових центрів, все більш і більш спеціальні властивості речей виявлялися для свідомості тварини, зовсім паралельно до того, що вищезгаданий принцип виявляє у свідомості індивідуальній. Подібно до того, як ембріологічний розвиток людини повторює за декілька місяців ті ступені, котрі колись проходив загальний розвиток роду, так і індивідуальне сприйняття повторює за декілька десятих секунди ті ступені, які протягом мільйонів років розвилися у загальній еволюції тварин” [115; 2].

У „Психології”, вказуючи на те, що „сприйняття виникають і розвиваються поступово, в результаті складної роботи психофізичного організму” [274;190-191], М.М.Ланге ставив на перше місце „процес поступового розчленовування чи виділення окремих переживань з їхньої сукупності”, причому підкреслював, що „таке виділення й розчленування є процесом не тільки психічний, але психомоторним”, що є наслідком рухових пристосувань [153; 190-191].

Виходячи з тези про наявність рухового компонента в усіх психічних процесах, М.М.Ланге розглядав волю, що зводиться

до відповідних рухів, як найважливішу проблему психології. Ставлячи її на перший план, основною метою вважав потребу довести, що воля не є якась „зовсім особлива”, „специфічна сила” [113; 27]. Первинними проявами її є вольові рухи, що закономірно розвиваються з рефлексорних рухів у ході життя людини.

З проголошення цієї тези починається доказ „моторної теорії уваги” у першій роботі М.М.Ланге. У статті 1891 року він писав: „Усі наші органи сприйняття суть водночас є і органами почуттєвими й органами руховими: для того, щоби ми могли ясно сприймати нашими очима, вухами, руками, ногами, язиком, носом потрібні рухи” [114; 73].

Як свідчить аналіз [6, 64, 78-80, 103-104, 126, 143, 252, 254, 274, 284, 332-334, 337, 347-350, 383, 384, 395 та ін.], у результаті тривалих теоретичних та експериментальних досліджень М.М.Ланге сформулював своє розуміння волі (точніше кажучи, погляд на вольові рухи): „1) воля є той руховий імпульс, котрий, виникаючи з відчуттів або прагнень, передує рухам; 2) цей імпульс нами не усвідомлюється, тобто немає центральних іннерваційних відчуттів...; 3) усвідомлюються нами лише самі рухи, як уже виконані, і 4) свідомісний бік вольового процесу, себто відчуття зусилля є лише сума зворотних відчуттів, які супроводжують рух, що вже відбувається...” [113; 17]. В основу такого розуміння волі було покладено принцип психомоторного характеру всякого психічного процесу. Будь-яке „бажання” чи „рішення волі”, що відноситься навіть до складної дії, що не може бути здійснене негайно, містить у собі рухові компоненти, поперше, у формі внутрішньої мови, по-друге, у формі „рухів, що відшкодовують чи символічних рухів”.

Звичайно, система ідей Миколи Миколайовича Ланге, пов’язана з проблемою руху, дії, волі, не в усьому задовольняє вимогам сучасної наукової думки. Тут маютьсся і перебільшення, і непорозуміння, і спірні положення. Однак, багато теоретичних положень відтворюють ідеї, які активно розроблювали декілька десятиліть його учні та послідовники.

На основі аналізу наукових праць М.М. Ланге [112-115] можна зазначити, що вчений розглядав психіку як реальне життя явище, що знаходиться з іншими явищами об’єктивного сві-

ту в закономірних зв'язках — просторових, тимчасових і причинних. Його наукова діяльність сприяла більш поглибленому уточненню розуміння психіки та її явищ, онто- і філогенезу, психічного процесу як психомоторного акту тощо.

Однак, на думку таких учених, як Б.М.Теплов, С.А. Цветков, М.Г.Ярошевський та ін., прослідковується деяка незавершеність його праці, про що свідчить відсутність окремих розділів, параграфів, присвячених мисленню, увазі, уяві, питанням психології особистості, а також наявність серед праць статей, які датовані декількома роками пізніше, ніж рік видання самої роботи. У зв'язку з цим, варто вказати на ряд варіантів змісту „Психології”, що існують в архіві. Згідно з деякими із них, М.М.Ланге мав намір включити в цю працю спеціальні розділи: „Мислення” („Сучасні дослідження мислення”), „Увага”; „Уява”; „Особистість” [62; 107]. Припущення, що автор навмисно будував курс психології, опускаючи означені теми, спростовується самим текстом роботи. Так, наприклад, на відсутню в книзі розділ „Мислення” маються посилання в деяких інших розділах [274].

Вивчення листування М.М.Ланге [6, 62, 274, 347-350 та ін.] з видавництвом „Мир”, де видавались „Ітоги науки в теорії і практиці”, підштовхує до думки, що причиною цього з'явилася якась непередбачена обставина, яка спонукала М.М.Ланге порушити терміни відправки окремих розділів рукопису до редакції і тому дещо скоротити останні розділи. Однак більш детальне і ґрунтовне вивчення архівних матеріалів дозволило виключити цю гіпотезу з числа головних причин, що змусили Миколу Миколайовича Ланге вилучити з книги зазначені розділи.

Актуальним у цьому сенсі виступає зміст „Курсу психології” (кілька варіантів) [210]. Цей курс лекцій був розроблений М.М. Ланге і викладався протягом кількох років поспіль (програма курсу представлена у Додатку Г). Слід зазначити, що дані розділи в різних варіантах курсу або взагалі були відсутні, або були включені частково.

В той же час, учений, історик А.Л.Драголі в цьому зв'язку відзначає ряд рукописних текстів ординарного професора, серед яких „Мислення”, „Увага, апперцепція, інтерес”, „Психологія особистості”, „Роздвоєння особистості” та ін., які, у свою чергу.

свідчать про високу компетентність і широку ерудицію М.М.Ланге у згаданих питаннях [62; 107-108].

Деякі вчені, наприклад, Б.М.Теплов, С.А.Цветков та ін., схильні вважати, що навіть у перших найбільш розгорнутих розділах книги М.М.Ланге не сказав самого головного. На наш погляд, це підтверджує наступна виноска в роботі М.М.Ланге: „Характер і обсяг видання не дозволяють нам дати тут ні повної аргументації разом із критикою протилежних теорій, ні навіть повного викладу наших поглядів на систему психологічної науки. Цей виклад буде представлений в „Критических основах психологии“, які готуються до друку” [274; 44]. Останні так і не були надруковані. В особистому архіві М.М.Ланге, збереженому його сином, вони також не були знайдені.

Таким чином, здійснивши поглиблені дослідження особистого архіву Миколи Миколайовича Ланге (останні узгоджуються певною мірою з поглядами Б.М.Тепловим, А.Л.Драголі та ін.), можна припустити, що причиною незавершеного характеру опублікованої творчої спадщини М.М.Ланге є соціальна обстановка царської Росії, що виключала можливість для ординарного професора імператорського університету прямо, послідовно виражати й відстоювати погляди, які суперечать офіційній ідеології.

Але не зважаючи на всі вказані зауваження стосовно „Психологии” Миколи Миколайовича Ланге, саме її одну із перших в країні використовували як підручник і тривалий час, на думку багатьох вчених [274, 332, 333 та ін.], уважали найкращою.

Відомо [62, 64, 78-80, 103-104, 126, 143, 252, 254, 274, 284, 332-334, 337, 347-350, 383, 384, 395 та ін.], що виокремлення психології в самостійну науку наприкінці XIX - початку XX ст. супроводжувалося інтенсивним розвитком експериментальних досліджень. У багатьох країнах створювалися психологічні лабораторії та інститути експериментальних і прикладних досліджень. Прийнято вважати, що перша така лабораторія була організована Вільгельмом Вундтом у 1879 р. при Лейпцігському університеті. До кінця століття в західноєвропейських країнах налічувалось шістнадцять подібних лабораторій: шість у Німеччині, дві в Англії, по одній у Франції, Італії, Швейцарії, Бельгії, Голландії, Данії, Швеції і Румунії. У США до цього часу було вісімнадцять таких

встановлено, що в 1910 році ця лабораторія одержала „самостоятельное и специально приспособленное помещение” [206], що остаточно визначило її статус як структурного підрозділу.

На підставі даних, наведених у роботах [62, 64, 78-80, 103-104, 126, 143, 252, 254, 274, 284, 332-334, 337, 347-350, 383, 384, 395 та ін.], можна стверджувати, що експериментальні лабораторії сприяли створенню наукових шкіл у психології та обумовлювали інтенсифікацію розвитку психологічних знань і накопичення емпіричних даних. Враховуючи зазначені вище свідчення, а також дані архівних матеріалів про наукову діяльність Миколи Миколайовича Ланге, необхідно відзначити, що саме він уперше у вітчизняній науці почав емпірично розробляти новий перспективний на той час напрям науки – експериментальну психологію та адаптувати її методи.

Відомо, що вже з 1888 р. М.М.Ланге проводить низку емпіричних досліджень психічних явищ у фізіологічній лабораторії ІНУ, що дало йому можливість уже в 1893 р. подати узагальнені результати своїх досліджень у вигляді докторської дисертації „Психологические исследования. Закон перцепции. Теория волевого внимания” [115]. У цій роботі було обґрунтовано загальні положення з методології психологічних досліджень. Розробка нового напрямку розвитку психології вимагала застосування об’єктивного експериментального методу дослідження психічних явищ. Означеному питанню було присвячено вступне слово на захисті докторської дисертації „Про значение эксперимента в современной психологии” [115], яке починалося так: „Моя книга... являє собою по суті, розвиток однієї основної думки. Ця думка полягає в тому, що до вивчення психологічних проблем необхідно докласти того точного експерименту, котрий дав такі блискучі результати в галузі природознавства; і що зробивши це, застосував до психології експеримент, ми можемо возвести її до такої досконалості, обернути її в таку позитивну науку, якою вона ще не була” [115; 564-565]. У цій же праці Ланге наполягає на необхідності створення при вітчизняних університетах кабінетів експериментальної психології, обґрунтовуючи це таким:

- „1. Сучасним станом наукової психології.
2. Прикладом університетів Німеччини, Франції, Сполуче-

них Штатів Північної Америки тощо.

3. Користю, яка від цього може бути, як практичною для педагогів, лікарів, так і теоретичною для подальшого розвитку наук антропологічних у широкому смислі цього терміна" [115; 21].

М.М. Ланге відзначав, що психологічний експеримент має особливу цінність переважно у трьох значеннях: як такий, що покращує самоспостереження; як особливий логічний метод (тобто особливий логічний прийом щодо відкриття залежності між психічними явищами); як засіб вимірювання психічних явищ.

Дуже важливо підкреслити, що експеримент для нього є не засіб отримання емпіричного матеріалу, а засіб доказу справедливості загального твердження. Це відзначає і сам М.М. Ланге: „Найкращий засіб для перевірки й доказу нашого твердження можуть дати ті, так добре сьогодні розроблені, методи експериментальної психології, котрі називаються психометричними, і задача котрих полягає у вимірюванні тривалості психічних процесів. Дійсно, якщо перцепція полягає в послідовній зміні все більш і більш часткових суджень, то вимірювання тривалості різних за мірою загальності форм судження повинно чітко виявляти, що судження більш загального характеру потребує менш часу, ніж судження більш часткове, і точно визначити всю послідовність ступенів перцепції" [115; 3].

Отже, за М.М. Ланге, експеримент спрямований не на отримання емпіричних даних („добування фактів”), а на доказ справедливості гіпотези, тобто він має використовуватись як інструмент перевірки гіпотези.

Результати експериментальної роботи не тільки дозволили йому отримати дані, які викликали резонанс у світовій психології і широко обговорювалися на сторінках наукових журналів Європи та Америки, але й забезпечити основи для обґрунтування використання методу експерименту в науковій психології та аналізу можливостей цього методу.

Актуальними в цьому плані були його власні експериментальні роботи, що згодом стали, на думку багатьох учених, як-то: Л.Я.Беленька, А.Л.Драголі, Т.В.Косма, Т.Д.Марцинковська, А.В.Петровський, В.А.Роменець, Б.М.Теплов, Б.Й.Цуканова, С.А.Цветков, Д.Г.Елькін, М.Г.Ярошевський, В.Л.Ярошук та інших, визнанням внеском у наукову психологію.

Завдяки його дослідженням [112-115] в експериментальній лабораторії були уточнені основні позиції програми вивчення процесів сприймання, уваги, волі та ін. Відомі дослідження М.М.Ланге, присвячені „закону перцепції” [115], також виконані методом експерименту. Автор характеризує закон перцепції наступним чином: „Моє дослідження привело мене до переконання, що в основі усіх цих процесів лежить один принцип, один і той же закон, і при цьому закон досить загального характеру і досить своєрідного змісту. Цей загальний закон можна виразити так: процес усякого сприйняття полягає в надзвичайно швидкій зміні цілого ряду моментів або ступенів, причому кожен попередній ступінь являє собою психічний стан менш конкретного, більш загального характеру, а кожний наступний - більш частково і диференційованого” [115; 1].

Оскільки процес перцепції полягає у швидкій зміні все більш і більш диференційованих психічних станів, у звичних умовах ми не помічаємо цих ступенів. Але, як відмічав М.М. Ланге: „...змінив звичні умови сприйняття, зробивши експеримент так, щоби ми могли переривати на відомих ступенях ланцюжок цих швидко змінюваних один одного станів свідомості, ми переконуємося у правильності виставленого принципу, як би він не здавався, дивним на перший погляд” [115; 2].

Як показує аналіз різних праць [65, 103-104, 125, 126, 252, 258, 284, 331-334, 347-350, 383, 395 та ін.], експериментальні дослідження довільної уваги М.М.Ланге увійшли до скарбниці світової психології, а встановлений ним закон перцепції, за оцінкою Б.В.Величковського, на сім десятиліть випередив виникнення сучасної когнітивної психології.

Узагальнення сучасних досліджень [6, 62, 64, 78-80, 103-104, 125, 126, 252, 258, 284, 331-334, 347-350, 383, 395 та ін.] також засвідчує, що наробки, започатковані в роботах М.М.Ланге, зокрема в експериментах пов'язаних з вивченням сприйняття, уваги, волі тощо, отримали подальше вивчення багатьма вченими в різних країнах світу.

Особливим аспектом вивчення проблеми розвитку психіки М.М. Ланге визначив психічний розвиток дітей, тим самим поповнивши скарбницю педагогічної психології. Результати його

досліджень у цьому напрямі відображені в невеликій книзі „Душа ребенка в первые годы жизни” [112]. В ній він розглядає питання онтогенетичного розвитку психіки. Микола Миколайович Ланге відзначає важливу роль рухової активності в цьому процесі, первинною формою якої є пристосувальні, рефлекторні рухи дитини. Велике значення для психічного розвитку дитини він надавав навчанню і вихованню, засвоєнню дитиною рідної мови. Самий процес психічного розвитку дитини М.М.Ланге розумів як процес не тільки кількісного зростання психічних властивостей, але й якісних змін.

Актуальним у цьому плані також виступає його організаційна діяльність. Завдяки М.М.Ланге при історико-філологічному товаристві Новоросійського університету вперше був створений педагогічний відділ, який став центром науково-методичної і громадської роботи вчителів початкової та середньої шкіл на півдні України. У березні 1905 року на одному із засідань педагогічного відділу М.М.Ланге виступив з промовою „В чем должна состоять реформа нашей школы” [86]. Автор критично оцінив систему класичної освіти, засудив бюрократичний режим школи, ратував за скасування цензури, за доступність освіти для всіх прошарків населення. Вбачаючи в класицизмі головне зло сучасної йому освіти, проф. М.М.Ланге вів боротьбу проти школи муштри, механічного заучування, уривчастих і розрізнених знань і виступав за демократизацію шкільного навчання. Як психолог і педагог, Микола Миколайович не міг не заперечувати використання такої методики викладання в гімназіях, відповідно до якої затримується розвиток розумових здібностей учнів. Йому було добре відомо, що в гімназіях привчають до заучених форм і до методу дедукції в той час, як в університеті користуються переважно методом індукції. Вчений підкреслював, що „більшість шкіл не може справляти на учня справді виховного й освітнього впливу” [86; 74], що у гімназистів відсутні навички самостійного спостереження, узагальнення, самостійної думки, інтерес до надбання знань.

Особливе місце Микола Миколайович Ланге відводив педагогу як центральній фігурі навчально-виховного процесу [86; 75]. Він рішуче виступав за довіру до вчителя і педагогічного колективу, засуджував школу, що ставить вчителя в умови край-

ньої регламентації. М.М.Ланге вважав, що вчитель повинний об'єднувати навчання з вихованням, має бути носієм глибоких теоретичних знань, постійно вдосконалювати методику своєї роботи, тому що „нормальна постановка виховання й навчання сприяє прямому і сильному впливу особистості викладача на учнів” [86; 75]. Разом з тим, учений вважав за необхідне скорочення кількості учнів у кожному класі. Натомість класів з 60 учнями, де виховний вплив викладача мізерний, він пропонує розділити учнів нижчих класів на групи по 10-15 чоловік [86; 74-75].

Рішуче засуджуючи програми класичної школи, М.М. Ланге вимагав надати педрадам більшої свободи у зміні загальних планів викладання, призначенні чи скасуванні іспитів, регламентації обсягу навчального матеріалу по класах і т. ін. для того, щоб у кінцевому результаті сприяти вихованню талановитої молоді, не вирішувати питання про успішність за механічним підрахунком балів [86; 76].

„Прагнення утримувати молодші класи на нижчих ступенях освіти в результаті неодмінно призводить до загальної зупинки в розвитку сил країни, до того, що вищі власті, позбавлені постійного притоку нових життєвих сил і талантів знизу, доходять до виснаження і виродження, – писав він, – обмеження ж прав просвіти відомим народностям завжди породжує внутрішню ненависть, так що така країна завжди буде мати в собі невичерпний фонд руйнівних сил” [86].

Як засвідчують архівні матеріали [86; 76], а також історико-психологічні праці вчених [6, 274, 332-334, 347-350, 395 та ін.] у наступні роки М.М.Ланге пристрасно відстоював принцип загальнодоступності освіти, доводячи, що школа покликана пробуджувати в дітей наукові інтереси, навчати їх мислити. Ставши головою шкільного комітету при міській думі, М.М.Ланге безпосередньо займався організацією діяльності однієї з початкових шкіл, де, здійснюючи ідеї І.Г.Песталоцці, спробував реалізувати принципи трудового навчання. Він неодноразово виїжджав у школи півдня Росії, а також вивчав постановку шкільної справи і викладання в інших державах, наприклад, Франції, Німеччині, Англії, Італії, Швейцарії тощо. За кордоном Микола Миколайович Ланге працював у бібліотеках з метою ознайомлення з нові-

тніми тенденціями і досягненнями в науці. Так, наприклад, в його архіві зберігаються документи й особистий закордонний паспорт, які свідчать, принаймні, про шість закордонних відряджень до різних країн Європи і більше семи міст Росії з метою знайомства з шляхами перебудови системи освіти.

Актуальною в цьому сенсі є його боротьба за вищу освіту жінок. Завдяки його енергії та наполегливості 21 вересня 1903 року в м. Одесі були відкриті трирічні Одеські жіночі педагогічні курси (ОЖПК), директором яких був призначений Микола Миколайович Ланге [235-239]. Загострена соціально-політична обстановка перешкоджала становленню жіночої освіти, внаслідок чого в 1905 році курси були ліквідовані. Поновити їх роботу вдалося лише в 1906 році вже як Одеські вищі жіночі курси (ОВЖК). Під час його керівництва була створена міцна наукова база, працювали тринадцять кабінетів та лабораторій, бібліотека, функціонували різні наукові гуртки, налагоджувалися зовнішні та внутрішні зв'язки [237; 1-24]. Необхідно окремо зазначити, що в 1909 році Микола Миколайович при курсах організував і сам очолив ще одну психологічну лабораторію. Проведені поглиблені дослідження [6, 274, 332-334, 347-350, 395 та ін.] дозволили стверджувати, що Одеська психологічна лабораторія при ОВЖК була найкращою серед усіх подібних в Україні. Вже в 1915 році курси одержали право I розряду, відповідно до якого посвідчення про закінчення прирівнювалося до університетського, і курсистки одержували право здавати іспити університетській комісії без перевірочних напівкурскових іспитів.

Стосовно творчої спадщини М.М.Ланге, аналіз та узагальнення літератури [6, 40, 62, 64, 68, 74, 78-80, 112-115, 126, 143, 252, 274, 383, 386, 388, 395 та ін.] дозволяють констатувати, що консолідуючими для становлення наукової експериментально-психологічної школи М.М.Ланге в Одесі виступили такі пріоритетні напрями його творчого пошуку: уточнення основних положень психологічної науки, зокрема загальної, експериментальної та педагогічної, а також реорганізація всієї системи освіти.

Усі означені напрями вміщують в собі ряд актуальних науково-прогресивних ідей, що знайшли своє відображення у формальних ознаках ідентифікації наукової школи.

На основі проведених досліджень, літературних даних [6, 62-66, 78, 112-115, 126, 143, 252, 274, 383, 386, 388, 395 та ін.] відмічається, що основні результати наукової діяльності М.М.Ланге, різні аспекти його дослідницької, лабораторної діяльності знаходили своє відображення в книгах, статтях, відгуках. Так, у відділі філософії в енциклопедичному словнику Гранат розміщені статті „Вера”, „Воля”, „Внимание”, „Детерминизм”, в журналі „Вопросы философии и психологии” – стаття „Элементы воли”, в журналі „Русская школа” – стаття „Механизмы внимания” та ін. У 1889 р. він видав підручник логіки, згодом відзначений малою золотою медаллю. Крім того, особливого значення набувають його дисертаційні дослідження та узагальнююча робота „Психология” [274].

Характеризуючи формальні ознаки становлення його школи в межах блоку наукового спілкування, необхідно відзначити наступне. На основі знайдених джерел ми встановили, що М.М.Ланге проводив публічні лекції, які користувалися величезною популярністю. Грошові доходи від багатьох прочитаних публічних лекцій були використані для оснащення кабінету експериментальної психології, а також для надання допомоги бідним, сиротам та хворим дітям. З великою кількістю прочитаних лекцій в архіві вченого зберігаються такі: лекція „Звичка та прогрес” (1892) [62; 104], дві лекції „Роздвоєння особистості” (1899) [62; 106], десять лекцій „Про великих мислителів ХІХ століття” (1901) [179; 1-2], дві лекції „Про ігри тварин і людей у зв’язку з питанням про походження мистецтва” (1904) [180; 368, 384, 388], одна лекція „Сучасна експериментальна педагогіка” (1909), „Критика ідеалізму” [62; 106] та ін.

Також особливої уваги заслуговує той факт, що М.М.Ланге неодноразово був учасником багатьох з’їздів різного масштабу. Так, наприклад, у 1909 році він брав участь у роботі II з’їзду з педагогічної психології. У 1910 році Ланге як провідний спеціаліст був запрошений на I Всесоюзний з’їзд з експериментальної педагогіки. Кілька разів обирався як організатор різних з’їздів на місцевому рівні.

На основі досліджень архівних даних [87, 89, 99 та ін.] вдалося з’ясувати, що у М.М.Ланге були учні, співробітники та послідовники, які спільно з ним розробляли різні аспекти експе-

риментальної психології. Необхідно зазначити, що М.М.Ланге був ініціатором створення та засновником однієї з перших в Україні експериментально-психологічних лабораторій. За період свого творчого життя він створив три подібні лабораторії: в Новоросійському університеті, на Вищих Жіночих Курсах та в Інституті народної освіти. Саме вони в різні часи виступали інституціональною формою його наукової школи.

З історико-наукових джерел [6, 40, 62, 64, 68, 74, 78-80, 112-115, 126, 252, 274, 386, 388, 395 та ін.] відомо про тісний науковий контакт М.М.Ланге з учнями і співробітниками І.М. Сеченова – П.А.Спіро і О.А.Веріго. Наукові праці М.М. Ланге свідчать про те, що його наукові контакти виходили далеко за межі України. Так, наприклад, в експериментальній роботі “О действии гашиша” він вказує, що при проведенні даного дослідження йому асистували доктор Людвіг Ланге та доктор Освальд Кюльпе. Там же Микола Миколайович зазначає, що спільно з Л.Ланге була проведена серія випробувань в напрямку визначення тривалості рухливої реакції в залежності від уваги. Означені факти надають підстави говорити про багатоплановість досвіду підготовки та проведення науково-експериментальних досліджень, а також про здатність до спільної роботи з науковцями різних статусів та спеціалізацій.

З архівних документів [159; 29, 33, 39] датованих 1906 роком, встановлено, що М.М.Ланге протягом багатьох років здійснював пошук гідних учнів і послідовників. Цей факт може свідчити про його прагнення створити певний науковий колектив, який би займався розробкою експериментального напрямку в психології.

В той же час відомо, що під його керівництвом виконували свої дослідницькі роботи групи студентів. Але достовірно відомо, що до безпосередніх учнів його наукової школи можна віднести А.М.Селітреникова, О.Музиченко та Д.Г.Елькіна.

Наукові погляди А.М.Селітреникова були сконцентровані на дослідженні наукової спадщини провідних учених-психологів того часу та на проблемах математичного аналізу психологічних явищ. Результати його наукових пошуків представлені у працях – „Оправдание науки. Теория познания В.Вундта” (1907), „Этические и религиозные взгляды В.Вундта” (1910), „Математическое

обоснование психофизического закона” (1910) [99; 47] та ін.

О. Музиченко розробляв методологічні проблеми педагогіки, дидактики та педагогічної психології. Синтезувавши наукові досягнення вчених Європи, а також вітчизняні розробки в психолого-педагогічній науці Олександр Музиченко запропонував якісно новий напрям – індивідуалістичну педагогіку, що був відображений у працях “Творчество учащихся земских школ” (1903), “На пути к демократизации школы” (1907), “Философско-педагогическая мысль и школьная практика” (1909), “Чтение и культура слова в современной школе” (1909). Результати його наукової діяльності не втратили своєї актуальності і дотепер.

Д.Г.Елькін займався дослідженням різних питань у галузі експериментальної психології, зокрема проблеми сприймання часу, та по суті виступив наступником М.М.Ланге і продовжувачем його школи. Давид Генріхович Елькін вивчав важливі закономірності сприймання метричних та топологічних властивостей часу, роль мови та пам’яті, єдність перцептивних простору та часу. Результати його наукової діяльності знайшли своє відображення в книгах, посібниках, підручниках, статтях, серед яких „Педагогика и психология памяти” (1948), „Восприятие времени” (1962), „Инженерная психология” (1975) тощо.

Таким чином, на основі даних різних джерел можна відмітити, що колектив дослідників експериментальної лабораторії під керівництвом М.М.Ланге працював над проблемою розвитку психології як об’єктивної науки і викладання її як навчальної дисципліни. Організована за такими принципами в 1896 р., вона по суті, стала, першою самостійною експериментальною психологічною лабораторією Росії й України.

Наявність учнів та співробітників у Миколи Миколайовича Ланге, з якими він працював тривалий час, а також послідовників, з якими підтримував дружні стосунки, може свідчити про його інтелектуальну харизму, про високий творчий потенціал. На підтвердження цього можна навести архівні матеріали, в яких говориться про високий авторитет проф. М.М.Ланге та постійне бажання студентів брати участь в його дослідженнях.

М.М.Ланге, працюючи в Імператорському Новоросійському університеті, пройшов шлях від приват-доцента, екстраординарного, ординарного професора до заслуженого ординарного про-

фесора кафедри психології, обирався головою історико-філологічного товариства при університеті, певний час був директором ОВЖК, а також деканом історико-філологічного факультету курсів. Крім того, за даними [274] відомо, що з 1917 року він очолював Одеський інститут народної освіти.

На основі запропонованого методу історико-критичного аналізу рівня сформованості психологічних наукових шкіл можна констатувати, що експериментально-психологічна школа М.М. Ланге була заснована в Одесі. Вона отримала свій розвиток за класичним принципом та досягла етапу зрілого життя. Враховуючи провідну функцію наукової школи Миколи Миколайовича Ланге вона отримала типологічну форму школи науково-дослідного колективу.

Таким чином, ґрунтуючись на результатах проведених досліджень можна зазначити, що наукова діяльність М.М.Ланге в Одесі мала вагоме значення для розвитку вітчизняної науки в аспекті експериментальної та педагогічної психології, а також створення нової системи освіти. Будучи прихильником експериментального вивчення психіки, він першим ініціював створення експериментально-психологічної лабораторії в Україні.

2.1.3. Наукова спадщина С.Л. Рубінштейна та його одеської теоретико-методологічної школи

В історію науки Сергій Леонідович Рубінштейн увійшов як видатний психолог-теоретик, керівник багатьох досліджень, об'єднаних загальним теоретичним задумом (життєвий шлях та творча біографія представлені в Додатку Д). Завдяки його науково-теоретичним пошукам багато в чому був прокладений шлях становлення вітчизняної психологічної науки. Разом з Б.Г. Ананьєвим, М.Я. Басовим, П.П.Блонським, Л.С.Виготським, О.М. Леонтьєвим, О.Р.Лурією, А.О.Смирновим, Б.М.Тепловим, Д.М.Узнадзе та ін. він по праву належить до числа основоположників вітчизняної психології. Як писав у 1969 р. Б.Г.Ананьєв: „Біографія вченого набуває тим більшого значення, чим повніше втілює в собі біографію науки, її прогресивний рух на шляхах пізнання й активної участі в суспільному розвитку. До таких біографій, безумовно, відноситься життєвий шлях видатного вчено-

го – Сергія Леонідовича Рубінштейна. Його творчий шлях настільки тісно переплівся з розвитком вітчизняної психологічної науки, що тільки у зв'язку з цим розвитком і варто розглядати його життя і діяльність” [11; 126-129].

Вивченням різних аспектів життя і творчості С.Л. Рубінштейна займалися такі вчені, як К.О.Абульханова-Славська, Л.Н. Акімова, Б.Г.Ананьєв, А.В.Брушлинський, О.О. Буділова, І.А. Джидар'ян, А.М.Ждан, Г.С.Костюк, О.М. Леонтьєв, І.П. Маноха, Т.Д. Марцинковська, В.А.Роменець, С.С. Степанов, Б.Й. Цуканов, М.Г.Ярошевський та ін.

Грунтуючись на результатах досліджень [1-4, 11, 36, 37, 39, 42, 125, 135, 284, 309, 313, 325, 399, 405 та ін.] творчий шлях С.Л. Рубінштейна як філософа, психолога і методолога науки можна умовно поділити на три основні етапи стосовно наукового пошуку та відповідні періоди життя – одеський, ленінградський і московський:

1. Філософсько-психологічний етап до 30-х рр., тобто одеський період.
2. Психологічний етап 30-і – 40-і рр. – ленінградський період.
3. Психолого-філософський етап з 50-х рр. – московський період.

Безумовно, такий розподіл є умовним. Оскільки теоретичні роботи Сергія Леонідовича в одеський період значною мірою вже стосувалися психологічної науки і за нашими даними виступали фундаментом (про що ми будемо говорити пізніше) розвитку саме психологічної науки.

Виходячи із узагальнення результатів досліджень багатьох учених [2-4, 6, 11, 36, 37, 66, 75, 76, 77-81, 121, 125, 135, 255, 284, 313, 325, 405 та ін.], можна також відзначити наявність значного дефіциту історичних подій і фактів творчого шляху та пошуків видатного філософа і психолога С.Л. Рубінштейна, що стосуються одеського періоду. Це засвідчують також численні наукові конференції, присвячені його творчій діяльності, що проводяться як у нашій країні, так і за кордоном [52, 60, 135, 255 та ін.]. Але сьогодні неослабний інтерес до творчості Сергія Рубінштейна, універсальність і перспективність його ідей, що дозволяють збагатити сучасну психологію, закликають нас посилити увагу до докладного вивчення життя і творчості його як ученого, наукова школа якого бере свій початок з одеського періоду діяльності.

Як показують аналіз та узагальнення різних досліджень [1-4, 11, 36, 37, 39, 52, 60, 74, 81, 109, 120, 125, 135, 142, 284, 309, 313, 325, 399, 405 та ін.], наукове життя та творчість С.Л. Рубінштейн в Одесі забезпечили всі передумови для створення його теоретико-методологічної наукової школи.

Докладно аналізуючи перший етап творчості в межах науково-соціальної координати наукової діяльності, необхідно зазначити, що важливу роль у становленні С.Л.Рубінштейна як науковця зіграла передреволюційна атмосфера, в якій він формувався, а також марксистські ідеї, якими він цікавився в юнацтві. Дослідження сучасників дають підстави стверджувати, що два одеських гуртки — спочатку легальний, потім нелегальний — дозволили С.Л.Рубінштейну ознайомитися зі змістом концепції К. Маркса. Марбурзький період був періодом вивчення та осмислення політекономічного змісту концепції Маркса і дозволив йому стати на марксистські матеріалістичні позиції. Згодом, у період з середини 20-х рр. до початку 30-х рр., отримані знання забезпечили С.Л.Рубінштейну основу для розробки методологічної парадигми, яка перетворила психологію в цілісну науку і мала фундаментальне значення.

Виходячи з результатів узагальнення досліджень [1-4, 11, 36, 37, 39, 42, 125, 135, 284, 309, 313, 325, 399, 405 та ін.], можна умовно виділити три напрями досліджень у галузі психології, які Сергій Леонідович Рубінштейн розвивав в одеський період його творчості, а саме: принцип суб'єкта, методологічні задачі побудови психологічної науки, принцип єдності свідомості та діяльності і принцип особистості.

Перша наукова робота С.Л.Рубінштейна „Eine Studie zum Problem der Methode”, яка була прийнята як дисертація, присвячена проблемі методу, результати розробки якої мають вагомe значення у зв'язку з подальшими науковими дослідженнями в психології, зокрема в одеський період творчості С.Л. Рубінштейна. Саме в цій роботі він визначив той філософсько-методологічний напрям і той підхід, який в подальшому розвивався, конкретизувався та застосовувався до інших галузей, і який відразу був визначений як принцип суб'єкта. Ця робота ставила питання про можливість єдності методів природних і гуманітарних наук. В

межах дисертаційної роботи С.Л. Рубінштейн, глибоко проаналізувавши об'єктивний характер природничо-наукового знання і виявивши властивий йому спосіб пояснення типу детермінації, дійшов висновку щодо неможливості застосування природничо-наукового методу до гуманітарного знання. Він проаналізував та відкинув марбургську парадигму телеологізму і суб'єктивізму у визначенні сутності методу гуманітарного знання. Внаслідок цього він підійшов до питання визначення типу детермінації явищ, які пояснюються в сфері гуманітарного знання. Як варіант вирішення цього питання С.Л. Рубінштейн запропонував як ключову гіпотезу ідею суб'єкта. В цьому сенсі на його думку, саме суб'єктність, а не суб'єктивність, повинна була розкрити специфіку гуманітарної методології.

Ідея суб'єкта була також окреслена в 1922 р. у статті „Принцип творческой самодеятельности”. В цій роботі вона означена як „самодетермінація”, „самозаподіяння” чи „самодіяльність” і виступає одночасно характеристикою специфіки суб'єкта та встановлення об'єктивної закономірності гуманітарного знання. Поглиблений аналіз ранніх робіт С.Л.Рубінштейна [230, 285-296 та ін.] показав, що саме в них був закладений основний принцип подальших наукових пошуків — використання філософських методів у конкретних суспільних науках, у тому числі психолого-педагогічних.

У цьому сенсі такі провідні вчені, як К.О.Абульханова-Славська, Л.Н.Акімова, Б.Г.Ананьєв, А.В.Брушлинський, О.О. Буділова, А.М. Ждан, О.М. Леонтьєв, І.П. Маноха, Т.Д. Марцинковська, В.А. Роменець, С.С. Степанов, М.Г. Ярошевський та ін., вважають, що означена ідея згодом у вигляді методологічного, пристосованого до вирішення задач психології, принципу детермінізму ввійде до скарбниці філолофсько-психологічної думки.

Дослідження [1-4, 36, 37, 52, 125, 135, 284, 309, 313, 325, 399, 405 та ін.] дозволили стверджувати, що ідея суб'єкту прямо або опосередковано відображена в більшості наступних наукових роботах та рукописах одеського періоду С.Л. Рубінштейна.

Пошук специфіки гуманітарного знання вимагав від нього розв'язання наступного протиріччя: об'єктивність природничо-наукового знання пов'язувалася тільки з типом лінійного, лапла-

сівського детермінізму, а відмовлення від такого типу детермінації виявлялося рівноцінним суб'єктивізму. У своїх роботах [230, 285-296 та ін.] учений довів непридатність лапласівського детермінізму для пояснення типу причинності та, разом з тим, підкреслив необхідність створення об'єктивної методології гуманітарного знання. При цьому необхідно зазначити, що ідею суб'єкта він розглядав з методологічної точки зору, але досліджував власне як філософську [4, 313 та ін.].

Таким чином, коло наукових інтересів С.Л. Рубінштейна зосереджується на розробці, з одного боку, ідеї суб'єкта як методологічно центральної для гуманітарного знання, з іншого боку, — ідеї онтології [313; 14].

Узагальнення та систематизація результатів різних досліджень [1-4, 36, 37, 52, 125, 135, 284, 309, 313, 325, 399, 405 та ін.] дають підстави говорити, що за рукописами та працями 20-х рр. цього вченого можна прослідкувати тезисне викладення цілісної методологічної системи, основні позиції якої були детально розроблені в наукових працях останнього періоду. Тобто в цих рукописах такі основні категорії, як розвиток, відображення, свідомість, суб'єкт, що пізнає буття, та одночасно з пізнанням буття впливає на нього і на інших суб'єктів, — представлені в цілісній системі [313]. Розглядаючи розвиток як становлення, тобто виникнення все більш високоорганізованих і якісно нових рівнів буття, Сергій Леонідович Рубінштейн включав до цих рівнів відображення і свідомість, при цьому свідомість і відображення розглядав як здатність суб'єкта. Розглядаючи суб'єкт як центр перебудови буття, автор розкривав його роль: суб'єкт своїм пізнанням і дією його (буття) конструє. Зв'язки, що утворюють буття, є зв'язками, за допомогою яких здійснюються вплив і взаємодія — співучасть суб'єкта в об'єкті й іншому суб'єктові [313].

Поглиблені дослідження [3, 4, 36, 37, 125, 135, 284, 309, 313, 325, 399, 405 та ін.] дають підстави стверджувати, що Сергій Леонідович Рубінштейн першим запропонував систему онтологічної структури буття, включаючи до неї суб'єкта, який одержує не ґносеологічне, а онтологічне пояснення. Слід зазначити, що в цій системі суб'єкт розглядається не як наявність, не як „рядоположений” з іншими рівнями буття, але в унікальній ролі реоргані-

затора структури буття, в усій своїй активній суб'єктності.

Як показує аналіз літератури [1-4, 6, 11, 313, 399 та ін.], основна проблема розвитку науки на той час полягала в тому, щоб реалізувати моністичний підхід до всіх розділів та галузей знання на основі принципу марксистської філософії про єдність світу. Принцип монізму в його діалектичному розумінні вимагав, щоб єдність світу була встановлена на основі його різноманітності, щоб єдність увібрала в себе різноманітність способів існування матерії та рівнів організації буття [313].

Слід зазначити, що С.Л.Рубінштейн саме в одеський період своєї наукової творчості запропонував вирішення цієї проблеми. Узагальнення численних джерел [3, 4, 6, 11, 36, 284, 313, 399, 405 та ін.] показало, що головною особливістю запропонованого ним способу вирішення було те, що він не просто вибудовував ієрархічну систему рівнів буття, а розглядав суб'єкта як такий рівень, завдяки виникненню якого починається реорганізація всього буття. Розглядаючи суб'єкта як новий структурний рівень організації буття, С.Л. Рубінштейн одночасно розкривав його роль як центра наступної реорганізації. Саме це забезпечило можливість вирішити одну з найбільш фундаментальних проблем науки: об'єктивний підхід, застосований для аналізу проблем суб'єкта.

На основі досліджень [1-4, 11, 36, 42, 52, 284, 360 та ін.] можна зазначити, що в рукописах 20-х рр. С.Л.Рубінштейн поряд з двома класично-визнаними відношеннями людини до світу — пізнавальним і діяльним, виділяє третє — ставлення людини не тільки до буття, але й до іншого суб'єкта.

За даними багатьох літературних джерел [1-4, 11, 36, 109, 120, 309, 325, 399, 405 та ін.] саме в цих положеннях представлений попередній задум автора, система принципів, що характеризують суб'єкта через його відносини з іншими суб'єктами (майже через п'ятдесят років ці відносини було названо Б.Ф. Ломовим „суб'єкт — суб'єктивним”).

Як зазначають К.О.Абульханова-Славська та А.В. Брушлинський, розкриття суб'єкта через відношення до іншого стало основою подолання всіх форм індивідуалізму, усіх форм суб'єктивного ідеалізму, в яких „я” суб'єкта визнавалося вихідним пунктом як його визначення, так і його сутності. Ідея взаємозалежності

„мене й іншого”, ідея становлення суб'єкта через відношення до нього іншого, ідея відношення до іншого як факту становлення його сутності — таке коло ідей, які стали основою подолання всіх форм суб'єктивізму в психології, філософії та етиці [313].

Слідом за К.О.Абульхановою-Славською, А.В. Брушлинським можна дати таку підсумкову характеристику визначення Сергієм Леонідовичем Рубінштейном категорії суб'єкта: суб'єкт і у своєму пізнанні, і у своїй дії, і у своєму відношенні до іншого суб'єкта знищує (щораз специфічним способом) зовнішність, об'єктивність існування об'єкта по відношенню до іншого суб'єкта, переборює його відокремленість, виявляє (пізнанням), перетворює (дією), підсилює своїм відношенням до нього сутність іншої людини. Останнє характеризує: онтологічне визначення активності суб'єкта як такої, що перетворює в різних відношеннях, напрямках і способах сутність об'єкта й іншого суб'єкта; фундамент філософського онтологічного розуміння діяльності як одного з типів активності суб'єкта, в якому закладена ідея невідривності діяльності від суб'єкта; діяльність як спосіб відношення суб'єкта до дійсності (будь він пізнавальний, власне діючий чи етичний).

Як зазначено у працях [3, 4, 135, 313 та ін.], С.Л. Рубінштейн визначає сутність суб'єкта поняттям „самодіяльність”. Так, з кола можливостей нового об'єктивного методу, зі сфери його аналізу не виключався внутрішній механізм активності суб'єкта.

Узагальнюючи дослідження К.О.Абульханової-Славської, Б.Г.Ананьєва, А.В.Брушлинського, О.О.Буділової, А.М.Ждан, О.М.Леонтьєва, І.П.Манохи, Т.Д.Марцинковської, В.А.Роменця, С.С.Степанова, М.Г.Ярошевського та ін., можна зазначити, що через те, що С.Л. Рубінштейн поширив об'єктивний підхід на суб'єкта він тим самим зберіг і для філософського аналізу, і для подальшого розуміння іншими науками всі багатства його проявів, усю багатомодальність його сутності. Саме через суб'єкта стає можливим розуміння якісного розходження власне діяльностного та пізнавального ставлення до світу, розуміння якісної унікальності психіки, яку неможливо зводити до діяльності.

Виконані дослідження дають підстави стверджувати, що і пізнання, і свідомість, і психічне Сергій Леонідович Рубінштейн розумів у їх активно діяльній сутності, оскільки вони для нього із самого початку володіли суб'єктністю. Вчений відкрив для

дослідження не одне і не ізольоване відношення, а ряд різних модальностей суб'єкта, які єдині до того, як стають відокремленими один від другого діяльністю, і пізнанням. Він відкрив простір виникнення відносин суб'єкта до світу і порушив питання про їх якісну специфіку.

Як показують результати дослідження наукової спадщини С.Л.Рубінштейна [230, 285-296 та ін.], в його рукописах 20-х рр. також ідеться про розробку й інших модальностей буття суб'єкта як конкретної онтології, серед яких – етика і естетика [313].

Результати дослідження літературних даних [4, 11, 36, 52, 81, 109, 120, 125, 313, 325, 399, 405 та ін.] засвідчують, що розкриваючи шляхи вирішення зазначених питань Сергій Леонідович Рубінштейн паралельно запропонував проблему дійсності, яка розглядається ним як проблема можливості співвідношення конкретного та абстрактного. Своє трактування проблеми дійсності С.Л.Рубінштейн образно висловлює так: „Художник у творі мистецтва, наприклад, у романі, зображує те, що ми називаємо недійсним. Однак безумовно, що це має для нас самий справжній смисл та інтерес. Що це означає? Просто те, що зазвичай розуміють під дійсністю, насправді не є вся дійсність. Під „дійсністю” розуміють зазвичай систему речей і явищ, оскільки вони здатні діяти, причинно обумовлювати практичне життя. Але поряд з цим причиновими зв'язками насправді є багато справжнього, багато справжніх відносин, і таких з них, котрі дійсно відтворює мистецтво. Якщо природничо-наукове мислення однобічно вважало єдиною і повною дійсність ту дійсність, що її виражала система природничо-наукових понять і законів, то таким чином з дійсності щезало чимало справді дійсного... Але з другого боку, не менш однобічними є ті, хто (Риккерт та ін.) на підставі того, що природничо-наукова дійсність і поняття — не вся, не повна дійсність, на цій підставі стверджували, що вона взагалі не дійсність, що вона — лише фікція. Наукове пізнання так мало віддалено від дійсності, що навпаки, воно, безумовно, відкриває нові області дійсності і в уже відомому відкриває дійсні зв'язки та залежності. Але, безперечно, що жодна наука не може дати усієї повної дійсності, що будь-яка наука можлива лише завдяки аналізуючій абстракції” [313; 25].

Уже на початку 20-х рр. у працях „Принцип творческой самодеятельности”, на підставі аналізу задач і можливостей філософського методу, про які йшлося ще в першій науковій праці, С.Л. Рубінштейн порушує питання щодо об'єктивності та якісної визначеності буття суб'єкта. При цьому вчений аргументує свої позиції відносно розуміння не тільки діяльності, але й самого діяча, тобто суб'єкта цієї діяльності.

Таким чином, на основі аналізу ранніх праць Сергія Леонідовича Рубінштейна [4, 36, 284, 287, 291, 313 та ін.] можна відзначити, що своєю концепцією він показує об'єктивне співвідношення суб'єкта з об'єктом, а також доводить, що формування самого суб'єкта відбувається в об'єктуванні, у процесі переходу в об'єкт, а не в простій об'єктивності існування об'єкта по відношенню до суб'єкта та протиставленні його об'єкту.

Результати наукової діяльності С.Л.Рубінштейна, що з часом стали фундаментом для створення методологічних основ вітчизняної психології, енциклопедично стисло висловлені в публікаціях і рукописах одеського періоду. Серед них необхідно виділити статтю „Принцип творческой самодеятельности” [291], яка насправді була резюме до одного з розділів написаної ним книги (так і не виданої) в якій розглядаються основні ідейні засади принципу єдності свідомості й діяльності, особистісного принципу, основоположних психологічних категорій.

У зв'язку з розробкою методологічних основ наук особливого значення набувають його рукописи „Программа по логике”, „Размышления о науке”, „Наука и действительность”, „Заметки по методологии истории и общественных наук”, „Бытие” [313]. Усі ці праці присвячені розробці проблем методології пізнання, методології науки і ряду наук (наукометрії), а також вивченню питання щодо філософських умов, які забезпечують адекватність методу пізнання суті дійсності і визначенню знань у науці.

Рубінштейнівська методологія встановлює змістово-методологічний зв'язок філософії і конкретної науки. Вирішення проблем створення методології конкретної науки стає для Рубінштейна випробуванням можливостей самого філософського методу, операціоналізацією філософського мислення.

Для розробки методології конкретної науки потрібен вихід

за межі співвідношення філософії і даної науки, розуміння логіки і методології розвитку ряду наук. Саме тому С.Л.Рубінштейн зміг взятися за розробку проблем методології психології, оскільки він методологічно осмислив методи пізнання цілого ряду наук.

Дослідження [1-4, 11, 36, 37, 39, 42, 125, 135, 284, 313, 325, 399, 405 та ін.] дають підстави говорити, що перед тим, як розробляти принципи створення саме психологічної науки, він звертається до вивчення стану світової психологічної науки, до виявлення внутрішніх суперечностей її розвитку. Виявивши кризу психології на початку століття, він намагається розкрити її причини, рушійні сили і сторони, які становлять її суперечності.

Криза в психології охоплювала саме основи науки: ідеалістичний світогляд, з одного боку, механістичний, – з другого, – виключала взагалі будь-яку можливість компромісних теоретичних рішень.

Розвиток Сергієм Леонідовичем Рубінштейном методології вітчизняної психології вимагав її узагальнення, та здійснювався як процес взаємодії філософії і конкретної науки. В ході цієї взаємодії філософські положення, виступаючи як методологічні, здобували нову якість, пов'язану з даною наукою й завданням щодо пошуків специфіки її предмета.

Розвиток методологічних проблем психології не може бути ні чимось іншим, як не узагальненням реального психологічного матеріалу, а не „надбудовою” над самостійним, відособленим „базисом” конкретного матеріалу, фактів. Спосіб формального існування методології, не даючи нічого для розвитку самої науки, завжди обертається проникненням у конкретні дослідження метафізики, механіцизму, якщо не ідеалізму. У світогляді деяких психологів при вирішенні методологічних проблем спостерігається тенденція до обмеження конкретними, суто експериментальними дослідженнями.

На підставі вищезазначеного стосовно загальних особливостей методології можна окреслити ту задачу, до вирішення якої Рубінштейн підійшов в одеський період творчості і з фундаментальним обґрунтуванням якої виступив у своїй статті „Проблемы психологии в трудах Карла Маркса”. З метою визначення головної категорії, принципу або системи положень,

які б стали ключовими для вирішення психологічних задач, С.Л. Рубінштейн повинен був досконало володіти не тільки діалектичним методом марксистської філософії, але й системою категорій та принципів усієї марксистської теорії, включаючи її відношення до попереднього етапу історії філософії. Труднощі вирішення такої задачі визначалися і грандіозністю системи марксистських принципів, і відсутністю в самій марксистській філософії саме таких засад, які могли б стати ключовими для створення вітчизняної психології.

На думку К.О.Абульханової-Славської та В.А. Брушлинського рубінштейнівській вибір з усього багатства марксистських категорій саме категорії діяльності як такої, що містить в акумульованому вигляді методологічні можливості для нової постановки проблем свідомості, розвитку психіки, її соціальної обумовленості і, головне, для вирішення проблеми об'єктивного методу і пізнання в психологічній науці, спирався на узагальнення досягнень психологічної науки (включаючи її актуальні кризові проблеми) і марксистської філософії.

Поглиблений аналіз праць [1-4, 11, 36, 37, 39, 42, 125, 135, 284, 313, 325, 399, 405 та ін.] свідчить, що для Сергія Леонідовича Рубінштейна було важливо не тільки, щоби на підставі марксистської категорії діяльності подолати старе поведінкове розуміння діяльності в психології і запропонувати нове. Важливо також, щоби марксистське філософське розуміння діяльності перетворити на психологічне, щоби на підставі сконцентрованих у цій філософській категорії зв'язків і відносин виявити і відтворити істотні для предмета самої психологічної науки специфічні зв'язки і відносини. Усе вищесказане означало: перетворити філософську категорію на спеціальний методологічний принцип дослідження, який міг би бути корисним даній науці. Таким став принцип єдності свідомості та діяльності, що відразу припускає особистість, яка знаходиться в основі цієї єдності.

Дослідження та узагальнення даних різних праць [2-4, 6, 11, 36, 37, 67, 75, 76, 78-81, 121, 125, 135, 255, 284, 313, 325, 405 та ін.] надавали можливість стверджувати, що такий спосіб створення науки є справді унікальним, оскільки гіпотетичне виділення істотних, системотворчих відносин випереджає її подальший роз-

виток. Уперше в історії психології завдяки діяльності Сергія Леонідовича Рубінштейн протягом менше десяти років вирішується проблема відтворення, констатування основного каркаса психологічної науки на основі діалектичного матеріалізму.

Спираючись на основні положення Маркса, С.Л. Рубінштейн виділяє два опосередкування у зв'язку свідомості та діяльності, в їхню діалектику. „У Маркса зі всією можливою чіткістю сформульовано положення про об'єктивну опосередкованість свідомості” [313; 25]. Таким чином, С.Л.Рубінштейн висуває гіпотезу щодо відриву дії від зв'язку з безпосередньою ситуацією, тобто про власні функції свідомості.

Другий опосередкований діалектичний зв'язок - історичний. Історичною передумовою праці є людська свідомість, яка і виступає її результатом. Згідно з Марксом, свідомість залежить від практики і в той же час регулює практичну діяльність.

Виходячи з результатів узагальнення досліджень [3, 4, 6, 11, 36, 284, 313, 399, 405 та ін.], а також приєднуючись до думки К.О. Абульханової-Славської та А.В.Брушлинського, можна стверджувати, що С.Л. Рубінштейн визначав суперечності перетворення свідомості у практиці за допомогою синтезу ленінського розуміння відображаючої природи свідомості та марксистської концепції її соціальної детермінації. Це все знайшло свій вихід у принципі єдності свідомості та діяльності, який потенційно вміщував у собі систему зв'язків інших методологічних принципів психології, на його основі стало можливим нове визначення змісту та принципу розвитку, особистості, соціальної обумовленості психіки та ін. Отже, принцип єдності свідомості та діяльності виступив методологічною філософською основою вітчизняної психології. „В той момент, коли радянська психологія, не мала ні теоретичного, ні свого емпіричного фундаменту, він закладає її основи, передбачаючи розвиток науки на двадцять-тридцять років” [313; 49].

Принцип єдності свідомості та діяльності став джерелом виникнення нових теорій, ідей та напрямів емпіричного дослідження. Стосовно проблем пам'яті, сприймання та ін., відкрилася перспектива щодо нового засобу їх дослідження, нової стратегії досліджень у діяльності, через діяльність в залежності від

мети діяльності. Так, за даними [284], вже в одеський період, було виконано дослідження „Развитие мышления у подростков”.

Виходячи з аналізу різних досліджень [1-4, 11, 36, 37, 39, 42, 125, 135, 284, 309, 313, 325, 399, 405 та ін.] можна засвідчити, що поява цього принципу паралельно вирішувала задачі інтеграції психологічного знання та існуючих у психології різноманітних шкіл, напрямів, теорій та ін., а також спираючись на категоріальну логіку побудови знань слугувала підґрунтям нової системи психологічної науки. В той же час, категоріальна систематизація знань на основі їх узагальнення стає засобом продукування нових проблем, тобто виступає методом виникнення нового знання, виконує функцію його розвитку.

Узагальнення різних досліджень [2-4, 6, 11, 36, 37, 67, 75, 76, 78-81, 121, 125, 135, 255, 284, 313, 325, 405 та ін.] дає підстави говорити, що, визначаючи як провідний принцип єдності свідомості та діяльності, Сергій Леонідович Рубінштейн одночасно поклав початок розвитку й інших методологічних принципів, включаючи їх у певні зв'язки один з одним. Серед них такі, як принцип розвитку, принцип відображення, особистісний підхід та ін.

Отже, завдяки методологічному принципу єдності свідомості та діяльності вдалося розглянути всі багатогранні особливості психічного як процесу, так і властивості особистості в її свідомому та діяльнісному відношенні до світу.

Як свідчить узагальнення рукописів та праць Сергія Леонідовича Рубінштейн [4, 11, 36, 162, 191, 287, 293 та ін.] розробка проблеми зв'язку свідомості, діяльності та особистості розпочалася в результаті аналізу стану психологічної науки, визначення її кризи. Він показав, що і психологія свідомості, і психологія поведінки розділяють особистість, та відособляють свідомість від діяльності, внаслідок чого ні одна з них не змогли адекватно вирішити проблему особистості.

Поглиблений аналіз праць [3, 4, 6, 11, 36, 162, 191, 287, 293 та ін.] показав, що питання про зв'язок свідомості та діяльності вимагав розкриття того, як і де утворюється зв'язок між ними. С.Л. Рубінштейн за основу їх зв'язку прийняв особистість. Таким чином, діяльність являє собою і зміну дійсності суб'єктом, і

зміну самого суб'єкта у процесі діяльності, внаслідок чого діяльність змінює життєву позицію особистості.

На думку С.Л.Рубінштейна, особистість та її психічні властивості виступають одночасно як передумови і як результат діяльності. При цьому діяльність формується відповідно до того, як людина у процесі виховання та навчання опановує історичний зміст матеріальної та духовної культури.

Враховуючи результати аналізу та узагальнення літературних даних [1-4, 54, 65, 76, 102, 121, 258, 263, 284, 376, 395, 401 та ін.] можна стверджувати, що саме в одеський період Сергій Леонідович Рубінштейн починає обґрунтовувати за допомогою принципу єдності свідомості та діяльності об'єктивний підхід до вивчення особистості. Детальну розробку проблема особистості отримала наукових працях Сергія Леонідовича ленінградського та московського періодів.

Специфіку одеського періоду наукової творчості С.Л. Рубінштейна складають також його дослідження бібліотечної справи. Вони значні за своїм обсягом і кількістю, і в них гостро порушено питання про залучення широкого кола читачів до досягнень багатовікової людської культури.

Узагальнення різних літературних даних [1, 2, 14, 40, 126 та ін.] свідчить, що під керівництвом Сергія Леонідовича і за його участю як автора було видано декілька спеціальних випусків „Трудов Одесской центральной научной библиотеки”, більша частина яких опублікована українською мовою [230, 286, 287, 290, 294, 295 та ін.]. У цей період публікується багато його праць, присвячених одеському періодичному друку періодів революції і громадянської війни (1917-1921) [230], збірки „Нариси з бібліографії Ucrainica за 1917-1927 рр.” [296], „Конференція наукових бібліотек України” [294], стаття „Современное состояние и очередные задачи научной библиографии в СССР” [287] та ін.

За даними В.А.Роменца, Сергієм Леонідовичем Рубінштейном також була підготовлена до друку робота „Система народної освіти УРСР і РРФСР” з бібліографічним покажчиком за 12 років, детально розробленою класифікацією і вступною статтею до окремих розділів [284; 108]. По суті, у цій роботі висвітлена історія розвитку системи народної освіти.

У цих та інших працях Сергія Леонідовича вміщено теоретичні і методологічні статті, а також наукові дослідження його аспірантів і співробітників. В результаті досить активної творчої діяльності на посаді директора бібліотеки С.Л.Рубінштейном було запропоновано і започатковано розробку єдиних вимог до змісту і оформлення наукових праць, а також їх бібліографічної класифікації і систематизації. Сергій Леонідович виступив ініціатором створення української бібліографії, аргументує свої позиції відносно того, що вирішення визначених завдань забезпечує можливість побудувати могутній допоміжний апарат, необхідний для наукових досліджень, полегшить наукову роботу, зробить доступними її результати для інших.

Відносно започаткування наукової школи С.Л. Рубінштейна необхідно зазначити, що її центральна консолідуюча ідея полягає у визначенні специфіки суб'єкта й одночасно встановлення об'єктивної закономірності гуманітарного знання. В одеський період наукової діяльності вченого вона була виражена поняттями „самодетермінації”, „самопричинення”, „самодіяльності”. При визначенні цієї магістральної ідеї, як вже було зазначено, Сергій Леонідович розглядає суміжні не менш важливі проблеми (принцип єдності свідомості та діяльності, принцип особистості, реорганізації буття суб'єктом тощо), і які згодом виступили фундаментом для розвитку нових психологічних напрямів.

Одеський період його творчості був надзвичайно плідним. У цей період ним було підготовлено низку статей, декілька праць, але тільки окремі з них побачили світ у публікаціях. Лише в останній час його безпосередні учні публікують збережені рукописи Сергія Леонідовича. Серед праць, які були опубліковані, особливого значення набувають „Принцип творческой самодетельности. К философским основам современной педагогики”, „Философская система Г. Когена” і т. ін.

Слід зазначити, що С.Л. Рубінштейн підготував ряд праць, які мали принципове значення для подальшого розвитку психології в аспекті її теоретико-методологічного обґрунтування як науки.

Можна з упевненістю констатувати услід за К.О. Абульхановою-Славською, А.В.Брушлинським та ін., що творчі ідеї С.Л. Рубінштейна, сформовані в одеський період, за своєю основною позицією не мінялися в наступному, а лише одержували подальшу її роз-

робку і розвиток в аспекті гуманітарного пізнання психічних явищ.

Таким чином, узагальнюючи результати дослідження творчості Сергія Леонідовича Рубінштейна одеського періоду та виходячи зі змісту його наукових праць, публікацій і особливо рукописів, виданих у 20-х рр., в яких були висловлені ідеї суб'єкта та його ролі в реорганізації буття, методологічних засад побудови психологічної науки, принципу єдності свідомості та діяльності, принципу особистості, а також ряд думок щодо бібліотечної справи, що зайняли центральне місце в подальшій науковій творчості вченого, можна стверджувати, що саме останні виступають як змістові ознаки для консолідації заснування найбільшої наукової школи в області теорії та практики системного аналізу психологічних явищ. На жаль, у зв'язку з виїздом С.Л.Рубінштейна до Ленінграду історія розвитку його одеської наукової школи обмежується етапом започаткування.

Приступаючи до аналізу формальних ознак зазначимо, що одним з найбільш значущих факторів консолідації наукової школи, а також організаційної, наукової і педагогічної діяльності С.Л.Рубінштейна, є створення ним інституту аспірантури. Останній був організований у 1928 році при Одеській державній науково-публічній бібліотеці, яку на той час очолював сам Сергій Леонідович [233; 21]. На основі архівних матеріалів, а також науково-бібліографічних досліджень, можна констатувати наявність у С.Л. Рубінштейна трьох аспірантів: О.М. Гороцького [234; 16], О.Я. Дунаєвського [231; 25, 95] та М.Я. Борового [284], який згодом став доктором історичних наук. Також необхідно підкреслити, що організована Сергієм Леонідовичем Рубінштейном при бібліотеці аспірантура була другою у країні після аспірантури при Київській центральній бібліотеці. Усе це може свідчити про високий науковий рівень розвитку психології в Одесі та вагоме значення цієї події для вітчизняної науки.

Як засвідчують архівні матеріали, займаючи керівну посаду в Одеській державній науково-публічній бібліотеці, С.Л. Рубінштейн докладав чимало зусиль до того, щоб остання перетворилася з місця, де зберігається інформація в активного її генератора. Таким чином, унаслідок плідної діяльності проф. С.Л. Рубінштейна науково-публічна бібліотека за короткий час трансформувалася в один з найбільш значущих наукових центрів Одеси.

Завдяки громадській діяльності Сергія Леонідовича Рубінштейна Одеська державна науково-публічна бібліотека встановила зв'язки більш ніж з 300 науковими установами всього світу, зокрема академіями та університетами. До останніх можна віднести: Preussische Akademie der Wissenschaften – Berlin, Akademie des Sciences – Paris, Accademia dei Lincei – Roma, Bayerische Akademie der Wissenschaften – München, Polska Akademya – Krakow, Akademy – Tokyo, J.Hpkins University, University of Chicago, Univesidad – Buenos-Aires, Universitdt – Gflttingen, Universtat – Heidelberg, Library of Congress – Washington, New-York Public Library, Britisch Museum – London, Bibliotbique Nationale – Paris, Preussische Staatsbibliothek – Berlin [286; 16] та ін.

Узагальнюючи результати досліджень [3, 6, 52, 78-81, 313 та ін.], а також аналіз архівних матеріалів, можна констатувати, що одеський період наукової діяльності С.Л.Рубінштейна був надзвичайно насиченим і плідним, учений брав активну участь у з'їздах, конференціях державного та регіонального масштабу, що проводилися в Києві (1925) [246; 17], Харкові (1923) [352; 19], Ленінграді (1926) [250; 10], Москві (1926) [243; 13,14] і т.д.

Відомо, що в 1927 році С.Л.Рубінштейн був обраний членом президії Бібліографічної комісії при ВУАН.

Широта наукової ерудиції вченого обумовила той факт, що Сергій Леонідович Рубінштейн неодноразово брав участь у роботі педагогічної та математичної предметної комісії, а також керував педагогічною практикою студентів [251; 37].

В одеський період Сергій Леонідович Рубінштейн пройшов шлях від викладача гімназії до завідувача кафедрою психології ІНО, а згодом директора Одеської державної науково-публічної бібліотеки.

На основі всього вищезазначеного, а також аналізу змістовних і формальних ознак наукової діяльності С.Л. Рубінштейна (Додаток Ф) можна констатувати етап започаткування його одеської психологічної теоретико-методологічної школи. Історичний період розвитку наукової школи Сергія Леонідовича обумовив її формування за дисциплінарним принципом. Аналізуючи різні види діяльності було визначено провідну функцію теоретико-методологічної школи С.Л. Рубінштейна, яка обумовила ти-

пологічну форму як школу, як напрям у науці. Традиції наукової школи, започатковані С.Л. Рубінштейном продовжують розвиватися й сьогодні, у неї багато послідовників, що є свідченням її ефективності і значення в сучасній науці півдня України.

Таким чином, поглиблений аналіз результатів цілого ряду наукових досліджень свідчить не тільки про теоретико-методологічну фундаментальність психологічних праць С.Л. Рубінштейна в одеський період, але й про зародження його власної наукової школи в південноукраїнському регіоні. Наукова спадщина Сергія Леонідовича Рубінштейна являє собою вагомий внесок у розвиток як вітчизняної так й світової психології.

2.2. Становлення наукової школи психології сприймання часу Д.Г. Елькіна

Видатне місце серед вітчизняних психологів займає постать Давида Генріховича Елькіна (життєвий шлях та творча біографія представлені в Додатку Е). В історію психології він увійшов як учений-експериментатор, керівник багатьох психологічних експериментально-дослідницьких праць, які на той час носили інноваційний характер. Аналіз наукової, публіцистичної та громадської діяльності проф. Д.Г.Елькіна важливий для уточнення його наукових здобутків у галузі загальної, експериментальної, педагогічної психології та психології праці, а також становлення та розвитку його наукової школи психології сприймання часу.

Науковій творчості Давида Генріховича Елькіна були присвячені роботи Л.Н. Акимової, О.В. Запорожця, А.К. Болотової, Б.Й. Цуканова та ін.

Попередній аналіз наукової спадщини проф. Д.Г.Елькіна дозволяє умовно виділити три етапи його наукової творчості. I – ранній етап з 1917 р. до 1930 р. – етап наукового пошуку вченого; II етап з 30-х р. до 50-х р. – етап накопичення емпіричного матеріалу; III етап з 50-х рр. до кінця 70-х рр. позначений високою творчою активністю наукової діяльності Давида Генріховича.

В той же час, як показують наші та інші роботи [6, 31, 79, 80, 256, 284, 336, 337, 338 та ін.], багато історичних фактів життя

і діяльності Д.Г.Елькіна потребують уточнення, доповнення, а також інтеграції їх у загальний перебіг подій того часу. Особливого значення набуває проблема становлення його наукової школи сприймання часу.

Як уже зазначалось у попередньому розділі, наукову діяльність доцільно розглядати в системі трьох координат: предметно-логічній, науково-соціальної та особистісно-психологічній. Отже розглянемо наукову діяльність Давида Генріховича Елькіна в Одесі та передумови зародження його наукової школи саме з цих позицій.

На основі багатьох досліджень [38-42, 70, 72, 74, 78, 79, 252, 271, 273, 395, 401 та ін.] у контексті аналізу науково-соціального аспекту, можна зазначити, що наукові інтереси Д.Г.Елькіна формувалися в період нестабільної політичної, соціально-економічної та ідеологічної ситуації в науці і державі.

Аналіз наукової діяльності Давида Генріховича Елькіна потребує врахування і таких подій, які заважали розвитку психології та науки взагалі. Серед таких необхідно відмітити Постанову ЦК ВКП(б) від 1936 року „Про педологічні перекручування в системі наркомпросів”, період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр., події, пов'язані з державною компанією щодо боротьби проти так званого космополітизму та ін.

Боротьба за матеріалістичну психологію вимагала чітко дотримуватися діалектико-матеріалістичного світогляду, викорінювання психотехніки та використання психологічного експерименту як об'єктивного методу. Узагальнення різних досліджень у галузі історії психології [32-34, 64, 74, 78-80, 252, 256, 273, 284, 337-338 та ін.] свідчить, що таке упереджене ставлення до психології як науки зберігалось приблизно до 50-х – 60-х рр. ХХ ст.

Аналіз різних праць [6, 337-338 та ін.], показав, що формування Давида Генріховича Елькіна як ученого відбувалося під впливом матеріалістичних природничо-наукових ідей І.М. Сеченова, В.М.Бехтерева, І.П.Павлова та Є.О.Шевальова, в лабораторії якого молодий вчений розпочав свій професійний шлях. Із літературних джерел [6, 337-338 та ін.] також відомо про те, що Д.Г. Елькін був безпосереднім учнем М.М.Ланге і під його керівництвом пройшов курс занять з експериментальної та педагогіч-

ної психології. За браком історичних фактів важко робити висновки щодо впливу особистості та наукових поглядів М.М. Ланге на становлення Д.Г.Елькіна як ученого-експериментатора. За свідченнями учнів та співробітників проф. Д.Г.Елькіна (див. Додаток К) достовірно відомо, що особисто він своїм науковим наставником вважав Євгенія Олександровича Шевальова, і саме в нього він отримав всі навички експериментально-психологічної роботи.

Узагальнюючи різні дослідження [5, 337, 338 та ін.] можна стверджувати, що на ранній етап творчості Д.Г.Елькіна суттєво вплинули ідеї французьких філософів і психологів А.Бергсона та П.Жане, але він не повністю поділяв наукову позицію цих учених через відсутність у них міцного об'єктивного наукового фундаменту. На подальше становлення його наукової позиції здійснили вплив роботи Х.Хеда та Г.Еренвальда.

Ранній етап творчості Д.Г.Елькіна характеризує багатий експериментальний матеріал з вікової та педагогічної психології, який відображено в серії статей. Переважно ці дослідження мали прикладний характер. Як зазначав сам Д.Г.Елькін, провідною лінією досліджень на той час було вивчення процесу пам'яті. У межах означеної проблеми він вивчав ритм і темп запам'ятовування, його міцність та точність відтворення, залежність характеру запам'ятовування від типу використаних аналізаторів. З цими дослідженнями також було пов'язане вивчення асоціативного гальмування, виконане спільно з Є.М. Краснопольським, в якому Давид Генріхович Елькін вперше використав теорію І.П.Павлова для розкриття механізмів психічних явищ.

У цей період також науковий пошук ученого торкався діагностики інтелекту та розумової працездатності. Певні роботи присвячені проблемам соціальної психології, а саме впливу групи на індивідуальні реакції тощо.

Виходячи з аналізу ранніх праць Д.Г.Елькіна [378-381, 385, 387 та ін.] можна відзначити, що серед означеної проблематики з'являються перші дослідження, пов'язані з проблемою сприймання часу, а саме вивчення часових і просторових відносин у дітей, особливості побудови ними часової перспективи та ретроспективи.

Необхідно підкреслити, що багато праць цього періоду були опубліковані в закордонних психологічних журналах.

Як показує аналіз різних досліджень [6, 31, 79, 80, 256, 284, 336-338 та ін.] науково-дослідна робота вчених-психологів південноукраїнського регіону в 20-х рр. XX століття не мала планового характеру, тобто кожний науковець працював над тією темою, що привертала його увагу без узгодження з іншими. Актуальним є те, що в працях Давида Генріховича Елькіна в цей період також не прослідковується внутрішня логіка. Поглиблений аналіз робіт [6, 31, 79-80, 256, 284, 336-338, 378-388 та ін.] дає підстави умовно класифікувати його дослідження за такими напрямками: 1) вивчення особливостей пам'яті в умовах організації навчального процесу; 2) вивчення впливу соціальних факторів на індивідуальні особливості; 3) вивчення часової перспективи та ретроспективи.

Узагальнення різних досліджень [6, 31, 79, 80, 256, 284, 336-338 та ін.] свідчить, що приблизно з 30-х рр. науковий пошук проф. Д.Г.Елькіна зосереджується на проблемі сприймання часу, яка й стала консолідуючою проблемою його одеської наукової школи. Займаючи на той час посаду завідувача кафедри психології Одеського державного університету та Одеського педагогічного інституту (за сумісництвом), Давид Генріхович зміг згуртувати молодих учених Одеси в працездатний колектив, розгорнути з ними велику науково-дослідну та педагогічну роботу з психології, і в цьому його незаперечна заслуга. Таким чином, у цей період експериментальні пошуки одеських учених-психологів почали здійснюватися за трьома основними напрямками: 1) загальна психологія; 2) дитяча та педагогічна психологія; 3) історія психології.

У цей період, приймаючи за основу результати досліджень Х.Хеда та Г.Еренвальда, Д.Г.Елькін здійснює клінічні спостереження та експериментально-психологічне вивчення сприймання часу у дітей і дорослих з органічними ураженнями мозку різної етимології. Таким чином, актуальною виступила проблема мозкових основ процесу сприймання часу. Добірка достатньої кількості досліджуваних тем (з 1932 р. до Великої Вітчизняної війни Давид Генріхович паралельно очолював психоневрологічне відділення Одеського психоневрологічного інституту) та сумлінна науково-дослідна діяльність дозволили йому обґрунтувати на-

лежність сприймання часу до складних аналітико-синтетичних процесів, які характеризуються системною кортикальною будовою. Він встановив, що провідну роль у процесі часового сприймання відіграють кортикальні відділи, які взаємодіють з підкіркою. Як зазначає Л.Н. Акімова, ці висновки повністю збігалися з ученням І.П. Павлова про „системну динамічну локалізацію” та О.Р. Лурії про „функціональну локалізацію” вищих психічних функцій.

До експериментальних досліджень різних аспектів сприймання часу Давид Генріхович Елькін залучав викладачів, аспірантів, пошукачів кафедр психології державного університету та педагогічного інституту, а також співробітників психоневрологічного інституту, наукова діяльність яких дала початок функціонуванню його наукової школи.

Виходячи з результатів узагальнення праць [6, 31, 79, 80, 256, 284, 336-338 та ін.], можна стверджувати, що подальший розвиток наукової школи психології сприймання часу був пов'язаний з розширенням спектру обраної проблематики, що достеменно підтверджують наукові публікації Давида Генріховича, його учнів та послідовників.

Д.Г.Елькін мав виключне відчуття нового в дослідженні проблеми сприймання часу, його аспіранти виконували експериментальні дисертаційні роботи з різних проблем, наприклад, вплив особливостей моторики на процес сприймання, вплив перешкод на сприймання тривалості власних рухів, роль зворотної аферентації у сприйманні часу, особливості сприймання ритму, роль зворотного зв'язку у сприйманні часових особливостей гімнастичних вправ, вплив мотивації на сприймання, дитяча психологія та ін. Під його керівництвом була захищена одна докторська дисертація (Я. Калашник) та понад двадцять п'ять кандидатських дисертацій (А.А. Бєфані, Л.Я.Беленька, А.К. Болотова, Л.В. Вишньова, Л.Д. Драголі, А.В. Єгоров, А.В.Затворницька, Т.М. Козіна, В.О. Котов-Хроменко, П.Є. Мармазинська, А.Г. Медвецька, І.О. Меліхова, Н.В. Огороднікова, В.Д.Палига, Т.М. Свідіна-Баларич, Г.І. Соколова, Р.О. Тимошенко, Н.С.Уфаєва, Т.М. Федотова та ін.).

Отже, у межах наукової діяльності проф. Д.Г.Елькіна та його школи вивчалася проблема сприймання часу у зв'язку з

емоційним станом особистості, психічними процесами, установкою, особливостями сенсомоторики, виробничим навчанням, формуванням навичок, сном та гіпнозом, ритмом та темпом і багато ін. Ці та інші дослідження забезпечили можливість отримати важливі закономірності сприймання метричних і топологічних властивостей часу, механізмів мозкової локалізації, ролі різних рецепторів у сприйманні часу, ролі мови та пам'яті, єдності перцептивних простору та часу.

Результати досліджень [6, 31, 79, 80, 256, 284, 336-338 та ін.], а також спогади учнів засвідчують, що будучи психологом-експериментатором, Давид Генріхович Елькін багато уваги приділяв практичним та лабораторним заняттям, які проходили в експериментальній лабораторії на досить високому рівні. Він вважав, що лабораторні заняття з психології мають не менш важливе значення ніж лекційні. Тому він був дуже вимогливим до створення програм психологічного практикуму, його інструментального забезпечення та методики проведення. Створена ним лабораторія була добре обладнана.

Результати його багаторічної науково-дослідної діяльності були відображені в багатьох наукових роботах, серед яких монографія „Восприятие времени”, яка була удостоєна премії ім. К.Д. Ушинського; підручник „Психологія” за ред. проф. Г.С. Костюка, де два розділи – „Відчуття” та „Сприймання” – були написані Давидом Генріховичем. Великою популярністю серед багатьох поколінь студентів користувався методичний посібник „Конспект лекцій по психологии” (в 3 частинах). Визнанням користувалися і його науково-популярні брошури „Таинственные явления человеческой психики”, „Педагогіка і психологія пам'яті”, „Психологія і кібернетика” та ін.

Багато праць творчого колективу наукової школи психології сприймання часу публікувались у російських, українських, а також грузинських, румунських, німецьких, французьких, італійських та японських виданнях. Загалом одеські психологи під керівництвом проф. Д.Г.Елькіна надрукували велику кількість праць, які відображали різні емпіричні дослідницькі дані, що були отримані в експериментальній лабораторії. Численні дослідження в галузі психології часу принесли одеській школі Д.Г.Елькіна широку популярність і за межами держави.

Давид Генріхович також багато працював над розробкою спецкурсів для студентів різних факультетів відповідно до змісту їхньої фахової підготовки. Для студентів механіко-математичного факультету був розроблений спецкурс „Інженерна психологія”, а для студентів філологів – спецкурс „Психология речи”, який з великим інтересом відвідували не тільки студенти, але й провідні викладачі філологічного факультету – професор Г.А.Вязовський, професор В.В.Фащенко, доцент В.П. Дроздовський та ін.

Для студентів біологічного факультету було розроблено спецкурс „Психология животных”, який Давид Генріхович з великим успіхом читав на старших курсах. Згодом матеріали цього спецкурсу стали основою монографії, яка, на превеликий жаль, не була надрукована внаслідок „наукового” зауваження одного з рецензентів такого змісту: Давид Генріхович багато цитує Конрада Лоренца, відомого австрійського зоопсихолога, а цього робити не слід, бо свого часу Лоренц виправдовував фашизм.

У 1961 р. завдяки організаційній діяльності Давида Генріховича було створено Одеське відділення Всесоюзного Товариства психологів при АПН РРФСР. На його засідання, що проводилися один раз на два місяці, завжди запрошувалися фахівці суміжних спеціальностей – психіатри, педагоги, філологи, фізіологи, лінгвісти та ін. Так, серед постійних гостей та учасників були провідний психотерапевт Я.Н. Воробейчик, психіатр П.Г. Великанова, головний лікар Одеської психіатричної лікарні Р. Мар'янчик, філологи, професори Г.А.Вязовський і В.В. Фащенко, мовознавець, фахівець з англійської філології В.Г.Шатук, фізіолог, проф. Р.О.Файтельберг та ін. Також приїздили провідні вчені-психологи – професори Б.Г.Ананьєв, О.М.Леонтьєв, О.В. Запорожець, Ю.П.Фролов та ін.

Багато років на кафедрі психології працював науковий студентський гурток, який об'єднував студентів різних факультетів. Засідання були дуже цікавими, бо студенти-доповідачі розповідали про результати оригінальних експериментальних досліджень з окремих питань сприймання часу – особливості сприймання часу людиною уві сні, вплив установки на процес сприймання часу, особливості сприймання часу при деяких психічних захворюваннях тощо. Кращі студентські роботи були видрукувані у наукових виданнях.

Результати дослідницької діяльності Д.Г.Елькіна завжди були предметом обговорення на конференціях і з'їздах як місцевого, так і міжнародного рівня.

Завдяки активній творчій діяльності Давида Генріховича Елькіна була проведена низка конференцій, присвячена пам'ятним датам життя та діяльності вітчизняних учених – 50-річчю з дня смерті І.М.Сеченова, 25-річчю з дня смерті І.П.Павлова, 100-річчю від дня виходу у світ роботи „Рефлексы головного мозга”, діяльності М.І.Пирогова – організатора освіти на півдні України. Крім того, професорсько-викладацький склад кафедри та аспіранти брали активну участь у роботі II з'їзду Товариства психологів (1963), XVIII Міжнародного психологічного конгресу (1966), III Всесоюзного з'їзду Товариства психологів (1971), Всесоюзного симпозиуму з проблем несвідомого (1973) та ін. Необхідно зазначити, що на подібних заходах Д.Г.Елькін неодноразово керував симпозиумами. Так, наприклад на XVIII Міжнародному психологічному конгресі він очолив симпозиум по сприйманню простору та часу [229; 1-4].

Д.Г. Елькін був пристрасним популяризатором психологічних знань. Він неодноразово виступав у пресі, на телебаченні, на засіданнях Одеського відділення Всесоюзного Товариства психологів при АПН РРФСР з цікавими доповідями з теоретичних проблем психології сприймання та їх експериментального дослідження. Наприклад, на Одеському телебаченні було створено передачу „Школа майбутнього”, в якій взяли участь Давид Генріхович як провідний фахівець та його учні. Телевізійна передача виявилася дуже цікавою і отримала схвальні відгуки глядацької аудиторії.

Особливої уваги заслуговує той факт, що до Д.Г.Елькіна досить часто приїздили фахівці з різних міст нашої держави, а також з-за кордону з метою вивчення результатів досліджень його наукової школи (група психологів з Києва, Москви, Будапешта, США та ін.).

Узагальнення різних досліджень свідчить, що проблема сприймання часу виступила провідною консолідуючою ідеєю формування його наукової школи. Крім того, згрупування навколо розробки цієї ідеї певного кола співробітників та учнів під керівництвом цього визначного вченого дає підстави розглядати

становлення наукової школи Д.Г.Елькіна. Різні аспекти концептуально оформленої засновником науково-дослідної програми вивчення сприймання часу були предметом експериментального дослідження його співробітників та учнів. Отримані ними результати сприяли інтенсивному розвитку наукової школи.

На основі результатів досліджень можна констатувати, що результати багаторічних досліджень Давида Генріховича Елькіна та його учнів і співробітників лягли в основу наступних експериментальних робіт, тобто виступили їх методологічними засадами. Крім того, науковий доробок школи Д.Г.Елькіна з проблеми сприймання часу став теоретико-методологічним витоком для започаткування нової течії наукових досліджень та заснування дочірньої наукової школи психології часу Бориса Йосиповича Цуканова. Він, як відомо, був учнем Давида Генріховича і фактично його наступником. Талановитим учнем Д.Г.Елькіна також був В.О. Котов-Хроменко – засновник власної наукової школи психології програмованого навчання.

Отже, все перераховане вище, а також аналіз результатів ряду досліджень надає підстави констатувати, що, незважаючи на складні умови розвитку, наукова школа психології сприймання часу Давида Генріховича Елькіна (в Одесі) пройшла етапи започаткування, становлення та досягла етапу зрілого життя. На основі виконаних досліджень можна відзначити, що дана наукова школа розвивалася за дисциплінарним принципом та мала типологічну форму науково-дослідницького колективу.

На основі всього вищезазначеного можна з упевненістю стверджувати, що завдяки співробітникам, учням, однодумцям і послідовникам Д.Г.Елькіна на півдні України надовго збереглися не тільки його наукова тематика (психологія сприймання часу, проблеми мотивації та ін.), але і традиції, започатковані його науковою школою в Одесі.

Виконані дослідження дають підстави відзначити, що наукова творчість Д.Г.Елькіна має суттєве значення для розвитку вітчизняної психологічної науки, зокрема експериментальної та загальної психології. Крім того, наукова, викладацька, дослідна та громадська діяльність Давида Генріховича сприяла підвищенню іміджу психологічної науки як на рівні держави так й поза її межами.

2.3. Основні тенденції та ознаки започаткування наукових психологічних шкіл на півдні України (м. Одеса) у період з 50-х рр. ХХ ст. до кінця ХХ ст.

Різні дослідження [1, 32-34, 46, 64, 74, 78-80, 252, 256, 273, 284 та ін.] засвідчують, що інтенсивний розвиток наукових шкіл у психології фактично розпочався приблизно з кінця 60-х рр. – початку 70-х рр. ХХ ст.

Випускаючи факти, що не відносяться до професійної діяльності вчених-засновників наукових шкіл на півдні України в цей період, ми зупинимось лише на тих моментах науково-дослідної роботи, які безпосередньої пов'язані з психологією.

Виходячи з попереднього узагальнення виконаних багатьма науковцями досліджень, можна визначити наступну хронологічну послідовність зародження наукових шкіл в південноукраїнському регіоні (Одесі): наукова школа психології програмованого навчання В.О.Котова-Хроменка, психології праці Г.З. Бедного, емоційної регуляції діяльності О.Я.Чебикіна, індивідуальних відмінностей за емоційністю О.П.Саннікової, історико-культурної детермінанти психічної діяльності І.Г. Белявського, психології часу Б.Й.Цуканова, психології візуального мислення С.М.Симоненко та спеціальної психології Т.П. Вісковатової.

Узагальнення різних досліджень [31-34, 80, 106, 107, 256 та ін.] дає підстави виділити як історично першу в цьому періоді наукову школу психології програмованого навчання Віктора Омеляновича Котова-Хроменка (життєвий шлях та творча біографія наведені у Додатку Ж).

Інтенсивний розвиток науки та техніки, вдосконалення суспільних відносин та підйом культури створили певні передумови для розробки проблем управління процесом навчання в системі народної освіти. Саме на вирішення цієї задачі була спрямована наукова діяльність Віктора Омеляновича та його учнів і співробітників. Можливість системно вивчати психолого-педагогічні основи управління процесом навчання з'явилася завдяки плідній діяльності В.О.Котова-Хроменка, який у 1967 році відновив діяльність кафедри психології в Одеському педагогічному інституті (нині Південноукраїнський державний педагогіч-

ний університет ім. К.Д. Ушинського) як окремої одиниці.

Наукова робота під керівництвом Віктора Омеляновича здійснювалася за такими напрямками: 1) психологічні основи процесу навчання і управління навчальним процесом, 2) критерії оцінки ефективності навчання в різних формах навчального процесу, 4) проблеми мотивації діяльності тощо [106, 107 та ін.].

Будучи завідувачем кафедри психології, Віктор Омелянович створив першу в нашій державі науково-дослідну лабораторію програмованого навчання, яка спеціалізувалася на вивченні психолого-педагогічних засобів управління процесами навчання, а саме такими її аспектами:

1. Теоретичні основи управління процесом навчання.
 2. Алгоритм функціонування як модель структури розумової діяльності при вирішенні інтелектуальних задач певного класу.
 3. Структура і дидактичні функції зворотного зв'язку і підкріплення в управлінні пізнавальною діяльністю учнів.
 4. Роль мислення в запам'ятовуванні навчального матеріалу в умовах програмованого навчання.
 5. Логічна структура і дидактичні функції альтернативних конструкцій в управлінні пізнавальною активністю учнів.
 6. Елементи мотивації як засіб управління пізнавальною активністю учнів.
 7. Особливості логічної структури навчального матеріалу з математики, фізики, астрономії, загальнотехнічних дисциплін, анатомії і фізіології, російської і іноземної мов, формальної логіки і психології, теоретичної механіки.
 8. Психолого-педагогічні умови конструювання і дидактичні функції технічних засобів програмованого навчання.
 9. Об'єктивні критерії оцінки ефективності програмованого навчання.
 10. Методика проведення навчальних занять з елементами програмованого навчання.
 11. Елементи управління навчанням в учбовому телебаченні.
 12. Елементи управління навчанням в учбових кінофільмах і психолого-педагогічні умови програмування навчального матеріалу в сценарії.
- Навколо цієї лабораторії згуртувалася студентська молодь, вчителі шкіл міста, викладачі кафедр інституту. Тоді ж під впли-

вом науково-дослідної програми В.О.Котова з проблем психологічних основ програмованого навчання до її розробки приєдналися Л.М.Безотосна, Т.М.Свідіна-Баларич, І.О.Мелехова та ін. У складі співпрацівників лабораторії поряд із членами кафедри працювали фахівці суміжних спеціальностей – математик Б.Р. Мукмінов, фізик М.М.Альперін, біолог К.Л.Івакіна та ін. Комплексні дослідження були спрямовані на розробку структури та функціональних механізмів управління процесом навчання, що надала б змоги конструювання концептуальної моделі дидактичної системи „вчитель-учень” з оптимальним механізмом управління.

Творчим колективом під керівництвом В.О.Котова-Хроменка були проведені численні дослідження за різноманітними темами, результати яких були висвітлені в збірках та наукових статтях. Крім того, завдяки організаційній діяльності Віктора Омеляновича були підготовлені та проведені декілька республіканських та міжнародних конференцій з цієї проблематики, серед яких „Вопросы программированного обучения в школе и в педагогическом учебном заведении. Материалы республиканской конференции”, (Київ, 1970), “Психолого-педагогические основы управления процессом обучения в вузе”, (Київ, 1975) та ін.

Усі дослідники творчого колективу, створеного В.О. Котом-Хроменко брали активну участь у роботі всесоюзних конгресів психологів, наукових конференцій, симпозіумів.

Узагальнення чисельних джерел [31-34, 80, 106, 107, 256 та ін.] показало, що результати наукової діяльності колективу лабораторії з проблем програмованого навчання заклали фундамент для створення основ дидактичного тестування та послужили певним поштовхом до активізації процесу розвитку психологічного інструментарію та теоретичних засад сучасної науки. Все це може свідчити про прогресивний характер наукової ідеї, яку висунув Віктор Омелянович, та програми її розробки.

На жаль доля склалася так, що наукова школа психології програмованого навчання В.О. Котова-Хроменка, маючи значний потенціал, актуальну та перспективну науково-дослідну програму, із втратою лідера припинила свою діяльність на етапі становлення.

Дослідження ряду праць дають підстави стверджувати, що в кінці 60-х рр. була започаткована наукова школа психології праці Григорія Захаровича Бедного.

Узагальнюючи та систематизуючи дослідження Г.З. Бедного [15, 26, 27 та ін.] можна зазначити, що його наукові інтереси стосувалися питань психологічного нормування праці у процесі професійної підготовки робітників, психологічних основ аналізу і проектування трудових процесів, ергономічних аспектів охорони і безпеки праці на морському транспорті, проблем психологічного керівництва виробничими колективами, психологічних принципів кількісної оцінки складності трудових процесів, організації та продуктивності праці та багато ін.

Особливим захопленням виступило створення тренажерів для формування професіонально-важливих навичок трудової діяльності.

Завдяки плідній науковій роботі та організаторським здібностям Григорія Захаровича на базі Одеського інженерно-будівельного інституту була створена лабораторія ергономіки, в якій проводилися дослідження різних ергономічних аспектів, проблем охорони і безпеки праці на морському транспорті. Все устаткування лабораторії було виготовлено згідно з власним проектним планом, кресленнями, схемами, оснащено електронікою. Діяльність лабораторії носила начальний і науковий характер. Згодом ця лабораторія стала зразково-показовою і зайняла провідне місце в Україні. У ній Г.З.Бедний та його співробітники проводили наукові дослідження, частина з яких надалі успішно впроваджувалася в учбовий та виробничий процеси. Деякі наукові розробки знайшли своє відображення в науково-методичних рекомендаціях, методичних посібниках, вказівках, підручниках. За результатами досліджень, проведених у цій лабораторії, був виданий навчальний посібник з інженерної психології для технічних ВНЗ (один з перших в Україні).

Протягом багатьох років Григорій Захарович був членом республіканської предметної комісії з ергономіки. В одеський період під його керівництвом виконувалися держбюджетні теми. Він є автором ряду монографій, серед яких „Питання нормування праці в процесі професійної підготовки робітників” (1981), „Психологічні основи аналізу і проектування трудових проце-

сів" (1987), „Вдосконалення нормування праці (психофізіологічний аспект)" (1979), а також авторського свідоцтва (кистьовий силовий метр). В цілому результати наукової діяльності Г.З.Бедного (в одеський період) знайшли своє відображення більше ніж у п'ятдесяти наукових роботах.

На основі аналізу робіт Г.З.Бедного [15, 26, 27 та ін.] можна сказати, що в його дослідженнях було сформульовано декілька нових напрямів психологічної науки. Це - психологія праці та ергономіка; нормування трудових операцій та системно-структурна теорія діяльності, які по суті забезпечили основу для створення його наукової школи. Вони представлені в численних наукових публікаціях, кількість яких збільшується до наших днів. На жаль, у зв'язку з переїздом Григорія Захаровича до США в 1989 році, його дослідження не здобули поширеного розвитку в рамках наукової школи, що зароджувалася.

Узагальнення різних досліджень [28, 80, 102, 356, 364-370 та ін.] показало, що з кінця 70-х рр. починає інтенсивно розвиватися наукова школа емоційної регуляції діяльності Олексія Яковича Чебикіна (життєвий шлях та творча біографія представлені в Додатку 3), базою для створення якої виступив Одеський державний педагогічний інститут.

Як свідчить аналіз різних досліджень [28, 80, 102, 356, 364-370 та ін.] своїми витокami наукова школа Олексія Яковича спирається як на дослідження І.М.Сеченова, М.М.Ланге, С.Л. Рубінштейна, так і на більш пізніші, в яких теоретико-експериментальні нароби, зазначених видатних учених отримали подальший розвиток на рівні вже сформованих наукових шкіл нового типу. До останніх можна віднести школи – Б.М. Теплова, В.Д. Небіліцина, А.С. Ольшаннікової, Л.М. Аболіна та ін., які зробили вагомий внесок у розвиток диференціальної психофізіології; О.М. Леонтьєва, К.О. Абульханової-Славської, А.В. Брушлинського, Б.Ф. Ломова, О.К. Тихомірова та ін., які розробляли різні аспекти діяльнісного підходу в психології; В.В. Давидова, П.Я.Гальперіна, Д.Б. Ельконіна та ін., які сформували основи теорії навчальної діяльності.

На творчу орієнтацію Олексія Яковича Чебикіна також суттєво вплинуло його стажування в університетах України, Росії.

Грузії, Чехословаччини, Китаю, Угорщини, Польщі, Німеччині, Японії, США, що забезпечило умови для апробації його ідей.

Узагальнюючи та систематизуючи різні дослідження [364-370 та ін.] можна констатувати, що інтереси наукової школи О.Я. Чебикіна фактично зосереджені на побудові концепції емоційної стійкості в межах диференціальної психології, емоційної регуляції в межах теорії діяльності та системно-діяльнісної моделі підготовки вчителів у межах теорії розвивального навчання. В останні роки О.Я.Чебикін та очолювані ним колективи проводять дослідження, присвячені проблемам експериментального вивчення особливостей розвитку емоційної сфери людей різного віку і статі, емоційної зрілості, проблем ризику, умов корекції необхідних проявів в емоційній сфері тощо.

На підставі аналізу праць Олексія Яковича Чебикіна [364-370 та ін.] до його фундаментальних наукових здобутків можна віднести:

- по-перше, концепцію про детермінуючі фактори емоційної стійкості людини та умови її формування. В межах останньої доведено, що емоційна стійкість людини детермінується різним комплексом психологічних особливостей, що знаходяться в певному співвідношенні, яке залежить від домінуючого мотиву та конкретних умов діяльності. При цьому таких комплексів може бути велика кількість і в кожному з них є провідні властивості. Їх визначення дозволяє оптимізувати процес оцінювання психологічної підготовки людини до підвищення її емоційної стійкості;

- по-друге, концептуальну модель емоційної регуляції пізнавальної діяльності, що передбачає три етапи в її змісті: орієнтовано-мотиваційний, виконавчий та рефлексивно-оцінний. Доведено, що на першому етапі емоції відображають співвідношення зовнішніх мотивів успіху чи неуспіху та реалізації стереотипних схем дій, що здійснюються заради цих зовнішніх мотивів. На цьому етапі характер емоційних проявів фіксується у вигляді задоволення чи незадоволення. На другому етапі емоції відображають відношення між внутрішніми мотивами та кінцевим результатом. Емоційні стани успіху та неуспіху, які виникають при цьому на відміну від задоволення виконують функції внутрішніх оцінок проміжних результатів цілі, що сприяє меха-

нізму емоційної регуляції по виконанню функції наведення та виникнення впевненості чи сумніву. На третьому етапі емоції відображають відношення між внутрішніми мотивами предметного змісту, що якісно розвивається. Вони входять у процес цілепокладання і сприяють не тільки досягненню проміжних результатів, але й осмисленню внутрішніх закономірностей проміжного змісту діяльності. Тут функції емоцій пов'язані з процесом формування новоутворень, що ведуть до зміни предметів діяльності у відповідності до закономірностей її розвитку. Визначені психолого-педагогічні умови підтримки емоційної регуляції пізнавальної діяльності. Так на першому етапі провідним емоціогенним ефектом є новизна, що відображається в здивуванні, на другому, – драматизація, що відображається у цікавості та допитливості, на третьому, – успіх, що характеризується інтересом. Розроблено адекватні методи емоційної регуляції пізнавальної діяльності;

- по-третє, системно-діяльнісну модель підготовки сучасного вчителя, виходячи з трьох парадигм: по-перше, переорієнтації системи підготовки вчителя, з передавача знань на підготовку його як розробника власної навчальної діяльності, новатора, спроможного реалізувати інноваційні технології у професійній діяльності; по-друге, переорієнтації підготовки вчителя з розпорядника учнівського колективу на організатора спільної діяльності учнів; по-третє, переорієнтації з формування, переважно, емпіричного типу мислення у майбутніх вчителів на розвиток теоретичного, творчо-педагогічного мислення. Створені та апробовані конкретні психолого-педагогічні умови щодо методичного забезпечення навчальних планів та програм цієї підготовки.

На сучасному етапі його наукова школа складається з учнів (майже тридцять аспірантів, докторантів) та послідовників, які активно займаються дослідженням проблем візуальної психодіагностики емоційних станів людини (канд. психол. наук М.Б. Коробіцина та А.М.Ананьєв); емоційної адаптації дітей до навчальної діяльності (канд. психол. наук, доц. О.Р. Боделан); проблем ризику (канд. психол. наук О.В.Вдовиченко); емоційної регуляції психологічної взаємодії особистості (канд. психол. наук І.Г. Головська); розвитку емоційної сфери дітей різного віку (канд. психол. наук І.В. Мельничук); становлення емоційної зрі-

лості в підлітковому та юнацькому віці (канд. психол. наук І.Г.Павлова); становлення професійно важливих дій (канд. психол. наук С.В.Ситнік); особливості емоційної сфери дітей, що виховуються в різних соціальних умовах (канд. психол. наук І.Г.Сопрун); проблеми цілеутворення та цілепокладання (канд. психол. наук Н.Д.Хмель); розвитку мисленневих операцій (канд. психол. наук Л.М.Цибух) та багато ін., і які успішно поглиблюють творчі здобутки Олексія Яковича.

Слід зазначити, що до наукової школи Олексія Яковича Чебикін також входять вчені, які працюють не тільки в Україні, але й у Росії, Казахстані, Вірменії, Литві, Польщі, Угорщині, Кубі, Нігерії, Японії, Франції, США, Греції та інших країнах.

Проведені дослідження та узагальнення даних різних праць [364-370 та ін.] свідчать, що науковими центрами в Україні, в яких знайшли підтвердження та одержали подальший розвиток його наукові здобутки, є дослідження академіків О.В.Киричука, С.Д. Максименко, А.В. Скрипченко, І.Д.Беха (Київ), проф. В.К. Калініна, В.П. Носатова (Сімферополь), доц. Г.М. Андрієнка (Львів), доц. Ф.В. Боданського та Е.І.Олександрової (Харків), проф. В.Ф. Моргуна (Полтава), доц. Н.Ф.Каськової (Кіровоград), доц. Л. Виговської (Житомир), у Росії – дослідження академіків В.В. Давидова, Ю.М.Забродіна (Москва), Л.М. Аболіна, О.О. Прохорова (Казань), проф. В.І.Гінецинського (Санкт-Петербург), доц. Л.І. Максимова (Волгоград), проф. М.Ф. Фетіскіна (Кострома), проф. А.З. Рахімова (Уфа). В Казахстані – доц. А.С.Ромен (Алма-Ата), у Вірменії – проф. Р.В. Агузумцян (Ереван), в Литві – проф. С.П.Кряжде (Вільнюс), у Польщі – доктор А.Мауер (Краков), в Угорщині – доктор Л.Дуро та доктор Балог (Сегед), на Кубі – доктор Ж.Ромон, у Нігерії – доктор Чимезі (Ібудан), у Японії – проф. Ногаямі (Осака), у Франції – док. А.Форе (Париж), у США – док. Г.З.Бедний та В.Карловський, у Греції – проф. Кантос (Ратрос) та інших.

Поглиблений аналіз праць [28, 80, 102, 356, 364-370 та ін.] дозволяє констатувати, що в різні часи творчими колективами під керівництвом Олексія Яковича Чебикіна виконано понад двадцять як вітчизняних, так і міжнародних наукових програм та проєктів, що мали важливе фундаментальне та прикладне значення. Це програми АПН „Психологічні основи чотирирічної

початкової освіти на 1987-1991 р.”; „Теоретико-методологічні проблеми емоційної регуляції пізнавальної активності”; програми АПН „Актуальні питання виховання особистості”; з оборонної тематики „Ракита АН”, „Рядно АН”. Державна програма „Розробка системи корекції затримки психічного розвитку дітей шкільного віку у навчанні”; Міжнародна програма „Діти Чорнобиля/Вивчення емоційної сфери дітей, які постраждали від аварії на Чорнобильській АЕС”. Міністерські програми: „Розробка системи підготовки психологів в освітніх закладах України”, „Підготовка вчителя до оцінки та корекції емоцій учнів” та ін.

Олексій Якович є автором більше десяти офіційно затверджених упроваджень у навчальну, навчально-професійну, трудову та військову діяльність, які надали можливість підвищити як соціальний, так і економічний ефект на сотні тисяч гривень.

На основі узагальнення наукових праць [364-370 та ін.] можна констатувати, що результати багаторічних його досліджень (майже за тридцять років) пройшли публічну апробацію та відображені у більш, ніж трьохстах наукових працях, серед них – двадцять наукових звітів, виконаних під його керівництвом за державними та Міжнародними програмами; одинадцять монографій: „Діагностика і формування емоційної стійкості людини” (1987), „Емоційна регуляція в структурі процесу навчання” (1989), „Емоційна регуляція в навчально-пізнавальній діяльності” (1991, 1992), „Чорнобильський слід” (1993), „Проблема емоційної стійкості” (1995); „Психологічна підготовка фахівців судового обслуговуючого персоналу” (2002); „Діагностика та корекція мислення у розвиваючої особистості” (2002); „Розвиток емоційної сфери дітей, що виховуються в різних соціальних умовах” (2004); „Генеза емоційної сфери дітей” (2003); „Прояв ризику у студентів” (2004). В книгах за його редакцією „Психологічна стійкість професійної діяльності” (1984), „Емоційна регуляція навчальної і трудової діяльності” (1986), „Емоційна регуляція навчальної діяльності” (1987, 1988), „Діагностика і регуляція емоційних станів” (1990). Науково-методичних посібниках: „Психомоторна регуляція пізнавальної активності” (1986), „Вивчення психологічної готовності дітей до навчання/Для батьків” (1986), „Формування початкових геометричних понять на основі теорії емоційної регуляції навчальної діяльності /Для

вчителів” (1992). Серії статей в академічних журналах: у „Психологічному журналі” (1984, 1986, 1988, 1989 рік), „Вопросах психологии” (1987, 1989, 1991), у Міжнародному інформаційному журналі „Психологія” 1992 р., у посібнику для викладачів, аспірантів, магістрантів „Теорія та методика емоційної регуляції навчальної діяльності” (1999), та в журналі „Наука і освіта” (2000-2004), де він є головним редактором.

Олексій Якович також є науковим редактором таких відомих журналів, як: „Педагогіка і психологія” АПН України, „Науковий вісник університету”, „Психологія і суспільство”, „Індустріальна ергономіка” США та ін. Окремі його роботи перекладені в Австрії, Фінляндії, Канаді, Чехословаччині, Польщі, Бельгії, Японії, Греції, США, Німеччині та інших країнах.

Крім того, О.Я.Чебикін – учасник понад ста конгресів, з’їздів, конференцій з різноманітних проблем сучасної психологічної науки. До найбільш важливих, де він був доповідачем або керівником симпозіумів від учених Одеси, можна віднести наступні: Всесоюзні з’їзди товариства психологів (1977, 1987, 1989), світові конгреси-конференції (Оломоуц – 1981, Москва – 1985, 1987, Сегед – 1989, Кіото – 1990, Прага – 1991, Брюсель – 1992, Токіо – 1993, Отава – 1993, Вашингтон – 1994, Токіо – 1995, Афіни – 1995, Дюссельдорф – 1998).

Завдяки плідній науково-організаційній діяльності О.Я. Чебікіна щороку, починаючи з 1983 року, за участю провідних учених АПН і АН нашої держави та інших держав, організовувалися конгреси, симпозіуми, конференції, семінари-наради, що одержали високу оцінку як в Україні, так і за кордоном. Як свідчить аналіз різних досліджень [28, 80, 102, 356, 364-370 та ін.], серед найбільш вагомих форумів слід назвати такі: Всесоюзний семінар-нарада „Психічна стійкість в професійній діяльності” (Одеса, 1983); Всесоюзний симпозіум „Навчальна діяльність та практика” (Одеса, 1984); Всесоюзна конференція „Емоційна регуляція навчальної та трудової діяльності” (Одеса, 1985); Всесоюзний симпозіум „Напрями перебудови психолого-педагогічної підготовки вчителів” (Одеса, 1986); Всесоюзна конференція за участю зарубіжних учених „Емоційна регуляція навчальної діяльності” (Одеса, 1987); Всесоюзний семінар-нарада „Психолого-педагогічні основи початкового чотирирічного навчання” (Одеса, 1988); Всесоюзний симпо-

зіум за участю зарубіжних учених „Діагностика та регуляція емоційних станів” (Одеса, 1989); Всесоюзна конференція за участю зарубіжних учених „Проблеми емоційного і раціонального в дидактиці” (Одеса, 1990); Міжнародна конференція „Перспективні системи та технології навчання” (Одеса – Відень, 1993); Міжнародний симпозіум „Психологія підприємства” (Одеса, 1995), „Проблема емпатії в психології” (Одеса, 1995); Республіканська конференція „Психологічна освіта в системі вищої школи України” (Одеса, 1998); Міжнародний конгрес „Стреси у повсякденному житті дітей” (Одеса, 2000); Міжнародна науково-практична конференція молодих науковців „Психологія сучасності: наука і практика” (Одеса, 2003); Конференція „Актуальні проблеми психологічної підготовки в системі вищої школи” (Одеса, 2005) і т. ін.

Як правило, кожний з цих наукових заходів збирав більше двохсот учасників не тільки з нашої держави, а також з Німеччини, Польщі, Чехії, Югославії та ін. Серед найбільш відомих учених-психологів, які приїздили щороку, можна відмітити Л.М. Аболіна, В.К.Вілонаса, В.І.Войтко, В.В.Давидова, Ю.М.Забродіна, В.А. Іванникова, В.К.Каліна, Б.Ф.Ломова, Є.С.Романову, О.К.Тихомирова та ін.

Всі матеріали конференцій публікувалися в збірках статей та доповідей відповідно до вимог наукових видань.

Запропоновані та проведені наукові форуми суттєво збагатили психологічну науку, підняли її авторитет і стали поштовхом до активізації і розширення наукових досліджень як у нашій державі, так і поза її межами.

В той же час можна зазначити, що проведення цілого ряду таких наукових заходів послужило певним поштовхом до активного розвитку психологічної науки як в Одеському регіоні, так і в Україні в цілому. Залучення видатних психологів та співробітників наших кафедр, а також молоді до активної наукової взаємодії забезпечило можливість налагоджувати та підтримувати наукові зв'язки, обмінюватися досвідом, вступати в наукові дискусії.

На сьогоднішній день О.Я.Чебикінім започаткований новий трансатлантичний проект „Психологічна наука в США та Україні: здобутки та тенденції розвитку” за участю двадцяти провідних університетів обох держав. Зазначений проект є першою спробою узагальнити найбільш вагомні результати досліджень у галузі психологічної науки завдяки залученню видатних

учених США та України. Крім цього, О.Я.Чебикін є виконавцем ряду розділів міжнародних програм, які пов'язані з упровадженням дистанційного навчання за підтримки „TEMPUS – TACIS”, посольства США в Україні та ряду університетів.

Слід відзначити, що О.Я.Чебикін більше двох років був експертом наукових проєктів Міжнародного фонду „Відродження”.

Завдяки продуктивній науково-організаційній діяльності Олексія Яковича Чебикіна створено Південний науковий центр АПН України, Об'єднання „Інноваційні та інформаційні технології освіти”, міжвузівська лабораторія „Психологічна діагностика та психолого-педагогічна корекція”, Психоаналітичний інститут, лабораторії профорієнтації учнівської молоді, експериментальна школа-лабораторія з навчальної діяльності, які, у свою чергу, суттєво покращали надання науково-методичної допомоги практичним психологам, педагогам, батькам та учням.

За його ініціативою та при безпосередній участі вперше у 1984 р. створене незалежне Одеське товариство психологів, президентом якого він є й зараз. Цей прецедент став поштовхом до створення подібних товариств у Києві, Львові, Харкові та інших містах.

О.Я.Чебикін як провідний учений-організатор розвитку психологічної науки та практики в Одесі проводить велику роботу серед студентської молоді щодо залучення її до наукової діяльності. Його учні неодноразово були переможцями різноманітних наукових конкурсів.

Протягом багатьох років він успішно керує підготовкою як докторських, так і кандидатських дисертацій. Під його керівництвом підготовлено майже тридцять дисертацій з різних напрямів сучасної психології. За його ініціативою та при активній участі в Південноукраїнському державному педагогічному університеті ім. К.Д.Ушинського була створена перша в Одесі спеціалізована рада по захисту дисертацій з психології.

Поглиблений аналіз праць [28, 80, 102, 356, 364-370 та ін.] дає підстави констатувати, що О.Я.Чебикін, практично один з перших від України, з 1989 р. був включений до таких авторитетних організацій, як міжнародна (ICP) та американська (АРА) асоціації психологів, міжнародна психологічна академія, різні суспільні академії та асоціації, з якими він співробітничав.

У 2003 р. О.Я.Чебикіна обрано ректором Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського. Крім того, він – член ради ректорів Одеського регіону, директор Південного наукового центру АПН України. Неодноразово обирався головою та був членом різних спеціалізованих вчених рад з захисту докторських та кандидатських дисертацій. На даний час він голова вченої ради Об'єднання інноваційних та інформаційних технологій навчання АПН України, член ученої спеціалізованої ради Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського і Психоаналітичного інституту.

Він член центральної Ради товариства психологів України та держав СНД, входить до ради психологів науково-методичного об'єднання педагогічних закладів СНД, заступник голови експертної ради ВАК з психологічних наук. Майже десять років він член Президії Академії педагогічних наук України. За значні наукові досягнення він перший серед учених України одразу обраний академіком АПН України.

Олексій Якович Чебикін має почесне звання „Заслужений діяч науки і техніки України”. Нагороджений орденом „За заслуги” III ступеня, а також Почесним орденом імені Григорія Маразли.

Результати його досліджень суттєво збагатили теорію та практику психологічної науки, пройшли апробацію на багатьох міжнародних конференціях. Запропоновані та втілені наукові здобутки школи О.Я.Чебикіна суттєво збагатили психологічну науку, підняли її авторитет і стали поштовхом до розширення наукових досліджень як у нашій державі, так і поза її межами. Наукові здобутки школи О.Я.Чебикіна позитивно оцінені світовою асоціацією психологів та висвітлюються в психологічному інформаційному журналі для вчених різних держав.

Таким чином, наукова школа емоційної регуляції діяльності О. Я.Чебикіна за короткий час успішно пройшла етапи започаткування і становлення, визнана науковим товариством та переживає період розквіту.

Дещо пізніше, на початку 80-х рр., паралельно з іншими починає розвиватися наукова школа індивідуальних відмінностей за емоційністю Ольги Павлівни Саннікової (життєвий шлях та творча біографія наведені в Додатку І).

Наукова школа О.П.Саннікової виникла на перехресті кількох напрямів психологічної науки, а саме: диференційної психофізіології (Б.М.Теплов, В.Д.Небиліцин, А.Є.Ольшанікова та ін.), генетичної психофізіології, психогенетики (І.В.Равич-Щерба та ін.), психології особистості (В.С.Мухіна, А.П.Лічко та ін.).

Наукова і практична діяльність О.П.Саннікової присвячена актуальним проблемам розбудови національної науки і підготовки висококваліфікованих фахівців з психології [80, 297-305]. Вона є провідним фахівцем вітчизняної психологічної науки – української диференціальної психології, а також засновником нового напрямку щодо розробки методологічних, теоретичних і прикладних проблем психології особистості та теорії емоційності. Вченою розроблено теоретичні і методологічні засади дослідження психологічних особливостей професіонала в галузі соціономічних професій, визначені концептуальні положення щодо дослідження професійного становлення педагога і психолога різних фахових напрямів на етапі навчання та професійної адаптації; науково обґрунтовані принципи та підходи до вивчення особистості якостей майбутніх фахівців; розроблений новий комплексний метод психодіагностики і психокорекції особистості професіонала.

На основі циклу теоретико-експериментальних робіт під керівництвом О.П.Саннікової сформована наукова школа, яка впроваджує ідею пошуку індивідуальних відмінностей з емоційності, що виявляється у структурі властивостей особистості, в тому числі професійно важливих; у регуляції професійної діяльності та життєдіяльності людини. Вченою встановлено, що досвід підготовки до професійної діяльності та її здійснення суттєво впливають на розвиток професійно важливих якостей, однак стійкі особливості емоційності визначають їх індивідуальну специфіку і задають межу відхилень конкретних показників від своїх стійких для кожного індивіда значень при зміні навколишньої дійсності. Індивідуальні відмінності в межах певних „професійних типів”, з одного боку, зумовлені специфічними особливостями різних спеціалізацій, з другого, – їх діапазон, у рамках обмежень відповідно до вимог професій, визначається особливостями емоційності. З опорою на принцип континуальності запропонована нова структура особистості, яка при аналізі її окремих

рис дає можливість чітко структурувати їх показники, розглядаючи при цьому кожному рису як єдине цілісне утворення, котре по-різному представлено на різних рівнях структури особистості й по-різному виявляється в діяльності. Результати дослідження та стандартизовані психодіагностичні методики (чотирнадцять свідочств про реєстрацію авторського права на твір) широко застосовуються в Україні та за її межами.

На сучасному етапі наукова школа О.П.Саннікової складається з учнів та послідовників, які досліджують різні аспекти індивідуальних відмінностей за емоційністю, так, зокрема, проблему труднощів спілкування в осіб з різною емоційністю (канд. психол. наук А.В.Сергєєва), особливості психологічної проникливості в осіб з різною емоційною диспозицією (канд. психол. наук О.А.Кисельова), особливості переживання професійної кризи в осіб з різним типом емоційності (канд. психол. наук І.В.Бринза), індивідуально-типологічні особливості комунікативної креативності (канд. психол. наук Р.В.Білоусова), проблеми диференційно-психологічного аналізу емпатії (канд. психол. наук О.А.Орищенко), психологічні особливості емоційності та товариськості дітей молодшого шкільного віку (канд. психол. наук І.А.Василенко), психологічні особливості емоційності підлітків та стилі сімейного виховання (канд. психол. наук І.Г.Кошлань), індивідуально-типологічні чинники адаптивності особистості (канд. психол. наук О.В.Кузнєцова) та ін.

О.П.Саннікова бере активну участь в атестації наукових кадрів вищої кваліфікації, є головою спеціалізованої вченої ради при Південноукраїнському державному педагогічному університеті ім. К.Д.Ушинського з захисту кандидатських дисертацій з психології.

Результати наукової діяльності О.П.Саннікової знайшли своє відображення в монографіях – „Психологический анализ индивидуальных различий в педагогическом общении” (1989), „Эмоциональность в структуре личности” (1995), „Феноменология личности” (2003), „Психология емоційності” (у друці), науково-методичних посібниках – „Основы коммуникации” (2005), „Методы модерации” (2005), „Презентація” (2005) та понад ста двадцяти наукових публікаціях, серед яких десять опубліковані в США, Канаді, Словенії.

О.П.Саннікова член редколегії науково-методичних видань (журналів, збірників праць).

Систематично виступає рецензентом та офіційним опонентом на захистах докторських та кандидатських дисертацій.

Під її керівництвом захищено дев'ять і підготовлено до захисту вісім кандидатських дисертацій. Вона бере участь у створенні та виконанні науко-во-технічних програм та в роботі науково-методичних і технічних рад.

О.П.Саннікова систематично бере участь у роботі Міжнародних та республіканських науково-практичних конференцій. Вона - учасниця понад 100 наукових конгресів, з'їздів, конференцій з різних проблем сучасної психологічної науки, серед яких найбільш важливі ті, де вона була доповідачем: Словенія-1997, Фінляндія-1997, Греція-1998, Ізраїль-1999, Болгарія-2000, Німеччина-2005, Австрія-2005. Крім того, брала участь у роботі з'їздів психологів РССР (VI) і України, входила до складу оргкомітету п'яти міжнародних, двох всесоюзних, трьох республіканських конференцій.

Завдяки науково-організаційній діяльності Ольги Павлівни Саннікової було організовано та проведено низку конференцій, присвячених актуальним проблемам психологічної науки, серед яких науково-практична конференція „Психологія особистості: досвід минулого – погляд у майбутнє” (Одеса, 2004); Науково-практична конференція „Гендерна освіта у вищих навчальних закладах України” (Одеса, 2004) та ін.

У 1999 році О.П.Саннікова була обрана дійсним членом Української академії Економічної кібернетики; у 2000 р. - дійсним членом Російської академії педагогічних і соціальних наук.

З 1995 року О.П.Саннікова завідувач кафедри психології та декан створеного нею факультету післядипломної освіти „Психологія” Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського.

З 2005 р. Ольга Павлівна у Південноукраїнському державному педагогічному університеті ім. К.Д. Ушинського є координатором програми дистанційного навчання „Управління людськими ресурсами” в межах європейського проекту Tempus-Tacis CD JEP – 24150 – 2003 «HUREMA» за участю Університету дистанційного навчання м. Хаген (Німеччина); Інституту психології

ім. Курта Левіна (Німеччина); Віденського Європейського навчального центру університету м. Лінца (Австрія); Харківського державного технічного університету будівництва і архітектури; Харківської національної Академії Міського господарства; Полтавського національного технічного університету ім. Юрія Кондратюка; Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського.

Двічі нагороджена знаком „Відмінник освіти України”; грамотами Міністерства освіти, в 1999 р. рішенням Ради ректорів вищих навчальних закладів Одеського регіону нагороджена Почесною грамотою за вагомий внесок у розвиток вузівської науки і техніки.

Необхідно зазначити, що Ольга Павлівна Саннікова пройшла шлях професійного становлення від викладача, асистента кафедри психології до професора, завідувача кафедри диференціальної психології особистості, декана факультету післядипломної освіти „Психологія”.

Так, наявність потужного наукового потенціалу, а також всі вищенаведені факти дають підставу для констагування етапу зрілого життя або подальшого розвитку наукової школи О.П.Саннікової.

Проведені поглиблені дослідження [16-23, 78-80, 252, 256, 273, 284 та ін.] дозволили виділити наукову школу історико-культурної детермінанти психічної діяльності Іллі Григоровича Белявського (життєвий шлях та творча біографія представлені в Додатку К).

Як показують дослідження [273, 284 та ін.] ще до переїзду в Одесу в 1985р. Ілля Григорович активно розробляв новий науковий напрям - історичну психологію, предметом якої є формування менталітету українського народу [17-19, 23, 78, 79, 252, 273 та ін.].

В межах означеного напрямку розробляються методологічні засади історії психології, досліджуються окремі визначні періоди цієї історії, зокрема через ідею героїчного з урахуванням вчинкового напрямку в тлумаченні відповідних подій. Галузь, яка тривалий час не розвивалася в Україні зовсім, набуває дедалі більшої

актуальності та має стати тією психологічною засадою, на якій органічно розміститься надзвичайно широка проблематика культурно-гуманістичної історії українського народу [284; 353-354].

Одеська наукова школа Іллі Григоровича Белявського складається з його учнів і послідовників. В її рамках вивчаються питання впливу когнітивного стилю особистості на процес спілкування (канд. психол. наук А.А.Студінікін); проблеми впливу на сімейні відносини рівня вимогливості подружжя (канд. психол. наук О.С. Язвинська); психосемантика ефективності засобів комунікативного впливу (канд. психол. наук М.М.Тепляков); проблеми життєдіяльності особистості в культурно-історичному просторі (канд. психол. наук Н.В. Артюхіна); вплив етногенних депресій на соціально-психологічну адаптацію німців-переселенців (канд. психол. наук В.І.Кайзер); міфологічні компоненти ментальності особистості (канд. психол. наук О.В.Яремчик); психологічні детермінанти активності особистості колишніх в'язнів фашистських концтаборів – громадян України (канд. психол. наук С.Л.Чачко); психологічний аналіз мисленнєвих процесів комп'ютерних користувачів (канд. психол. наук М.К.Кременчуцька); індивідуальні особливості особистості менеджерів середньої ланки в кризових ситуаціях (канд. психол. наук Н.В.Родіна) та інших вчених, які своїми дослідженнями збагачують науковий доробок доктора психол. наук, проф. І.Г.Белявського.

За ініціативою та при активній участі І.Г.Белявського в Одеському державному університеті (нині Одеському національному університеті ім. І.І. Мечнікова) на механіко-математичному факультеті в 1992 році було відкрито психологічне відділення. Розвиваючи сучасні напрями психології, вченому вдалося поєднати викладання психології з викладанням комп'ютерних технологій. Вперше в Україні в 2000 році було започатковано спеціалізацію для студентів-математиків „комп'ютерне моделювання та обробка зображень і графічної інформації”.

Під керівництвом І.Г.Белявського захищено більше десяти кандидатських дисертацій, організовано і проведено читання, присвячені 100-річчю від дня народження С.Л.Рубінштейна. Він брав активну участь в роботі багатьох психологічних з'їздів і конференцій.

Результати наукових досліджень І.Г.Белявського відображені більше ніж у 150 друкованих працях, семи монографіях,

серед яких „Проблемы исторической психологии” (співавтор В.А.Шкуратов) (1982), „Развитие психолого-исторических представлений” (1988), „Историческая психология” (1991), „Исповедь пасынка века” (1997), „Одесские, отнюдь не Тэвистокские лекции” (2000), „Мистические учения в новейшей истории психологической науки” (2002), „Контраверсивная психология” (2003), „Лекции по исторической психологии” (2004) та ін.

З 1998 року він – академік Міжнародної академії психологічних наук (Санкт-Петербурзький відділ).

Приймаючи до уваги всі вищенаведені факти, ми можемо говорити про певні ознаки становлення наукової школи історико-культурної детермінанти психічної діяльності І.Г. Белявського.

Аналіз розвитку психологічної науки на півдні України дозволив визначити, що в середині 80-х рр. були закладені основи створення наукової школи психології часу Бориса Йосиповича Цуканова (життєвий шлях та творча біографія наведені у Додатку Л), ознаки сформованості якої можна виявити вже на початку 90-х рр. Як показують різні дослідження [6, 273, 284 та ін.], останню можна вважати спадкоємницею наукової школи психології сприймання часу Д.Г.Елькіна, яка продовжує її наукові традиції.

Наукова діяльність Б.Й.Цуканова спрямована на дослідження цілісної концепції психологічного часу, що базується на експериментальному вимірюванні його одиниці, яка властива кожному індивіду від природи [273, 357-363 та ін.]. Вона визначає часові властивості психіки індивіда, його належність до типологічної групи, суб'єктивну швидкість плину часу та тип орієнтації в часовій перспективі. Він встановив, що власна одиниця часу є вродженою константою біологічного годинника. Останнє дозволило на основі передатного числа побудувати циклоїдну модель переживання ультра-, цирка- та інфрадіанних ритмів у житті особистості. Борис Йосипович теоретично обґрунтував та експериментально перевіряв великий біологічний цикл життєдіяльності, котрий точно пояснює вікову періодизацію. Ним також введено поняття „хорошого годинника” як показника інтелектуального потенціалу особистості та спеціальної обдарованості. Борис Йосипович відкрив закон ходу індивідуального часу, описав сукупність реальних часових властивостей психіки людини.

Наукова школа психології часу Бориса Йосиповича складається з учнів та послідовників, які досліджують проблему переживання як категорію загальної психології (канд. психол. наук І.І.Геллер), дискретність психічного розвитку в масштабах часу (канд. психол. наук В.М.Буганова), розвиток понять та уявлень про час у дітей та юнацтва (канд. психол. наук З.О.Кіреєва) та ін.

Борис Йосипович Цуканов неодноразово представляв учених Одеси на різноманітних конгресах, з'їздах, конференціях державного та міжнародного рівня. Серед найбільш значущих можна відмітити такі, як Перший Всесвітній конгрес з хронобіології (Соппо-ро, 2003), Міжнародна наукова конференція „Астрофізика і космологія після Гамова – теорія і спостереження” (Одеса, 2004) та ін.

Завдяки його зусиллям був відкритий Науковий центр психології часу при Одеському національному університеті. За участю Міністерства освіти та АПН України, Інституту людини РАН, Одеського університету він провів Міжнародну конференцію „Проблеми психології часу”, присвячену 100-річчю від дня народження Д.Г.Елькіна. Продовжуючи традиції вчителя, Б.Й. Цуканов відродив секцію психології в Одеському будинку вчених [273; 373-377].

Борис Йосипович постійно бере участь у роботі багатьох вітчизняних та зарубіжних конференцій, конгресів, з'їздів психологів СРСР, України, Костюковських читаннях [273; 373-377].

Борис Йосипович є автором понад 80 наукових праць, монографії „Время в психике человека”, більше восьми методичних рекомендацій, авторських конспектів лекцій та ін. Його статті публікуються в престижних наукових журналах – „Вопросы психологии”, „Психологический журнал”, „Природа”, „Правова держава”, „Геологічний журнал”, Праці конгресу „Фундаментальные проблемы естествознания и техники” та ін.

Крім того, Б.Й.Цуканов член редакційних колегій багатьох журналів, а також наукових та науково-методичних збірників.

Отже, наявність актуальної наукової ідеї дослідження психології часу, яка виступає консолідуючим фактором створення наукової школи, учнів та послідовників, які продовжують розробляти різні аспекти означеної проблематики, а також усіх вищенаведених формальних ознак є підґрунтям для констатування етапу зрілого життя або подальшого розвитку наукової школи психології часу Б.Й.Цуканова в Одесі.

Виконані дослідження свідчать, що останнім часом інтенсивно утверджується наукова школа психології візуального мислення Світлани Миколаївни Симоненко (життєвий шлях та творча біографія представлені у Додатку М).

Узагальнення різних досліджень [51, 77, 316-317 та ін.] дає підстави стверджувати, що свої витoki наукова школа візуального мислення отримала на доробку основних принципів системного та діяльнісного підходів, розроблених у вітчизняній психологічній науці (О.М.Леонтьєв, С.Л.Рубінштейн, Б.Ф.Ломов); єдиній теорії психічних процесів (Л.М.Веккер); концепції образу світу (О.М.Леонтьєв); розробках з проблеми візуально-мисленнєвої діяльності (Р.Арнхейм, М.Вертгеймер, В.П. Зінченко); стратегіальному підході до дослідження творчої діяльності (В.О.Моляко) та наукових розробках у галузі психосемантики (П.Ф.Петренко, О.Г.Шмельов, О.Ю.Артемьева).

Наукова діяльність С.М.Симоненко присвячена дослідженню феномена візуального мислення на основі розробленого нею стратегіально-семантичного підходу до його вивчення. Саме ця ідея виступила як консолідуючий чинник зародження наукової школи психології візуального мислення.

Проведений аналіз праць [51, 77, 316-317 та ін.] показав, що С.М.Симоненко започаткувала новий напрям у дослідженні мисленнєвих процесів – стратегіально-семантичний підхід до дослідження візуального мислення, розкрила та описала його механізми, зробила значний науковий внесок в уточнення класифікації мисленнєвих процесів, розкрила механізми та особливості розвитку цього мисленнєвого процесу в онтогенезі і антропогенезі, його роль у різних видах творчої діяльності.

Наукова новизна її досліджень визначається тим, що вперше.

Розроблено новий стратегіально-семантичний підхід до пізнання візуально-мисленнєвої діяльності, згідно з яким провідними чинниками розвитку візуального мислення є загальна «картина світу», яка є властивою певному суспільству, та індивідуальний «образ світу» суб'єкта, який формується у процесі розпредмечування цієї «картини світу» та опредмечування навколишнього світу. Ці чинники визначають візуально-мисленнєві стратегії, які є індивідуальними механізмами становлення образу-концепту.

Створено структурно-функціональну модель візуального мислення, в якій системотворчими компонентами є візуально-мисленнєві стратегії як механізми створення образу-концепту та наочність як його властивість.

Побудовано модель візуально-мисленнєвих стратегій як складних інтегральних утворень, що мають ієрархічно організовану структуру, яка включає в себе мета-, макро- і мікрорівні.

З'ясовано, що розвиток візуально-мисленнєвої стратегії у процесі антропо- і онтогенезу відбувається в такій послідовності: мікрорівень – макрорівень – метарівень, а на рівні її сформованості навпаки, регуляція відбувається у зворотному напрямку.

Розкрито специфіку образу-концепту, яка полягає в тому, що він виступає пізнавальним конструктом, організація якого є результатом інтеграції двох різноякісних форм відтворення інформації: візуальної і вербальної через візуальну. Предметне значення, особистісний смисл, чуттєва тканина свідомості і співвідношення, котрі встановлюються між ними, є структурною основою для створення різних за своїм змістом і семантичним значенням образів-концептів.

Досліджено знаково-символічну природу та особливості становлення візуального мислення в антропогенезі й онтогенезі. Візуальні образи, символи, знаки є продуктами культурно-історичного розвитку візуально-мисленнєвої діяльності і становлять різні форми її візуалізації.

Доведено, що візуальне мислення нерозривно пов'язане з розвитком абстрактно-понятійного рівня вербальних форм мислення.

З'ясовано, що вплив образу світу суб'єкта діяльності на механізми створення візуально-мисленнєвого образу має вирішальне значення для становлення його змістових (через їх семантику) та операціональних механізмів.

Виявлено, що візуально-мисленнєві стратегії створення образу-концепту є підґрунтям для творчої діяльності.

Отримали подальший розвиток теоретичні та методологічні підходи до дослідження феномену візуального мислення у психологічній науці, а також уявлення про візуальне мислення як вищу форму наочних видів мислення, етапами становлення якого є наочно-дієве, наочно-образне мислення.

Опираючись на аналіз та узагальнення літературних даних

[51, 77, 316-317 та ін.], можна стверджувати, що результати наукової діяльності С.М.Симоненко дозволили поглибити уявлення про візуальне мислення як продуктивну діяльність та її механізми.

Сьогодні до наукової школи візуального мислення входять її учні, аспіранти та пошукачі, в роботах яких знаходять подальший розвиток основні положення наукового доробку С.М. Симоненко. Зокрема, це дослідження механізмів візуально-мисленнєвої діяльності; вікові особливості розвитку візуального мислення, психосемантики кольору та творчих стратегій у візуальних формах мистецької діяльності; продуктивні стратегії створення образу-концепту в рекламній діяльності та образотворчому мистецтві; кроскультурні дослідження візуальної психосемантики; розвиток візуальної креативності засобами комп'ютерних тренінгів з продуктивної візуалізації; візуально-мисленнєві стратегії в системі дистанційного навчання з різних навчальних дисциплін; продуктивна візуалізація у вивченні іноземних мов, фізико-математичних дисциплін; індивідуально-психологічні особливості візуального мислення суб'єкта діяльності; особливості взаємодії наочних та вербальних видів мислення, їх вплив на розвиток креативності особистості; розвиток операціональних та змістових компонентів візуальних знаково-символічних систем; розвиток екологічної свідомості підлітків за допомогою продуктивної візуалізації.

Результати наукової діяльності С.М.Симоненко пройшли публічну апробацію та відображені у більше, ніж шістдесяті наукових працях, серед яких шість монографій: „Визуальное мышление и художественно-графическое творчество” (1994, деп.) „Розвиток візуального мислення підлітків”(співав. О.В. Іванюта) (2003), „Психологія візуального мислення: стратегіально-семантичний підхід” (2005), „Психосемантика кольору і стратегії творчості” (співав. Т.А.Вовнянко) (2005), „Розвиток наочного мислення в онтогенезі” (в друці).

С.М. Симоненко плідно працює з аспірантами та пошукачами. Під її керівництвом успішно підготовлені до захисту та захищені вже декілька дисертацій. Крім того, завдяки її активній організаторській та науковій діяльності серед студентів та магістрів були створені проблемні групи з дослідження різних аспектів візуального мислення.

С.М.Симоненко член спеціалізованої вченої ради Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна з захисту

докторських дисертацій та спеціалізованої вченої ради Південноукраїнського державного університету ім. К.Д.Ушинського з захисту кандидатських дисертацій. Систематично виступає рецензентом та офіційним опонентом на захистах докторських і кандидатських дисертацій.

Крім того, С.М.Симоненко член редакційних колегій науково-методичних видань (журналу „Наука і освіта”, а також збірників наукових та науково-методичних праць)

С.М.Симоненко – учасниця понад двадцяти конгресів, з’їздів, конференцій з різноманітних проблем сучасної психологічної науки. До найбільш важливих, де вона була доповідачем, можна віднести: Міжнародну конференцію „Глобальні перспективи та національні розв’язання проблем спеціального навчання” (Відень, 1993), Європейський конгрес з психології (Афіни, 1995), Міжнародній симпозіум „Визуальное мышление и творчество: проблемы и перспективы исследования” (Одеса, 1996) та ін.

Шлях професійного становлення Світлани Миколаївни Симоненко як ученого розпочався з посади викладача, асистента кафедри психології Одеського педагогічного інституту ім. К.Д.Ушинського, нині вона завідувач кафедри вікової та педагогічної психології Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського, професор. Досить тривалий час С.М.Симоненко є провідним науковим співробітником сектору психології Південного наукового Центру АПН України.

За вагомі наукові здобутки, значний внесок у розвиток вітчизняної освіти і науки, багаторічну сумлінну працю С.М. Симоненко була нагороджена почесною грамотою Міністерства освіти та науки України та почесною грамотою Одеської обласної державної адміністрації

Усі вищезазначені змістові та формальні ознаки наукової школи психології візуального мислення С.М.Симоненко свідчать про те, що рівень її розвитку відповідає етапу становлення. Крім того, необхідно відзначити, що вона розвивається за принципом „проблемної” наукової школи та тяжіє до її науково-освітньої типологічної форми.

Виходячи з аналізу різних джерел [78-80, 252, 256, 273, 284 та ін.] можна стверджувати, що приблизно з кінця 90-х рр.

здобуває певні ознаки зародження наукова школа спеціальної психології Тетяни Павлівни Вісковатової (життєвий шлях та творча біографія наведені у Додатку Н).

Поглиблений аналіз праць Т.П. Вісковатової [47-50 та ін.] свідчить, що її наукові інтереси спрямовані на дослідження проблем реабілітації людей з відхиленнями психічного розвитку і негативних поведінкових реакцій засобами фізичної культури. Магістранти та аспіранти під її керівництвом виконують дослідження за такими напрямками, як спеціальна психологія та фізична реабілітація, що збагачує науковий доробок Т.П. Вісковатової та її наукової школи.

Т.П.Вісковатову регулярно запрошують читати лекції до Польської академії спеціальної педагогіки ім. Марії Гжегожевської. Вона член експертної ради ВАК України за фахом „фізична реабілітація”, президент Одеської обласної федерації „Special Olympic international”, з 1991 по 2003 р. була головним психологом федерації, дійсний член Української академії наук.

Тетяна Павлівна автор більше семидесяти наукових робіт, зокрема однієї монографії та восьми навчальних посібників (два з них мають гриф Міністерства освіти і науки України). Має чотири винаходи, захищені авторськими свідоцтвами. Нагороджена знаком „Відмінник освіти України” та медаллю „За доблесну працю”.

Під науковим керівництвом професора Т.П.Вісковатової захищено сім кандидатських дисертацій.

Крім того, Т.П.Вісковатова член редакційних колегій журналів "Вісник ОНУ ім. І.І.Мечникова (секція „Психологія”), „Психологія і соціальне суспільство”.

Виходячи з результатів узагальнення виконаних досліджень [47-50, 78-80, 252, 256, 273, 284 та ін.] можна констатувати, що наукова школа спеціальної психології Тетяни Павлівни Вісковатової має всі необхідні передумови для інтенсивного розвитку, але знаходиться на етапі започаткування.

Теоретико-емпіричний аналіз історичних фактів життя та діяльності вчених-психологів, які в різний час працювали в Одесі, дав багатий історико-психологічний матеріал для вітчизняної історії психології та виступив підґрунтям для констатації започаткування психофізіологічної, експериментально-психологічної та тео-

ретико-методологічної наукових шкіл, а також створення ними тієї наукової платформи на якій створювалися та базувалися наступні.

Як показав аналіз результатів різних досліджень [30, 43, 55-57, 69, 111, 130, 131, 228, 253, 261, 262, 266-269, 271, 272, 278, 319-324, 326, 339-342, 396, 397, 400, 401, 403, 404 та ін.], а також наукової діяльності вчених-засновників та їх наукових шкіл, існування деяких з них не обмежилось етапом започаткування, а одержало в Одесі своє подальше формування та становлення.

Результати узагальнюючих та систематизуючи досліджень свідчать, що починаючи приблизно з 60-х рр. ХХ ст. і до наших днів на півдні України у зв'язку з науково-технічним прогресом та виникаючими запитами суспільства спостерігається тенденція до збільшення кількості психологічних наукових шкіл.

Враховуючи мету нашого дослідження було зроблено узагальнюючий аналіз стосовно рівня сформованості психологічних наукових шкіл, що започатковувалися в означений період. При цьому, у своєму дослідженні ми не претендуємо на повноту їх пізнання, оскільки всі ці школи мають власні особливі умови заснування та розвитку, отримання наукових результатів та їх презентації, що, у свою чергу, обумовлює необхідність виділення кожної з них в окремий предмет дослідження.

Оскільки всі ці школи формувалися в період для якого характерний розвиток науки за проблемним принципом відповідно всі вони мають його особливості. Таким чином, на основі проведеного дослідження можна з достатньою впевненістю стверджувати, що наукові психологічні школи створені в Одеському регіоні з другої половини ХІХ ст. до цих днів відрізняються за конфігурацією та рівнем сформованості (табл. 2.2).

Отже, виходячи з результатів аналізу та узагальнення всіх досліджень необхідно зазначити, що запропоновані в роботі факти та закономірності стосовно історії розвитку психології, тенденцій та витоків сучасної психологічної науки не вичерпуються представленими даними. Заслугує на увагу той факт, що існує низка наукових проблем, яка виступає спільною у пізнанні, вивчені та розробці для більшості вчених-психологів Одещини. Вивчення цього аспекту проблематики у перспективі дасть можливість відтворити наступність у дослідженні провідних питань української психологічної нау-

ки і тим самим побудувати генеалогічну структуру або певну генетичну основу розвитку психології в Одеському регіоні, в межах якої брали витоки та формувалися сучасні наукові школи. Крім того, актуальним у цьому сенсі виступає дослідження становлення психологічної думки на території Криму, в містах Херсоні, Миколаєві та Ізмаїлі, що може стати підґрунтям для створення цілісної картини історії розвитку вітчизняної психологічної науки на півдні України.

Таблиця 2.2

Рівень сформованості та типологічні форми одеських наукових психологічних шкіл

Історичний період	Назва наукової психологічної школи	Типологічна форма	Рівень сформованості
Друга половина XIX ст. – 30-і рр. XX ст.	Психофізіологічна школа І.М. Сеченова	Науково-освітня школа	Започаткування
	Експериментально-психологічна М.М.Ланге	Школа – дослідницький колектив	Зрілого життя
	Теоретико-методологічна школа С.Л. Рубінштейна	Школа як напрям в науці	Започаткування
30-і – 50-і рр. XX ст.	Наукова школа сприймання часу Д.Г.Елькіна	Школа – дослідницький колектив	Зрілого життя
50-і рр. XX ст. – сучасність	Наукова школа програмованого навчання В.О. Котова-Хроменко	Школа – дослідницький колектив	Започаткування
	Наукова школа психології праці Г.З.Бедного	Науково-освітня школа	Започаткування
	Наукова школа емоційної регуляції діяльності О.Я. Чебикіна	Школа – дослідницький колектив	Зрілого життя
	Наукова школа історико-культурної детермінанти психічної діяльності І.Г. Белявського	Школа як напрям в науці	Зрілого життя
	Наукова школа психології часу Б.Й. Цуканова	Школа – дослідницький колектив	Зрілого життя
	Наукова школа індивідуальних відмінностей за емоційністю О.П. Саннікової	Школа – дослідницький колектив	Зрілого життя
	Наукова школа спеціальної психології Т.П. Вісковатової	Науково-освітня школа	Започаткування
	Наукова школа психології візуального мислення С.М. Симоненко	Школа як напрям в науці	Становлення

Висновки до другого розділу

Підводячи в цьому розділі підсумки виконаних досліджень можна відзначити наступне.

Висвітлено, що в розвитку психології на півдні України, починаючи з середини XIX століття до 30-х рр. XX століття в певній мірі були представлені лише три спрямування (класично-інтроспективне, природничо-наукове та культурно-гуманістичне). В результаті вивчення наукової діяльності вчених-психологів півдня України, необхідно зазначити, що представників з чітко вираженими ознаками емпіричного напрямку, які б зробили певний внесок у розвиток психологічної науки, в Одесі не виявлено.

В цілому, узагальнюючи отримані результати, ми можемо констатувати, що зазначені вище спрямування, на основі яких закладалися перші психологічні наукові школи, виступили методологічною платформою для їх розвитку.

Відзначено, що в межах природничо-наукового спрямування були започатковані психофізіологічна наукова школа І.М. Сеченова та експериментально-психологічна школа М.М. Ланге, а в межах культурно-гуманістичного спрямування розпочали свою діяльність теоретико-методологічна школа С.Л. Рубінштейна, наукова школа психології сприймання часу Д.Г.Елькіна, психології програмованого навчання В.О.Котова-Хроменка, психології праці Г.З.Бедного, емоційної регуляції діяльності О.Я.Чебикіна, індивідуальних відмінностей за емоційністю О.П.Саннікової, історико-культурної детермінанти психічної діяльності І.Г.Белявського, психології часу Б.Й.Цуканова, психології візуального мислення С.М.Симоненко та спеціальній психології Т.П.Вісковатової.

Доведено, що результати наукової діяльності І.М.Сеченова на півдні України виступили теоретико-методологічним обґрунтуванням виокремлення психології як самостійної науки. Цими розробками були чітко визначені предмет, методи та задачі психологічної науки і тим самим, окреслені перспективи її розвитку.

Визначено, що саме в одеський період творчої діяльності І.М.Сеченовим була постульована новаторська ідея стосовно того, щоби припинити розробки психологічних питань в духовних академіях і на філософських кафедрах (де переважно панували ідеалісти) і доручити дослідження проблем психології фізіологічним лабораторіям, тобто установам, які спеціалізувалися

на вивченні психологічних явищ і процесів.

Показано, що за його ініціативою та завдяки організаційній діяльності в Одесі була створена перша фізіологічна лабораторія та відділення експериментальної фізіології, які по суті стали першими центрами розвитку наукової психології в Одесі.

Зазначено, що наукова, викладацька та громадська діяльність І.М.Сеченова в Одеському регіоні зумовили розвиток наукової психології та підвищили її до рівня європейської науки, що підтверджено практично одночасним виданням перекладеної ним наукової літератури, регулярною участю в роботі з'їздів, відрядженнями до різних країн Європи з метою ознайомлення з передовим досвідом та активної популяризації наукової психології.

Розкрито, що прогресивність ідей та наукова діяльність І.М.Сеченова на півдні України виступили консолідуючим фактором започаткування психофізіологічної школи, яка створювалася за принципом „класичної” наукової школи і за типологічною формою науково-освітньої, рівень сформованості якої обмежився етапом започаткування.

Стосовно наукової діяльності М.М.Ланге доведено, що він перший у вітчизняній психології порушив питання про створення при університетах кафедр психології та лабораторій експериментальної психології, унаслідок чого виступив першим їх засновником на півдні України. Завдяки його плідній діяльності в Одесі було створено три експериментально-психологічні лабораторії – в Імператорському Новоросійському університеті, на Одеських вищих жіночих курсах та в Інституті народної освіти.

Визначено, що М.М.Ланге вперше встановив серед вітчизняних вищих навчальних закладах традицію проводити практичні заняття з психологічних дисциплін.

Розкрито, що науково-дослідна, викладацька, громадська діяльність М.М.Ланге на півдні України становить підґрунтя зародження експериментально-психологічної наукової школи. Остання всі етапи розвитку (досягла зрілого життя) пройшла за принципом „класичної” наукової школи і за провідною функцією може бути віднесена до такої типологічної форми як науково-освітня школа.

Доведено, що результати науково-дослідної діяльності М.М.Ланге мали узагальнюючий, систематизуючий характер, про що свідчить його праця „Психологія”, яка тривалий час вважалася найкращим підручником.

Уточнено наукові психологічні здобутки М.М.Ланге та його наукової школи стосовно розуміння психіки, онто- і філогенезу, психічного процесу як психомоторного акту тощо.

Стосовно наукової діяльності С.Л.Рубінштейна визначено, що саме одеський період його наукової діяльності став самим важливим у накопиченні, систематизації й узагальненні психологічних знань, усвідомленні актуальних проблем і розробці основних понять психології у відповідності з власною теорією.

Доведено, що саме в одеський період С.Л.Рубінштейном було сформовано концептуальне ядро всієї його подальшої науково-дослідної діяльності.

Конкретизовано, що в 20-х рр. ним були визначені такі поняття як суб'єкт, особистість, свідомість, розвиток, відображення, діяльність, дійсність та ін., що отримали подальшу розробку у ленінградському та московському періодах.

Зазначено, що саме в одеський період були окреслені такі ідеї: ідея взаємозалежності мене та іншого, ідея становлення суб'єкта через відношення до іншого (розвиток педагогіки нового стилю), ідея відношення до іншого як факту становлення його сутності, які виступали центральними гранями наукових здобутків у подальшому. У 20-х рр. ці ідеї стали підґрунтям для визначення принципу детермінізму, розвитку, єдності діяльності та свідомості, діяльнісного та особистісного принципу.

Розкрито, що саме в 20-х рр. С.Л.Рубінштейн поряд з двома класичними відношення людини до світу – пізнавального і діяльнісного, виділив третє – відношення до іншого суб'єкта, що через п'ятдесят років стало підґрунтям суб'єкт-суб'єктного принципу (Б.Ф.Ломов).

Зазначено, що завдяки плідній організаційній діяльності С.Л. Рубінштейна був створений перший в Україні і другий в Радянському Союзі, інститут аспірантури, який не втратив своєї актуальності і зараз.

Виявлено, що саме в Одесі в 20-х рр. були всі необхідні передумови для розвитку теоретико-методологічної школи С.Л. Рубінштейна (за „дисциплінарним” принципом). Але період її існування обмежений лише етапом започаткування.

Щодо другого періоду розвитку психології (30-і – 50-і рр. ХХ століття) – розглянуто становлення наукової школи психології сприймання часу Д.Г.Елькіна, яка розвивалася в межах

культурно-гуманістичного спрямування. Рівень сформованості його наукової школи відповідав етапу подальшого розвитку або зрілого життя, становлення якої відбувалося за „дисциплінарним” принципом. За типологічною формою її можна охарактеризувати як науково-дослідницький колектив.

Стосовно результатів наукової діяльності Д.Г.Елькіна, – ним були відкриті важливі закономірності сприймання метричних і топологічних властивостей часу, механізми мозкової локалізації, роль різних рецепторів у сприйманні часу, роль мови та пам’яті, єдність перцептивних простору та часу.

Завдяки його плідній роботі були підготовлені висококваліфіковані наукові кадри для психологічної науки. Дехто з них у наступний період продовжили традиції його наукової школи, наприклад Б.Й.Цуканов, а деякі створювали свої власні – В.О. Котов-Хроменко.

Наукова, викладацька, дослідна та громадська діяльність Давида Генріховича сприяла створенню іміджу психологічної науки в Одесі на рівні держави та поза її межами.

При дослідженні третього періоду (з 50-х рр. XX століття до сучасності) проаналізовано передумови та шляхи розвитку наукових шкіл у межах культурно-гуманістичної психології, які розвивалися за „проблемним” принципом: наукова школа програмованого навчання В.О. Котова-Хроменка, психології праці Г.З. Бедного, емоційної регуляції діяльності О.Я. Чебикіна, індивідуальних відмінностей за емоційністю О.П.Саннікової, психології часу Б.Й. Цуканова, історико-культурної детермінанти психічної діяльності І.Г. Белявського, психології візуального мислення С.М. Симоненко та спеціальної психології Т.П. Вісковатової.

На основі проведених досліджень можна констатувати, що всі чотири спрямування розвитку психологічної науки дійсно існували і мали своїх представників у процесі становлення психології як науки у південноукраїнському регіоні, зокрема в Одесі.

В цілому, узагальнюючи отримані результати, ми можемо стверджувати, що наявність вищезазначених спрямувань, у надрах яких закладалися перші наукові психологічні школи, стала методологічною платформою для їх розвитку. На наш погляд, протиріччя, що виникали між прихильниками різних спрямувань, різних підходів до пошуків істини, сприяли розвиткові психологічної науки.

ВИСНОВКИ

Таким чином, всі наведені результати дають підстави зробити наступні висновки.

1. Показано, що в сучасній психологічній науці проблема наукових шкіл займає одне із провідних місць в історії, теорії та практиці. Водночас методологічні засади, які б характеризували наявність і специфіку наукових психологічних шкіл, недостатньо визначені.

2. З'ясовано, що умовно можна виділити два підходи до змістового розуміння феномена психологічних наукових шкіл: по-перше, як наукового напрямку, що передбачає певні наукові традиції, а по-друге, як наукового колективу, об'єднаного навколо керівника чи проблеми, що вивчається. Аналіз вищенаведених підходів дає підстави визначити наукову психологічну школу як історичне об'єднання фахівців-одномумців, згуртованих навколо засновника та організатора визнаної наукової проблеми, що має прогресивний або інноваційний характер.

3. Запропоновано метод історико-критичного аналізу рівня сформованості та розвитку наукових шкіл у психології, який передбачає, по-перше, урахування конкретного історичного періоду, в якому відбувалося її зародження і формування, по-друге, притаманну їй форму трансформації, по-третє, рівень сформованості, тобто етап розвитку, який визначається за допомогою формальних та змістових ознак.

4. Показано, що оптимальним під час дослідження процесу розвитку наукових психологічних шкіл може використовуватися трьохаспектний підхід, який передбачає поєднання предметно-логічного, соціально-наукового та особистісно-психологічного аспектів, що дозволяє більш цілісно аналізувати й узагальнювати психологічні здобутки.

5. Доведено, що на півдні України (Одеський регіон) у різні часи працювали вчені-психологи, які є представниками класично-інтроспективного, природничо-наукового та культурно-гуманістичного напрямів, у надрах яких формувалися перші психологічні наукові школи, що забезпечили створення методологічної платформи для становлення наступних шкіл.

6. Показано, що в Одесі класично-інтроспективне спря-

мування (Р.В.Ординський, А.І.Казанський, Л.Ф.Восводський, Д.П.Лебедев, М.Я.Грот) принципово вичерпало себе вже в першій чверті ХХ століття. Природничо-наукове спрямування (І.М.Сеченов, М.М.Ланге) переважно визначило період з другої половини ХІХ ст. до 30-х рр. ХХ ст. Культурно-гуманістичне спрямування, засноване в першій чверті ХХ ст., лише в кінці століття набирає сили та найбільш чітко визначає сучасний стан світової і вітчизняної науки (С.Л. Рубінштейн, Д.Г.Елькін, В.О.Котов-Хроменко, Г.З.Бедний, О.Я.Чебикін, О.П.Саннікова, І.Г.Белявський, Б.Й.Цуканов, С.М.Симоненко, Т.П.Вісковатова).

7. Доведено, що розвиток психологічної науки на Одещині в період з середини ХІХ ст. до 30-х рр. ХХ ст. головним чином був обумовлений діяльністю наукових шкіл І.М. Сеченова, М.М.Ланге, С.Л.Рубінштейна, заснуванням методологічних засад психологічної науки, а з 30-х по 50-і рр. ХХ ст. – науковою школою Д.Г.Елькіна та був позначений інтенсивною підготовкою наукових висококваліфікованих кадрів психологів. При цьому експериментально-психологічну школу М.М.Ланге можна охарактеризувати як найбільш сформовану. Вона розвивалася як „класична” та за рівнем сформованості досягла етапу зрілого життя. У той же час психофізіологічна школа І.М. Сеченова має ознаки „класичної”, які відповідають етапу започаткування. Теоретико-методологічна наукова школа С.Л. Рубінштейна також відповідає етапу започаткування, але за ознаками набуває „дисциплінарної” форми. Водночас рівень сформованості наукової школи психології сприймання часу (Д.Г. Елькін) відповідає вимогам етапу зрілого життя за „дисциплінарною” формою.

8. Установлено, що в період з 50-х рр. ХХ ст. виникли наукові школи, які сприяли активному розвитку психологічної науки та підвищенню її іміджу, а саме наукові школи В.О. Котова-Хроменка, Г.З.Бедного, О.Я.Чебикіна, О.П. Саннікової, І.Г. Белявського, Б.Й.Цуканова, С.М.Симоненко та Т.П. Вісковатової. Серед них провідне місце займають школи емоційної регуляції діяльності (О.Я.Чебикін), індивідуальних відмінностей за емоційністю (О.П.Саннікова), історико-культурної детермінанти психічної діяльності (І.Г.Белявський) та психології часу (Б.Й. Цуканов), ознаки яких (від достатнього до високого рівням) відповідають етапові зрілого життя, що обумовлює їх інте-

нсивний подальший розвиток та світове визнання. Наукова школа психології візуального мислення (С.М.Симоненко) характеризується системою ознак, що свідчить про відповідність рівня сформованості цієї школи етапу становлення. До наукових шкіл, які перебувають на етапі започаткування, можна віднести школу програмованого навчання (В.О. Котов-Хроменко), психології праці (Г.З. Бедний) та спеціальної психології (Т.П.Вісковатова). Усі ці школи розвивалися за „проблемним” принципом, унаслідок чого набули відповідної форми.

9. Визначено, що І.М.Сеченов, М.М.Ланге, С.Л. Рубінштейн, Д.Г. Елькін, В.О.Котов-Хроменко, Г.З.Бедний, О.Я. Чебикін, О.П.Саннікова, І.Г.Белявський та Б.Й.Цуканов стали засновниками спеціальних психологічних дослідницьких установ, створених уперше в південноукраїнському регіоні, що, у свою чергу, значно підвищувало авторитет психологічної науки та визначало Одесу як один із провідних науково-дослідницьких центрів у цій галузі.

10. Показано, що сучасні психологічні школи та напрями в південноукраїнському регіоні продовжують наукові традиції, започатковані психофізіологічною, експериментально-психологічною та теоретико-методологічною школами.

Виконана робота дозволила сформулювати декілька проблемних моментів, які можуть стати предметом подальшого поглибленого вивчення історичної спадщини вчених півдня України (XIX-XX ст.). У цьому розумінні актуальним виступає дослідження процесу становлення психологічної думки на території Криму, у містах Херсоні, Миколаєві та Ізмаїлі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К.А. Категория деятельности в советской психологии // Психологический журнал. – 1980. Т.1. – №4. – С. 11 – 28.
2. Абульханова-Славская К.А. Поколение шестидесятых – конформизм или мужество?.. // Психологический журнал. – 1993. Т.14. – №3. – С. 152-164.
3. Абульханова-Славская К.А. Проблемы жизни и творчества С.Л.Рубинштейна // Психологический журнал. – 1989. Т.10. – №5. – С.25 – 37.
4. Абульханова-Славская К.А., Брушлинский А.В. Философско-психологическая концепция С.Л. Рубинштейна: К 100-летию со дня рождения. – М.: Наука, 1989. – 248 с.
5. Академические научные школы / Под ред. Э.А. Троп. – СПб, 1998. – 252 с.
6. Акимова Л.Н. Становлення і розвиток вітчизняної експериментальної психології (на матеріалі Південноукраїнського регіону). Автореф. дис... канд. псих. наук: 19.00.01/ Одес. нац. ун-т. – Одеса, 2001. – 19 с.
7. Актуальні проблеми психологічної підготовки в системі вищої школи: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 29 квітня 2005 року / Упорядник Козакова Г.О. – Одеса: ПДПУ ім. К.Д. Ушинського, 2005. – 187с.
8. Алексеев Н.Г. Методологические принципы анализа концептуальных схем деятельности в психологии // Проблемы методологии в эргономике. – М., 1979 (Эргономика. Тр. ВНИИТЭ. Вып. 17). С. 104 – 125
9. Аллахвердли А.Г., Мосикова Г.Ю., Юревич А.В., Ярошевский М.Г. Психология науки. – М.: Флинта, 1998. – 312 с.
10. Ананьев Б.Г. Очерки истории русской психологии XVIII и XIX веков. – М., 1947. С. 138-139.
11. Ананьев Б.Г. Творческий путь С.Л. Рубинштейна // Вопросы психологии. – 1969. – №5. – С. 126 – 129.
12. Артыков Д.Р. Некоторые вопросы исторического анализа психологических концепции // Вопросы психологии. – 1979. – № 5. – С. 55 – 61.
13. Артыков Д.Р. Некоторые историко-теоретические за-

кономерности психологии // Психологические проблемы повышения эффективности труда: История психологии. Психология физической культуры и спорта. Зоопсихология и сравнительная психология. Ч.3 (Тез. науч. сообщ. к VI Всесоюз. Съезду О-ва психологов СССР). – М.: АН СССР, О-во психологов СССР, 1983. – С. 667-668.

14. *Бабенко К.Б., Бондаренко К.А.* Памяти павших будьте достойны. Сб. документальных данных о выпускниках, студентах, сотрудниках пединститута в период ВОВ. – Одесса, 1986. – 113 с.

15. *Бедный Г.З.* Питання нормування праці в процесі професійної підготовки робітників. – 1981. – 241 с.

16. *Белявский И.Г.* Исповедь пасынка века. – Одесса: ОКФА, 1997. – 465 с.

17. *Белявский И.Г.* Историческая психология. – Одесса: Астропринт, 1999. – 198 с.

18. *Белявский И.Г.* Контраверсивная психология. – Одесса.: Виктория, 2003. – 304 с.

19. *Белявский И.Г.* Лекции по исторической психологии. – Одесса: Астропринт, 2004. – 448 с.

20. *Белявский И.Г.* Мистические учения в новейшей истории психологической науки. – Одесса: Астропринт, 2002. – 424 с.

21. *Белявский И.Г.* Одесские, отнюдь не Тэвистокские лекции. – Одесса: Астропринт, 2000. – 412 с.

22. *Белявский И.Г.* Развитие психолого-исторических представлений. – К., 1988. – 72 с.

23. *Белявский И.Г., Кишинская А.Н.* Исповедь пасынка века и немного исторической психологии. – Одесса: ОКФА, 1997. – 472 с.

24. *Бернал Д.* Наука в истории общества. /Под общей ред. Б.М. Кедрова, И.В.Кузнецова. – М.: Изд-во Иностранной литературы, 1956. – 736 с.

25. *Бешелев С.Д., Гуревич Ф.Г.* Экспертные оценки. – М.: Наука, 1973. – 160 с.

26. *Бедний Г.З.* Вдосконалення нормування праці (психологічний аспект). – 1979. – 143 с.

27. *Бедний Г.З.* Психологічні основи аналізу і проектування трудових процесів. – 1987. – 125 с.

28. *Бібліографічний покажчик наукових праць професор-*

сько-викладацького складу та асистентів. – Ч. 1 // Науковий вісник Південноукр. держ. педагог. ун-ту ім. К.Д. Ушинського. – 2004. – № 1-2. – С. 144-145.

29. *Богомолец А.А.* Избр. Труды, т.3, Изд. АН УССР. – Киев, 1958. – 303 с.

30. *Бойко Е.С.* Школа академика А.А. Андропова. – М.: Наука, 1983. – 200 с.

31. *Бондаренко К.А.* Педагогический институт в годы ВОВ. Воспоминания современников. – Одесса, 1989. – 59 с.

32. *Бондаренко К.А.* По свежим следам истории института. Директоры-ректоры. Сб. документальных очерков. – Одесса, 1986. – 134 с.

33. *Бондаренко К.А.* По свежим следам истории института. О выпускниках и сотрудниках института в период войны. Сб. документальных очерков. – Одесса, 1987. – 97 с.

34. *Бондаренко К.А.* По свежим следам истории института. Общеинститутские кафедры. Ранее действовавшие факультеты и их кафедры. Сб. документальных очерков. – Одесса, 1986. – 156 с.

35. *Боринг Э.* История интроспекции // Вестн. Моск. Ун-та. – Сер.14. – Психология. – 1991. – №№ 2,3. – С. 60 – 72, 54 – 61.

36. *Брушлинский А.В.* Проблема бессознательного в трудах С.Л. Рубинштейна // Вопросы психологии. – 1979. – №3. – С. 115-122.

37. *Брушлинский А.В.* Разработка принципа единства сознания и деятельности в экспериментальной психологии (предвоенный период) // Психологический журнал. – 1987. Т.8. – №5. – С. 121-128.

38. *Будилова Е.А.* Борьба материализма и идеализма в русской психологической науке (вторая половина XIX – начало XX в.). – М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1960. – 348 с.

39. *Будилова Е.А.* Методология, теория и эксперимент в научном творчестве С.Л. Рубинштейна // Вопросы психологии. – 1979. – №3. – С. 106-114.

40. *Будилова Е.А.* Начало экспериментальной психологии // Психологический журнал. – 1985. Т. 6. – №4. – С. 3 – 12.

41. *Будилова Е.А.* Социально-психологические проблемы в русской науке Вторая половина XIX – начало XX века. – М.: Наука, 1983. – 232 с.

42. *Будилова Е.А.* Философские проблемы в советской

психологии. – М.: Наука, 1972. – 336 с.

43. В поисках теории развития науки: Очерки западноевропейских и американских концепций XX века / Под ред. С.Р. Микулинского, В.С. Черняка. – М.: Наука, 1982. – 296 с.

44. *Величковский Б.М.* Современная когнитивная психология. – М., 1982. – 336 с.

45. *Вернадский В.И.* Труды по всеобщей истории науки. – М., 1988. – 335 с.

46. Видатні вчені Одеси. Ч.1. Доктори наук і професори: Біографічна енциклопедія. – Одеса, 2005. – 352 с.

47. *Висковатова Т.П.* Коррекция отклонений психического развития у детей при болезни Кашина-Бека /Тезисы докладов к зональной конференции МЗ РСФСР. – МЗ РСФСР, ЧГМИ, Чита, 1980. С. 34-46.

48. *Висковатова Т.П.* Лечение и профилактика болезни Кашина-Бека. – Чита, 1985. – 22 с.

49. *Висковатова Т.П.* Нарушения психического развития у школьников при болезни Кашина-Бека. Тезисы докладов и сообщений к VII съезду психологов СССР. Дефектология. Психофизиология. Дифференциальная психофизиология). – АН СССР, Общество психологов СССР. – М., 1989 – С. 56-69.

50. *Висковатова Т.П.* Особенности произвольной памяти у дошкольников Читинской области. – ЧГМИ, Клиническая больница. – Чита, 1985. – С. 70-73.

51. *Вовнянко Т.А., Симоненко С.М.* Психосемантика кольору і стратегія творчості. – ПНЦ АПН України. – Одеса: Автограф, 2005. – 200 с.

52. Вторые рубинштейновские чтения в Одессе // Психологический журнал. – 1993. Т. 14. – №2. – С.140 – 141.

53. *Выготский Л.С.* Собр.соч.: В 6-ти т. Т.1. Вопросы теории и истории психологии / Под ред. А.Р. Лурия, М.Г. Ярошевского. – М.: Педагогика, 1982. – 488 с.

54. *Галустова О.В.* История психологии в вопросах и ответах: учеб. пособие – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. – 216 с.

55. *Гордеев Н.П.* Пражская научная школа конца XVI – начала XVII веков. Дис...канд. культурол. наук.: 24.00.02. – М., 1998. – 150 с.

56. Гофман А.Б. Дюргеймовская социологическая школа // История буржуазной социологии первой половины XX века. – М.: Наука, 1979. – С. 79-80.
57. Гутнов Д.А. О школах в исторической науке. // История мысли: Историография. – М.: Вузовская книга, 2002. – С. 69-70.
58. Гутнова Е.В. Историография истории средних веков. – М.: Высшая школа, 1985. – С. 10.
59. Данилюк І.В. Історія психології в Україні: Західні регіони (остання чверть XIX – перша половина XX століття). – К.: Либідь, 2002. – 152 с.
60. Джидарьян И.А. Развитие С.Л. Рубинштейном общественно-исторической концепции потребностей // Психологический журнал. – 1989. Т.10. – №4. – С. 57 – 67.
61. Добренков В.И., Кравченко А.И. Социология: В 3 т. Т.1: Методология и история. – М.: ИНФА-М, 2000. – С. 62, 64.
62. Драголи А.Л. Неопубликованные рукописи Н.Н. Ланге // Вопросы психологии. – 1968. – №1, – С.100-109.
63. Евдокимов С.А. Показатели научной деятельности: мнение ученых. – М.: Препринт, 1990. – 50 с.
64. Елькін Д.Г. П'ятдесят років психології в Одеському педагогічному інституті ім. К.Д. Ушинського. // По свежим следам истории института. Сб. документальных очерков. Кн. 3. Общеинститутские кафедры. Ранее действовавшие факультеты и кафедры. – Одесса, 1986. – 15-38 с.
65. Ждан А.Н. История психологии. От античности к современности: Учебник для вузов. – 4-е изд., перераб. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2002. – 528 с.
66. Ждан А.Н. Преподавание психологии в Московском университете (К 80-летию кафедры психологии в московском университете) // Вопросы психологии. – 1993. – №4. – С. 80-93.
67. Закон України про внесення змін до Закону України „Про основи державної політики у сфері науки і науково-технічної діяльності”// Урядовий кур'єр. – 1998. – №52. – 24 грудня 1998. – С.1-8.
68. Звіт про докторський диспут Н.Н. Ланге. Питання філософії і психології, Кн. 24. – М., 1894. – 256 с.
69. Зербино Д.Д. Научная школа как феномен. АН Украины. – К.: Наукова думка, 1994. – 135 с.

70. *И.М. Сеченов и материалистическая психология*. Сб. ст. / Под ред. С.Л.Рубинштейна. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1957. – 292 с.

71. *И.М. Сеченов Избранные произведения* / Под ред. Х.С. Коштыянца. В 2-х томах. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1952.

72. *Иван Михайлович Сеченов. К 150-летию со дня рождения* / Под ред. Г.С. Костюка, С.Р. Микулинского, М.Г. Ярошевского. – М.: Наука, 1980. – 608 с.

73. *Иванов М.А. Научно-исследовательская программа как фактор регуляции межличностных отношений в первичном научном коллективе: Автореф. дис. ... канд. психол. наук.* – М., 1982. – 21 с.

74. *Из истории русской психологии* / под ред. М.В. Соколова. – М.: АПН РСФСР, 1961. – 439 с.

75. *Историческая психология: предмет, структура и методы: Учеб. пособие* / Под ред. А.А. Королева. – М.: Моск. гуманитар. ун-та, 2004. – 168 с.

76. *История современной психологии* / Т.Лихи. – 3-е изд. – СПб.: Питер, 2003. – 448 с.

77. *Іванюта О.В., Симоненко С.М. Розвиток візуального мислення підлітків.* – Одеса: ПНЦ АПН України, 2003. – 275 с.

78. *Історія Одеського університету (1865 – 2000): наукове видання* / Гол. ред. В.А. Сминтина. – Одеса: Астропринт, 2000. – 226 с.

79. *Історія Одеського університету за 100 років* / Під ред. Н.І. Букатевич, Г.А.Вязовський, Д.Г. Елькін та ін. – К.: вид-цтво Київського ун-ту, 1968. – 424с.

80. *Історія Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського* / Під ред. В.М. Букач. – Одеса: ПДПУ ім. К.Д. Ушинського, 2005. – 68 с.

81. *К 70-летию со дня рождения С.Л. Рубинштейна* // Вопросы психологии. – 1959. – №3. – С. 143 – 146.

82. *Кавелин К.Д. Собрание сочинений, т.3.* – СПб., 1899. – С. 404-405

83. *Канцелярия попечителя Одесского учебного округа. Одесса. Докладная записка декана А. Деревницкого Его Превосходительству г. Попечителю одесского учебного округа о про-*

ведении практических занятий. – ОДОА. – Ф.42. – Оп.35. –
Ед.хр.371 – л. 2, 19.

84. Канцелярия попечителя Одесского учебного округа.
Одесса. Конфиденциальное письмо Делянова с характеристикой
Сеченова как «отъявленного материалиста...». – ОДОА. – Ф.42.
– Оп.35. (1870). – Ед.хр.109. – л.76, 77, 80.

85. Канцелярия попечителя Одесского учебного округа.
Одесса. О вознаграждении профессора Н.Н. Ланге за чтение
лекций по истории философии в 1915-1916 году. – ОДОА. –
Ф.42. – Оп.35. – Ед.хр.657. – л.9-10, 12.

86. Канцелярия попечителя Одесского учебного округа.
Одесса. О докладной записке профессора Н.Н. Ланге о реформе
средней школы в России. – ОДОА. – Ф.42. – Оп.35. – Ед.хр.1754.
– л. 74-78.

87. Канцелярия попечителя Одесского учебного округа.
Одесса. О научных занятиях оставленного при Императорском
Новороссийском университете для приготовления к магистер-
скому экзамену А. Селитренникова. – ОДОА. – Ф.42. – Оп.35.
(1910-1911). – Ед.хр.512. – л. 33.

88. Канцелярия попечителя Одесского учебного округа.
Одесса. О практических занятиях по психологии. Доклад про-
фессора Н. Ланге Совету Новороссийского университета. –
ОДОА. – Ф.42. – Оп.35. – Ед.хр.371 – л.3, 4, 18.

89. Канцелярия попечителя Одесского учебного округа.
Одесса. О предоставлении ученых работ А.Селитренникова. –
ОДОА. – Ф.42. – Оп.35. Ед.хр.512. (1910-1911). – л.41.

90. Канцелярия попечителя Одесского учебного округа.
Одесса. О приглашении Сеченова в Новороссийский универси-
тет по ходатайству Мечникова. – ОДОА. – Ф.42. – Оп.35. (1870).
– Ед.хр.109. – л. 48, 68-69.

91. Канцелярия попечителя Одесского учебного округа.
Одесса. О службе орд.проф. Медико-Хирургической Академии
Сеченова. Формулярный список. – ОДОА. – Ф.42. – Оп.35.
(1870). – Ед. хр.109. – л.116-121.

92. Канцелярия попечителя Одесского учебного округа.
Одесса. О состоянии и деятельности ОВЖК. – ОДОА. – Ф.42. –
Оп. 35. – Ед. хр.642. – л. 7-11.

93. Канцелярия попечителя Одесского учебного округа.

Одесса. Об избрании Сеченова в члены попечительского совета. – ОДОА. – Ф.42. – Оп.35. (1871-1872). – Ед.хр.158.

94. Канцелярия попечителя Одесского учебного округа. Одесса. Об избрании проф. Сеченова в университетский суд. – ОДОА. – Ф.42. – Оп.35. (1874). – Ед.хр.183. – л.4, 8.

95. Канцелярия попечителя Одесского учебного округа. Одесса. Об устройстве историко-филологического кабинета в Новороссийском университете. – ОДОА. – Ф.42. – Оп.35. – Ед.хр.304. – л.55, 118, 122, 149, 189 а.

96. Канцелярия попечителя Одесского учебного округа. Одесса. Об устройстве по инициативе Сеченова физиологической лаборатории в Новороссийском Университете. – ОДОА. – Ф.42. – Оп.35. (1871-1872). – Ед.хр.147.

97. Канцелярия попечителя Одесского учебного округа. Одесса. Отношение ректора Новороссийского университета ускорить назначение Сеченова. – ОДОА. – Ф.42. – Оп.35. (1870). – Ед. хр. 109. – л.85, 86.

98. Канцелярия попечителя Одесского учебного округа. Одесса. Отношение Д.Толстого попечителю Одесского учебного округа о принятии вновь на службу проф. Сеченова. – ОДОА. – Ф.42. – Оп.35. (1870). – Ед.хр.109. – л.113, 115.

99. Канцелярия попечителя Одесского учебного округа. Одесса. Отчет о деятельности А.Селитренникова. – ОДОА. – Ф.42. – Оп.35. Ед.хр.512. (1910-1911). – л.47.

100. Канцелярия попечителя Одесского учебного округа. Одесса. О научных командировках и отпусках профессорско-преподавательского состава университета. – ОДОА. – Ф.42. – Оп.35. – Ед.хр.514.

101. Коммуникация в современной науке. – М.: Прогресс, 1976. – 438 с.

102. *Корольчук М.С., Криворучко П.П.* Історія психології: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2004. – 248 с.

103. *Косма Т.В.* Психологическое наследие Н.Н. Ланге // Радянська школа. – 1945. №3. С. 11—24.

104. *Косма Т.В.* Психология Н.Н. Ланге: Дис. канд. ... психол. наук. – Киев, 1944. 281 с.

105. *Костюк Г.С.* Советская психология за 30 лет (на укр.

яз.). // Радянська школа. – 1947. – №7. – С. 39-46.

106. *Котов-Хроменко В.Е.* Вопросы программированного обучения в средней школе и педагогических учебных заведениях. – К.: Изд-во Киевск. пед. ин-та им. А.М. Горького, 1970. – 172 с.

107. *Котов-Хроменко В.Е.* Психолого-педагогические основы управления процессом обучения в вузе. – К.: Вища школа, 1976. – 96 с.

108. *Кребс Г.* Становление ученого // Природа. – 1969. – № 3. – С. 53-60.

109. *Кузьмина Е.И.* Проблема свободы в научном творчестве С.Л. Рубинштейна // Психологический журнал. – 2004. – Т.25. – №1. – С. 5-16.

110. *Кун Т.* Структура научных революций: Сб.: Пер.с англ. / Т. Кун. – М.: ООО «Изд-во АСТ»; ЗАО НПП «Ермак», 2003. – 365 с.

111. *Ланге К.А.* Организация управления научными исследованиями. – Л.: Наука, 1971. – 248 с.

112. *Ланге Н.Н.* Душа ребенка в первые годы жизни // Русская школа, №10. – 1891. – С. 47-101.

113. *Ланге Н.Н.* Элементы воли. // Питання філософії і психології, Кн. 4, – СПб., 1890. – 25 с.

114. *Ланге Н.Н.* Механизмы внимания // Русская школа. – 1891. – № 1. – С. 65-81.

115. *Ланге Н.Н.* Психологические исследования. Закон перцепции. Теория волевого внимания. – Одесса, 1893. – С. 18-68.

116. *Ланглуа Ш., Сеньобос Ш.* Введение в изучение истории. – СПб., 1899. – 178 с.

117. *Лейман И.И.* Наука как социальный институт. – Л.: Наука, 1971. – 179 с.

118. *Леонтьев А.Н.* Биологическое и социальное в психике человека // Вопросы психологии. – 1960. – №6. – С. 67-79.

119. *Леонтьев А.Н.* и современная психология (Сборник статей памяти А.Н.Леонтьева) / Под ред. А.В. Запорожца, В.П. Зинченко, О.В. Овчинниковой, О.К. Тихомирова. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 288 с.

120. *Леонтьев А.Н.* О книге С.Л. Рубинштейна «Основы общей психологии» (материалы к дискуссии) // Психологический журнал. – 1993. Т. 14. – №4. – С. 147-157.

121. Лучинин А.С. История психологии. – Ростов н/Д: Феникс, 2005. – 416 с.
122. Лучков В.В., Певзнер М.С. Значение теории Л.С. Выготского для психологии и дефектологии // Вестн. МГУ. Сер. 14. Психология. – 1981. – №4 – 102 с.
123. Мартинюк В.М. Особливості розвитку української психології у XVIII ст.: Автореф. дис. ... канд. псих. наук: 19.00.01/ К. ун-т. – К., 1997. – 26 с.
124. Марцинковская Т.Д. История психологии: Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Академия, 2003. – 544 с.
125. Марцинковская Т.Д., Ярошевский М.Г. 50 выдающихся психологов мира: Учеб. пособие для студентов. – М.: Междунар. пед. Академия, 1995. – 192 с.
126. Материалы конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Н.Н. Ланге (1858-1958). – Одесса, 1958. – 25 с.
127. Миллер Р., Санникова О.П. Методы модерации. Учебно-методическое пособие. – Харьков, «Аспект+», 2005. – 60 с.
128. Миллер Р., Санникова О.П. Основы коммуникации. Учебно-метод. пособие. – Харьков, «Аспект+», 2005. – 120 с.
129. Миллер Р., Санникова О.П. Презентація. Учбово-методичний посібник. – Харків, «Аспект+», 2005. – 60 с.
130. Мирская Е.З. Научные школы: история, проблемы и перспективы. // Наукоеведение и новые тенденции в развитии российской науки. – М., 2005. – С. 244-265.
131. Мирский Э.М. Междисциплинарные исследования и дисциплинарная организация науки. – М.: Наука, 1980. – 304 с.
132. Морозов А.В. История психологии: Учебное пособие для вузов. – М.: Академический Проект, 2003. – 288 с.
133. Мульченко З.М. Как оценить труд ученого? // Природа. – 1969. – № 3. – С. 73-77.
134. Нариси з історії вітчизняної психології XIX ст. Частина II Психологічна спадщина І.М. Сєченова. – К.: Радянська школа, 1955. – 148 с.
135. Наследие С.Л. Рубинштейна (К 90-летию со дня рождения) // Психологический журнал. – 1980. Т.1. – №4. – С. 182-183.
136. Наука и будущее: борьба идей / Э.Я. Баталов, Н.В. Мотрошилова, К.Марчек и др. – М.: Наука, 1990. – 240 с.

137. Наука о науке / Под ред. В.Н. Столетова – М.: Прогресс, 1966. – 424 с.
138. Наука сегодня / Под ред. С.Р. Микулинского, сост. Б.А.Фролов. – М.: Молодая гвардия, 1969. – 270 с.
139. Научное наследство. – М.: Изд-во АН СССР, 1956, Т.3 – 280 с.
140. Научное открытие и его восприятие / Под ред. С.Р. Микулинского, М.Г. Ярошевского. – М.: Наука, 1971. – 312 с.
141. Научное творчество /Под ред. С.Р. Микулинского, М.Г. Ярошевского. – М.: Наука, 1969. – 446 с.
142. Некролог Сергей Леонидович Рубинштейн // Вопросы психологии. – 1960. – №2. – С. 179-180.
143. *Никольская А.А.* Возрастная и педагогическая психология дореволюционной России. – Дубна: Феникс, 1995. – 336 с.
144. Новороссийский университет. Одесса. Выделение средств на устройство кабинета экспериментальной психологии. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.4 (1901). – Ед.хр.1910. – л. 355.
145. Новороссийский университет. Одесса. Выписка из протокола заседания о передаче ассигнованных Сеченову 500 руб. на устройство физиологической лаборатории. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.4. (1871). – Ед. хр. 2331. – л.36.
146. Новороссийский университет. Одесса. Докладная записка А.Казанского о деятельности Н.Н. Ланге. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.8. – Ед.хр.16. – л.126-128.
147. Новороссийский университет. Одесса. Докладная записка Н.Н. Ланге о прекращении преподавания педагогики. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.4 (1913). – Ед.хр.2666. – л.3, 4, 5, 25, 26.
148. Новороссийский университет. Одесса. Докладная записка профессора Ланге об улучшении оборудования кабинета экспериментальной психологии. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.4 (1901). – Ед. хр.1910. – л.307, 319, 347.
149. Новороссийский университет. Одесса. Избрание проф Н. Ланге в состав комиссии в помощь ректору Университета. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.11 (1919). – Ед.хр.16. – л.25.
150. Новороссийский университет. Одесса. Избрание проф. Н.Н. Ланге в состав комиссии по выработке однообразного типа материальных и инвентарных книг для учебновспомогательных учреждений. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.9 (1913). – Ед. хр.17. Ч.І. – л.248.

151. Новороссийский университет. Одесса. Командирование с ученой целью А.М. Селитренникова. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.9 (1910). – Ед.хр.26. Ч.II. – л.417.
152. Новороссийский университет. Одесса. Н.Н. Ланге – профессор историко-филологического факультета. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.4 (1908). – Ед.хр.1785. – л.6.
153. Новороссийский университет. Одесса. Н.Н. Ланге – профессор историко-филологического факультета. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.4 (1908). – Ед.хр.1788. – л.1.
154. Новороссийский университет. Одесса. Н.Н. Ланге – профессор историко-филологического факультета. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.4. – Ед.хр.1817. – л. 1-3.
155. Новороссийский университет. Одесса. Н.Н. Ланге председатель историко-филологического общества. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.4 (1901). – Ед.хр.2608. – л.408.
156. Новороссийский университет. Одесса. О выдаче заграничного паспорта Н.Н. Ланге. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.9 (1908). – Ед.хр.26. Ч.II. – л. 226.
157. Новороссийский университет. Одесса. О выделении денежных средств на нужды кабинета экспериментальной психологии. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.11. (1905). – Ед.хр.29. – л. 109.
158. Новороссийский университет. Одесса. О деятельности проф. Н. Ланге за 1916 г. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.4 (1917). – Ед.хр.2012. – л.16, 24, 36, 37, 39.
159. Новороссийский университет. Одесса. О докладной записке профессора Н.Ланге о поисках кандидата из числа лиц окончивших университет, для оставления при университете для приготовления к профессорскому званию по кафедре философии. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.9 (1906). – Ед.хр.13. – л.29, 33, 39.
160. Новороссийский университет. Одесса. О желании проф. Сеченова работать в Новороссийском университете. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.11. (1870). – Ед.хр.30. – л.8, 10.
161. Новороссийский университет. Одесса. О заявлении проф. Шведова от имени проф. Сеченова. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.4. (1974). – Ед.хр.2302. – л.3.
162. Новороссийский университет. Одесса. О командировании Н. Ланге с научной целью в Германию. ОДОА. – Ф.45. – Оп.9 (1906). – Ед.хр.26. Ч.II. – л.28, 48, 62, 119.

163. Новороссийский университет. Одесса. О командировании орд. проф. Н.Н.Ланге в Швейцарию для ознакомления с состоянием школ. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.9 (1907). – Ед.хр.26. Ч.II. – л.31, 48.

164. Новороссийский университет. Одесса. О командировании профессора историко-филологического факультета Н.Н. Ланге в Берлин и Париж для работы в библиотеках по вопросам педагогики. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.4 (1910). – Ед.хр.2642. – л.38, 48.

165. Новороссийский университет. Одесса. О командировании профессора историко-филологического факультета Н.Н. Ланге в страны Европы для работы в библиотеках по вопросам психологии и педагогики. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.9 (1910). – Ед.хр.26. Ч.II. – л.28, 48, 62, 126, 176, 185, 349.

166. Новороссийский университет. Одесса. О командировании профессора Н.Н.Ланге на всероссийский съезд по педагогической психологии в Петербурге. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.9 (1909). – Ед.хр.26. Ч.II. – л.183.

167. Новороссийский университет. Одесса. О научных командировках профессора Н.Н. Ланге. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.8 (1896). – Ед.хр.26. – л.95.

168. Новороссийский университет. Одесса. О научных командировках профессора Н.Н. Ланге. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.8 (1904). – Ед.хр.26. Ч.II. – л.41.

169. Новороссийский университет. Одесса. О переводе приват-доцента Петербургского университета Н.Н. Ланге на ту же должность в Новороссийский университет по кафедре философии. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.8 (1888). – Ед.хр.10. – л.130-132.

170. Новороссийский университет. Одесса. О переводе Сеченова. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.7. (1876). – Ед.хр.15. – л.14-16, 26, 50, 67-68, 84.

171. Новороссийский университет. Одесса. О пожертвовании денег, полученных от чтения лекций профессором Н.Н. Ланге. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.8 (1901). – Ед.хр.33. – л.27-29.

172. Новороссийский университет. Одесса. О поручении Н.Н. Ланге чтения курса педагогики на 1906/1907гг. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.9 (1906). – Ед.хр.10. – л.76.

173. Новороссийский университет. Одесса. О поручении преподавания педагогики в 1905/1906 гг. орд. проф. Н.Н. Ланге.

– ОДОА. – Ф.45. – Оп.9 (1905). – Ед.хр.10. – л.49.

174. Новороссийский университет. Одесса. О предоставлении орд.проф. И.М.Сеченову отпуска, для поездки за границу. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.7. (1871-1872). – Ед.хр.15. – л.71-78, 99-100.

175. Новороссийский университет. Одесса. О работе Новороссийского университета. Проф. Н.Н. Ланге. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.19. (1914-1915). – Ед.хр.646. – л.90.

176. Новороссийский университет. Одесса. О рапортах Сеченова. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.4. (1872). – Ед.хр.1836. – л.1, 26.

177. Новороссийский университет. Одесса. О слиянии ОВЖК с университетом. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.19. – Ед.хр.591.

178. Новороссийский университет. Одесса. О ходатайстве проф. Сеченова об увеличении ассигнований на физиологическую лабораторию. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.4. (1874). – Ед.хр.2302. – л.21.

179. Новороссийский университет. Одесса. О чтении публичных лекций профессором Н.Н. Ланге. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.8 (1901). – Ед.хр.17. – л.1-2.

180. Новороссийский университет. Одесса. О чтении публичных лекций профессором Н.Н. Ланге. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.8 (1904). – Ед.хр.17. – л.368.

181. Новороссийский университет. Одесса. О чтении публичных лекций. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.7. (1872). – Ед.хр.39. – л.2-6.

182. Новороссийский университет. Одесса. О чтении публичных лекций. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.7. (1873). – Ед.хр.12. – л.10-12, 22, 24-25.

183. Новороссийский университет. Одесса. Об избрании Н.Н. Ланге в комиссию по выработке мер к поднятию уровня знаний и развития молодых людей поступающих в Университет. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.4 (1919). – Ед.хр.2030. – л.110, 113.

184. Новороссийский университет. Одесса. Об избрании Н.Н. Ланге членом комиссии по устройству конгресса по экспериментальной педагогике. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.4 (1910). – Ед.хр.2642. – л.47.

185. Новороссийский университет. Одесса. Об избрании проф. Сеченова в орд. проф. по кафедре зоологии и присвоении степени доктора зоологии. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.4. (1869). – Ед.хр.1822. – л.11.

186. Новороссийский университет. Одесса. Об избрании профессора историко-филологического факультета Н.Н. Ланге для участия в работе комиссии общества экспериментальной педагогики. — ОДОА. — Ф.45. — Оп.9 (1910). — Ед.хр.26. Ч.II. — л. 111, 125.

187. Новороссийский университет. Одесса. Об избрании Сеченова И.М. в звании орд.проф. — ОДОА. — Ф.45. — Оп.4. (1870). — Ед.хр. 2298. — л.13, 25.

188. Новороссийский университет. Одесса. Об избрании Сеченова И.М. в звании экстраорд. проф. по кафедре зоологии. — ОДОА. — Ф.45. — Оп.4. (1874). — Ед.хр. 2297. — л.13, 14.

189. Новороссийский университет. Одесса. Об избрании Сеченова профессором по кафедре зоологии. — ОДОА. — Ф.45. — Оп.11. (1870-1871). — Ед.хр.30.

190. Новороссийский университет. Одесса. Об обозрении преподавания за 1919/1920 гг. засл. орд. проф. Н.Н. Ланге. — ОДОА. — Ф.45. — Оп.4 (1919/1920). — Ед.хр.2716. — л.45.

191. Новороссийский университет. Одесса. Об определении содержания Сеченова. — ОДОА. — Ф.45. — Оп.4. (1871). — Ед.хр. 2382. — л. 32.

192. Новороссийский университет. Одесса. Об организации кабинета экспериментальной психологии на историко-филологическом факультете. — ОДОА. — Ф.45. — Оп.11 (1896) — Ед.хр.3. — л.14.

193. Новороссийский университет. Одесса. Об отведении помещения для кабинета экспериментальной психологии медицинского факультета. — ОДОА. — Ф.45. — Оп.18. — Ед.хр.2. — л.30-32.

194. Новороссийский университет. Одесса. Об отказе проф. Н. Ланге от чтения курса педагогики за неудовлетворением ходатайства о вознаграждении за этот курс. — ОДОА. — Ф.45. — Оп.19. (1914). — Ед.хр.647. — л.7.

195. Новороссийский университет. Одесса. Об открытии дополнительного кредита проф. Сеченову. — ОДОА. — Ф.45. — Оп.7. (1871). — Ед.хр.14. — л.99.

196. Новороссийский университет. Одесса. Об утверждении орд.проф. Сеченова университетским судьей. — ОДОА. — Ф.45. — Оп.7. (1874). — Ед.хр.34. — л.93-97, 160.

197. Новороссийский университет. Одесса. Об учреждении кабинета экспериментальной психологии при историко-

филологическом факультете. — ОДОА. — Ф.45. — Оп.4 (1894). — Ед.хр.1822. — л.34.

198. Новороссийский университет. Одесса. Обозрение преподавания в Императорском Новороссийском университете на историко-филологическом факультете в 1912-1913 ак. году. — ОДОА. — Ф.45. — Оп.19. (1912-1913). — Ед.хр.1449.

199. Новороссийский университет. Одесса. Оклад Н.Н. Ланге за заведование кабинетом экспериментальной психологии. — ОДОА. — Ф.45. — Оп.11 (1917). — Ед.хр.16. — л.55.

200. Новороссийский университет. Одесса. Отзыв Н.Н. Ланге на отчет Гордиевского. — ОДОА. — Ф.45. — Оп.4 (1912). — Ед.хр.2649. — л.99, 115.

201. Новороссийский университет. Одесса. Отзыв об отчете оставленного при университете по кафедре философии для приготовления к магистерскому экзамену А. Селитренникова (Первое полугодие). — ОДОА. — Ф.45. — Оп.19. (1914-1915). — Ед.хр.646.

202. Новороссийский университет. Одесса. Отзыв орд.проф. Н.Н. Ланге о сочинении студента Монтелли. — ОДОА. — Ф.45. — Оп.4 (1901). — Ед.хр.2608. — л.271, 285.

203. Новороссийский университет. Одесса. Отзыв проф. Н.Н. Ланге о научной деятельности профессорского стипендиата А. Музыченко. — ОДОА. — Ф.45. — Оп.9 (1906). — Ед.хр.26. Ч.II. — л.243.

204. Новороссийский университет. Одесса. Отчет о состоянии и деятельности Историко-филологического факультета Новороссийского университета за 1917 г. — ОДОА. — Ф.45. — Оп.11 (1918). — Ед.хр.17. — л.45-71.

205. Новороссийский университет. Одесса. Отчет орд.проф. Ланге о деятельности экспериментальной лаборатории. — ОДОА. — Ф.45. — Оп.4 (1901). — Ед.хр.2608. — л.451.

206. Новороссийский университет. Одесса. Площадь занимаемая экспериментальной лабораторией. — ОДОА. — Ф.45. — Оп.9 (1913). — Ед.хр.17. Ч.I. — л.350.

207. Новороссийский университет. Одесса. Постановление о слиянии высших учебных заведений. — ОДОА. — Ф.45. — Оп.18. (1919) — Ед.хр.628.

208. Новороссийский университет. Одесса. Представление орд. проф. И.М.Сеченова. — ОДОА. — Ф.45. — Оп.7. (1871). — Ед.хр.14. — л.196-197.

209. Новороссийский университет. Одесса. Представление проф. Сеченова об избрании Вериги ординарным профессором. — ОДОА. — Ф.45. — Оп.7. (1873). — Ед.хр.29. — л.32-34, 55, 59.

210. Новороссийский университет. Одесса. Программа по психологии Н.Н.Ланге. — ОДОА. — Ф.45. — Оп.4. (1901). — Ед.хр.2608. — л.223-224.

211. Новороссийский университет. Одесса. Программа по физиологии подписанная профессором Сеченовым. — ОДОА. — Ф.45. — Оп.4. — Ед.хр.2362. — л.18-19.

212. Новороссийский университет. Одесса. Прошение Н. Ланге средств на устройство кабинета экспериментальной психологии. — ОДОА. — Ф.45. — Оп.4 (1901). — Ед.хр.1910. — л.308.

213. Новороссийский университет. Одесса. Прошение Н. Ланге средств на устройство кабинета экспериментальной психологии. — ОДОА. — Ф.45. — Оп.4 (1901). — Ед.хр.2608. — л.340, 342.

214. Новороссийский университет. Одесса. Прошение Н.Н. Ланге о приобретении капитального труда Р.Декарта. — ОДОА. — Ф.45. — Оп.4 (1910). — Ед.хр.2642. — л.22.

215. Новороссийский университет. Одесса. Прошение орд.проф. Н. Ланге о приобретении полного собрания сочинений знаменитых мыслителей. — ОДОА. — Ф.45. — Оп.4 (1901). — Ед.хр.2608. — л.392.

216. Новороссийский университет. Одесса. Прошение проф. Н.Н. Ланге о командировании с научной целью за границу для осмотра новых психологических лабораторий, научной работы в библиотеках Германии и Франции. — ОДОА. — Ф.45. — Оп.4 (1913). — Ед.хр.2666. — л.219.

217. Новороссийский университет. Одесса. Прошение проф. Н.Н. Ланге о чтении публичных лекций. — ОДОА. — Ф.45. — Оп.8. (1904). — Ед.хр.17. — л.368, 384, 388.

218. Новороссийский университет. Одесса. Прошение профессора Н.Н. Ланге о командировании его в Германию и Швейцарию для изучения организации средней школы. — ОДОА. — Ф.45. — Оп.4. — Ед.хр.2708. — л.10.

219. Новороссийский университет. Одесса. Рапорт экстрорд.проф. Н. Ланге о преподавании истории и догмы педагогики. — ОДОА. — Ф.45. — Оп.11. — Ед.хр.4. — л.4.

220. Новороссийский университет. Одесса. Сведения о

издании в 1873 году работы И.М. Сеченова «О поглощении CO₂ кровью». – ОДОА. – Ф.45. – Оп.4. (1873). – Ед.хр. 2393. – л. 4.

221. Новороссийский университет. Одесса. Сведения о распределении предметов и часов между преподавателями Новороссийского университета. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.4 (1909). – Ед.хр.1791. – л.15.

222. Новороссийский университет. Одесса. Сведения об организации и деятельности кафедр историко-филологического факультета за 1886-1901 годы. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.4 (1901). – Ед.хр.2608. – л. 308.

223. Новороссийский университет. Одесса. Список профессуры университета. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.11 (1917). – Ед.хр.30.

224. Новороссийский университет. Одесса. Список профессуры университета. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.11 (1918). – Ед.хр.15. – л.12.

225. Новороссийский университет. Одесса. Утверждение программы по физиологии представленной проф. И.Сеченовым. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.4. – Ед.хр.2303. – л.20.

226. Новороссийский университет. Одесса. Формулярные списки о службе И.М.Сеченова. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.7. (1874). – Ед.хр.38. – л.18.

227. Новороссийский университет. Одесса. Формулярные списки о службе И.М.Сеченова. – ОДОА. – Ф.45. – Оп.7. (1876). – Ед.хр. 15. – л.17-25.

228. Новые научные направления и общество: Сб. Науч.трудов./Под ред. Т.И. Заславская, О.И. Иванов, В.Ж. Келле, С.А. Кугель, И.А. Майзель. – М.-Л.: АН СССР Ин-т истории естествозн. и техники, 1983. – 236 с.

229. О вкладе И.М.Сеченова в развитие физиологии и психологии. – ОДОА. – Фр.1438. – Оп.12. (1955). – Ед.хр.99. – л. 155-159; Оп.15. – Ед.хр.51. – л.1-4.

230. Од. періодична преса років революції та громад. війни 1917-1921 // Праці Одеської ЦНБ. – Одеса, Т.3, 1929. – С.122-134.

231. Одесская государственная научно-публичная библиотека (1926-1930). Справка выданная аспиранту Одесской Центральной Научной Библиотеки А.Я.Дунаевскому. – ОДОА. – Фр. 1287. – Оп.1. – Ед.хр.16. – л. 25, 95.

232. Одесская государственная научно-публичная библиотека (1926-1930). Заява проф. С.Л. Рубинштейна про звільнення з посади директора ЦНБ. – ОДОА. – Фр.1287. – Оп.1. – Ед.хр.16. – л.137.

233. Одесская государственная научно-публичная библиотека (1926-1930). О назначении профессора С.Л. Рубинштейна на должность директора Главной Библиотеки Высшей школы. – ОДОА. – Фр. 1287. – Оп.1. – Ед.хр.16. – л.21.

234. Одесская государственная научно-публичная библиотека. Заявление аспиранта ЦНБ О.М. Гороцкого. – ОДОА. – Фр.1287. – Оп.1. – Ед.хр.16. – л.16.

235. Одесские Высшие Женские Курсы. О создании комиссии по слиянию факультетов Университета и Высших женских курсов. – ОДОА. – Ф 334 Оп5 Ед.хр. 21 л.1 (1919). – л.1.

236. Одесские Высшие Женские Курсы. Сведения и отчеты о практических занятиях на историко-филологическом факультете ОВЖК. – ОДОА. – Ф.324. – Оп.5. – Ед.хр.18.

237. Одесские Высшие Женские Курсы. История одесских высших женских курсов (работа проф. Лазурского). – ОДОА. – Ф 334 Оп3 Іч. Ед.хр.7528 л1-24.

238. Одесские Высшие Женские Курсы. О предложении совета Комисаров высших учебных заведений о слиянии историко-философских факультетов ОВЖК и Новороссийского университета. – ОДОА. – Ф.334. – Оп.5. (1919). – Ед.хр.21.

239. Одесские Высшие Женские Курсы. Об организации и состоянии учебного процесса на факультетах ОВЖК. – ОДОА. – Ф. 334. – Оп.3. Ч.ІІ. – Ед.хр.7672-7675.

240. Одесский госуниверситет им. И.И. Мечникова, кафедра психологии. Отчет профессора Д.Г. Элькина о научно-педагогической работе. – ОДОА. – Фр.1438. – Оп.15. – Ед.хр.51. – л. 1-4.

241. Одесский институт народного образования. (ИНО) 1920-1930. Curriculum vitae С.Л. Рубинштейна. – ОДОА. – Фр. 1593. – Оп.1. – Ед.хр.281. – л.1, 21.

242. Одесский институт народного образования. (ИНО) 1920-1930. О командировании С.Л.Рубинштейна в Москву на Всероссийский Биографический съезд. – ОДОА. – Фр.1593. – Оп.1. – Ед.хр.281. – л.9, 11, 12.

243. Одесский институт народного образования. (ИНО) 1920-1930. О командировании С.Л.Рубинштейна в Москву на II Биографический съезд. — ОДОА. — Фр.1593. — Оп.1. — Ед.хр.281. — л.13, 14.

244. Одесский институт народного образования. (ИНО) 1920-1930. О командировании С.Л.Рубинштейна в Харьков в Наркомпрос. — ОДОА. — Фр.1593. — Оп.1. — Ед.хр.281. — л.15, 22, 24, 38, 39.

245. Одесский институт народного образования. (ИНО) 1920-1930. О командировании С.Л. Рубинштейна за границу. — ОДОА. — Фр.1593. — Оп.1. — Ед.хр.281. — л.33-36.

246. Одесский институт народного образования. (ИНО) 1920-1930. О необходимости выезда С.Л. Рубинштейна в Киев по вызову Укрнауки. — ОДОА. — Фр.1593. — Оп.1. — Ед.хр.281. — л.17.

247. Одесский институт народного образования. (ИНО) 1920-1930. Об избрании С.Л. Рубинштейна делегатом на съезд научных работников в Харькове. — ОДОА. — Фр.1593. — Оп.1. — Ед.хр.281. — л.29-32.

248. Одесский институт народного образования. (ИНО) 1920-1930. Отзыв М.Гордиевского о деятельности С.Л. Рубинштейна. — ОДОА. — Фр.1593. — Оп.1. — Ед.хр.281. — л.7.

249. Одесский институт народного образования. (ИНО) 1920-1930. Отзыв профессора Н.Н. Ланге о деятельности Рубинштейна. — ОДОА. — Ф.1593. — Оп.1. — Ед.хр.5741. — л.4.

250. Одесский институт народного образования. (ИНО) 1920-1930. Про командировання проф. С.Рубінштейна на засідання I Пленуму Всеукраїнського Бібліографічного Бюро при ВУАН. — ОДОА. — Фр.1593. — Оп.1. — Ед.хр.281. — л. 10.

251. Одесский институт народного образования. (ИНО) 1920-1930. Сведения о С.Л.Рубинштейне. — ОДОА. — Фр.1593. — Оп.1. — Ед.хр.281. — л.16, 18-20, 23, 25, 37, 40.

252. Одесский университет 1865 — 1990 (к 125-летию Одесского университета) / Под ред. И.П. Зелинского, Л.А. Ануфриева и др. — К.: Лыбидь, 1991. — 160 с.

253. Организация научной деятельности /Под ред. Е.А. Беляева, С.Р. Микулинского, Ю.М. Шейнина. — М.: Наука, 1968. — 445 с.

254. Отчет о докторском диспуте Н.Н. Ланге // Вопросы философии и психологии. 1894. Кн. 24(4). С. 580—595.

255. Пархоменко О.Г., Ронзин Д.В., Степанов А.А. / С.Л. Рубинштейн как педагог и организатор психологической науки в Ле-

нинграде // Психологический журнал. – 1989. Т. 10. – №3. – С. 35-42.

256. Педагогический институт в канун своего 75-летия. Сб. документальных очерков. / Под ред. К.А. Бондаренко – Одесса, 1989-1990. – 93 с.

257. *Пелех П.М.* Передовые идеи в истории психологической мысли на Украине до Октября. «Тезисы докладов на I съезде общества психологов 29 июня – 4 июля 1959». Вып. 3. – М., 1959. – С. 129-132.

258. *Петровский А.В.* Вопросы истории и теории психологии: Избранные труды. – М.: Педагогика, 1984. – 272 с.

259. *Петровский А.В.* История советской психологии. – М.: Просвещение, 1967. – 367 с.

260. *Петровский А.В., Ярошевский М.Г.* Теоретическая психология: Учеб. пособие для студ. психол. фак. высш. учеб. заведений. – М.: Академия, 2003. – 496 с.

261. *Погодин С.Н.* «Русская школа» историков: Н.И. Кареев, И.В. Лучицкий, М.М. Ковалевский. – СПб., 1997. – С. 1, 17, 48-49.

262. *Полева Н.С.* Сравнительно-исторический анализ психологических концепций научной школы Государственной академии художественных наук: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. – Москва, 1999. – 178 с.

263. *Полякова И.Ю.* История психологии: Практикум. – М.: РНАУМПиКП, 2004. – 160 с.

264. *Поппер К.* Логика и рост научного знания. – М.: Прогресс, 1983. – 606 с.

265. Проблеми особистості у сучасній науці: результати та перспективи дослідження // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців / Під ред. Л.М. Голубченко, О.С. Цокур. – Одеса, 2005. – 196с.

266. Проблемы деятельности ученого и научных коллективов: вып. I. Сб. науч. трудов. – Л.: АН СССР Ин-т истории естествозн. и техники, 1969. – 504 с.

267. Проблемы деятельности ученого и научных коллективов: вып. III. Сб. науч. трудов. – Л.: АН СССР Ин-т истории естествозн. и техники, 1970. – 308 с.

268. Проблемы деятельности ученого и научных коллективов: вып. V. Сб. науч. трудов. – Л.: АН СССР Ин-т истории ес-

тестовозн. и техники, 1973. – 471 с.

269. Проблемы деятельности ученого и научных коллективов: вып. IV. Сб. науч. трудов. – Л.: АН СССР Ин-т истории естествозн. и техники, 1971. – 504 с.

270. Проблемы исторической психологии / И.Г. Белявский, В.А. Шкуратов. – Ростов-н/Д, 1982. – 223 с.

271. Проблемы научного творчества в современной психологии / Под ред. М.Г. Ярошевского. – М.: Наука, 1971. – 334 с.

272. Проблемы руководства научным коллективом: Опыт социально-психологического исследования / Под ред. М.Г. Ярошевского. – М.: Наука, 1982. – 317 с.

273. Професори Одеського (Новоросійського) університету. В 2-х томах. – Одеса: Астропринт, 2002.

274. Психічний світ / Під ред. М.Г. Ярошевського. – М.: Ін-т практичної психології. – Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. – 368 с.

275. Психологический словарь / Под ред. В.П. Зинченко, Б.Г. Мещерякова. – 2-е изд., перераб и доп. – М.: Педагогика-Пресс, 1998. – 440 с.

276. Расписание лекций ОВЖК на 1908/1909 и 1913/1914. – ОДОА. – Ф.153. – Оп.1. – Ед.хр. 530. – л. 5-6.

277. Рибо Т. Психология внимания. – СПб., 1897. – 331 с.

278. Родный Н.И. Научные школы // Природа. – 1972. – № 12. – С. 84-89.

279. Роменець В.А. Історія психології XVII століття. – К.: Вища школа, 1990. – 364 с.

280. Роменець В.А. Історія психології епохи відродження. – К.: Вища школа. Головне видавництво, 1988. – 408 с.

281. Роменець В.А. Історія психології епохи просвітництва. Науковий посібник для студентів. – К.: Вища школа, 1993. – 568 с.

282. Роменець В.А. Історія психології Стародавнього світу і середніх віків. – К.: Вища школа. Головне видавництво, 1983. – 415 с.

283. Роменець В.А. Історія психології XIX початку XX століття. – К.: Вища школа, 1995 – 614 с.

284. Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології XX століття: Навч. посібник / Вст.ст. В.О. Шатенка, Т.М. Титаренко. – К.: Либідь, 1998. – 992 с.

285. Рубинштейн С.Л. Николай Николаевич Ланге // Во-

просы психологии. – 1979. – №5. – С. 140-142.

286. *Рубинштейн С.Л.* Од. центральна наукова бібліотека // Праці Од. ЦНБ Одеса, 1927. – Т.1. – С.1-16.

287. *Рубинштейн С.Л.* Основні завдання наук. бібліографії в СРСР // Праці Од. ЦНБ – Одеса, 1927. – Т.1. – С.121-135

288. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии. – М.: Учпедгиз, 1940. – 596 с.

289. *Рубинштейн С.Л.* Основы психологии. – М.: Учпедгиз, 1935. – 496 с.

290. *Рубинштейн С.Л.* Постачання літератури науковим бібліотекам // Бібліотечний збірник ч.1. Праці I конф. наук. бібліотек УРСР. – Київ, 1926. – С.128-131.

291. *Рубинштейн С.Л.* Принцип творческой самостоятельности. К философским вопросам современной педагогики // Вопросы психологии. – 1986. – №4. – С. 100-108.

292. *Рубинштейн С.Л.* Принципы и пути развития психологии. – М.: АН СССР, 1959. – 354 с.

293. *Рубинштейн С.Л.* Зведений каталог чужомовної періодики, що знаходиться в бібліотеках м. Одеси // Журнал бібліотекознавства та бібліографії. 1929. №3 – С.113-114

294. *Рубинштейн С.Л.* Конференція наукових бібліотек України // Праці Од. ЦНБ. – Одеса, Т.1. - 1927. – С. 3-9.

295. *Рубинштейн С.Л.* Матеріали з історії візантійсько-слов'янської літератури та мови / Передне слово директора бібліотеки Рубинштейна. – Одеса, 1928. – С.3-7.

296. *Рубинштейн С.Л.* Нариси з бібліографії UCRAINICA за 10 років (1917 – 1927). – Одеса, 1927. – С. 19-23.

297. *Санникова О.П.* Психологический анализ индивидуальных различий в педагогическом общении Деп. в ОЦНИ «Школа и педагогика». – 1989. – № 104-89. – М., 1989. – 98 с.

298. *Санникова О.П.* Психологический диагноз как предмет исследования / Психологія на перетині тисячоліть: 36 наук, праць учасників П'ятих Костюківських читань. – К.: Гнозис, 1999. – Том III. – С. 118-124.

299. *Санникова О.П.* Психологический портрет кризисной личности // Вісник Харківського університету. Серія психологія. – № 472. – Харків, 2000.

300. *Санникова О.П.* Стресс и эмоциональность / Стрессы

в повседневной жизни детей// Наука і освіта. – 2000. – № 1-2. – С. 77-80.

301. *Санникова О.П.* Структура личности в общепсихологическом и профессиональном контексте/Образование в современном обществе: Проблема, теория, практика: Матер. Междунар. науч.-практич. конф. – Одесса, 1996. – С. 86-90.

302. *Санникова О.П.* Феноменология личности. – Одесса: СМІЛ, 2003. – 256 с.

303. *Санникова О.П.* Эмоциональность в структуре личности. – Одесса: Хорс, 1995. – 334 с.

304. *Саннікова О.П.* Індивідуальні стратегії подолання кризових ситуацій/Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки ДДПУ. – Дрогобич: Вимір, 2000. - С. 99-108.

305. *Саннікова О.П.* Континуально-ієрархічна концепція особистості/ Укр. психол.: Суч. потенціал: Матер. Четвертих Костюківських читань. – К., 1995. – С. 64-73.

306. Сведения о Н.Н. Ланге (в качестве завгубархива). – ОДОА. – Фр. 37. – Оп. 1. – Ед.хр.139.

307. Сведения о Н.Н. Ланге (в качестве заместителя заведующего губархива). – ОДОА. – Фр.100. – Оп.1. – Ед.хр.63. – л.1-3.

308. *Седов Л.И.* Размышления о науке и об ученых. – М.: Наука, 1980. – 440 с.

309. *Семенов И.Н.* Психология рефлексии в научном творчестве С.Л.Рубинштейна // Психологический журнал. – 1989. Т. 10. – №4. – с. 67 – 75.

310. *Семенов Н.Н.* К статье Ганса Кребса “Становление ученого” // Природа. – 1969. – № 3. – С. 52-53.

311. *Семенов Н.Н.* Методологический анализ типов концептуальных схем организации когнитивной деятельности (в условиях принятия решений) // Проблемы методологии эргономического исследования. – М., 1981. – С. 49–65.

312. *Семенов Н.Н.* Наука и общество: статьи и речи. – 2-е доп. изд. – М.: Наука, 1981. – 488 с.

313. *Сергей Леонидович Рубинштейн: Очерки. Воспоминания. Материалы: К 100-летию со дня рождения / Отв. Ред. Б.Ф. Ломов.* – М.: Наука, 1989. – 435 с.

314. *Серков П.М.* До переходу І.М. Сеченова з Медико-хірургічної академії у Новоросійський університет // Фізіологіч-

ний журнал. – 1956. Т. 2, вып. 1. – С.3-19.

315. *Сеченов И.М.* Автобиографические записки. Серия Выдающиеся деятели отечественной медицины. – М.: Изд-во АМН СССР, 1952. – 292 с.

316. *Симоненко С.М.* Психологія візуального мислення. Автореф. дис... док. психол. наук: 19.00.01 /Харків Нац. Ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2005. – 38 с.

317. *Симоненко С.М.* Психологія візуального мислення: стратегіально-семантичний підхід. – Одеса: ПНЦ АПН України, 2005. – 320 с.

318. *Смирнов А.А.* Развитие и современное состояние психологической науки в СССР. – М.: Педагогика, 1977. – 352 с.

319. Современные исследования по науковедению и истории науки. Отв. ред. Б.М. Мариничев. – М., 1988. – 166 с.

320. *Сорокин П.А.* Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – 182 с.

321. Социальная динамика современной науки / В.Ж. Келле, Е.З. Мирская, С.А. Кугель и др. – М.: Наука, 1995. – 319 с.

322. Социально-психологические проблемы науки. Ученый и научный коллектив / Под ред. М.Г. Ярошевского. – М.: Наука, 1973. – 252 с.

323. Социальные проблемы науки / Редакционная коллегия В.Л. Макаров, Г.С. Головачев, А.В. Евсеенко, А.Г. Трофимович, В.П. Фофанов – Новосибирск: Наука, 1983. – 177 с.

324. Социологические проблемы науки / Под ред. В.Ж. Келле, С.Р. Микулинского – М.: Наука, 1974. – 488 с.

325. *Степанов С.С.* Век психологии: имена и судьбы. – М.: Эксмо, 2002. – 592 с.

326. Структура и развитие науки: Из бостонских исследований по философии науки / Под ред. Б.С. Грязнова, В.Н. Садовского. – М.: Прогресс, 1978. – 487 с.

327. *Татаринев Ю.Б.* Количественная и качественная оценка результатов фундаментальных исследований // Вестн. АН СССР. – 1989. – № 10. – С. 45-53.

328. *Татаринев Ю.Б.* Методологические основы оценки фундаментальности естественнонаучных достижений и открытий // Вопросы философии. – 1976. – №8. – С. 42- 53

329. *Татаринов Ю.Б.* Проблемы оценки эффективности фундаментальных исследований: Логико-методические аспекты. – М., 1986. – 234 с.

330. *Теплов Б.М.* О культуре научного исследования // Вопросы психологии. – 1957. – №2. – С. 38-44.

331. *Теплов Б.М.* О некоторых общих вопросах разработки истории психологи // Вопросы психологии. Материалы второй Закавказской конференции психологов. Сб.ст. посвящен 40-летию установления Советской власти в Армении / Под ред. М.А. Мазмания. – Ереван, 1960. – С.3 – 13

332. *Теплов Б.М.* Об исторической оценке психологической концепции Н.Н. Ланге // Вопросы психологии. – 1960. – №6. – С. 133—137.

333. *Теплов Б.М.* Основные идеи в психологических трудах Н.Н. Ланге // Вопросы психологии. – 1958. – №6. – С.44 – 65.

334. *Теплов Б.М.* По поводу публикации рукописи Н.Н. Ланге «Гельмгольц как психолог» // Вопросы психологии. – 1963. – №2. – С. 141-144.

335. *Тутунджян А.О., Умрихин В.В.* Полный список трудов Б.М. Теплова // Вопросы психологии. – 1982. – №5. – С. 109-113.

336. *Указна Л.Н.* Новоросійський (Одеський) університет: витоки вітчизняної експериментальної психології // Вісник Одеського державного університету. – 1998. – №2. – С.127-131.

337. *Указна Л.Н., Цуканов Б.Й.* Д.Г. Елькін – видатний дослідник психології сприймання часу // Педагогіка і психологія. – 1995. – №4. – С.176-178.

338. *Указная Л.Н., Цуканов Б.Й.* Д.Г.Элькин. К 100-летию со дня рождения // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16. – №5. – С. 148-149.

339. *Умрихин В.В.* Развитие советской школы дифференциальной психофизиологии. – М.: Наука, 1987. – 205 с.

340. Управление, планирование и организация научных и технических исследований: В5 т./Всесоюзный ин-т научной и технической информации. – М., 1970.

341. Ученые о науке и ее развитии / Под ред. Н.И. Родно-го, Ю.И.Соловьева, Б.С. Грязного. – М.: Наука, 1971. – 259 с.

342. Ученый и научный коллектив: социальные аспекты деятельности / Под ред. В.Н. Иванова. – М.: Прогресс, 1986. – 264 с.

343. *Философский словарь* / Под ред И.Т. Фролова. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1987. – 590 с.

344. *Философский энциклопедический словарь*. – М.: Инфра-М, 1997. – 576 с.

345. *Фишбеин Б.Д.* О методологии рейтинг-оценивания деятельности кафедр высшего учебного заведения: Препринт. – Самара: Сам ГАПС, 2004. – 24 с.

346. *Хайтун С.Д.* Проблемы количественного анализа науки. – М.: Наука, 1989. – 280 с.

347. *Цветков С.А.* Из истории организации экспериментальной психологической лаборатории Н.Н. Ланге // Психологический журнал. – 1987. – Т. 8. – №4. – С. 111—116.

348. *Цветков С.А.* Моторная теория внимания Н.Н. Ланге // ОИНИ «Школа и педагогика», 1987. – 18 с.

349. *Цветков С.А.* Н.Н. Ланге о восприятии // ОЦНИ «Школа и педагогика», 1987. – 21 с.

350. *Цветков С.А.* Теоретические и методические проблемы возрастной и педагогической психологии в научном наследии Н.Н. Ланге // Тезисы докладов IV Всесоюзной школы-семинара молодых психологов. – М., 1987. – С. 191-192.

351. Центральная Научно-Учебная Библиотека ВШ (1921-1925). О заседании биографического семинария. – ОДОА. – Фр. 1724. – Оп.1. – Ед.хр.35. – л. 10.

352. Центральная Научно-Учебная Библиотека ВШ (1921-1925). О командировании С.Л.Рубинштейна в Харьков на съезд работников Библиотечного дела. – ОДОА. – Фр.1724. – Оп.1. – Ед.хр.31. – л.19.

353. Центральная Научно-Учебная Библиотека ВШ (1921-1925). О назначении С.Л. Рубинштейна директором Главной Библиотеки Высшей школы г.Одессы. – ОДОА. – Фр.1724. – Оп. 1. (1922-1923). – Ед.хр.19. – л. 87.

354. Центральная Научно-Учебная Библиотека ВШ (1921-1925). Проект программы общевузовского библио- библиографического семинара. – ОДОА. – Фр.1724. – Оп.1. – Ед.хр.67. – л. 41.

355. Центральная Научно-Учебная Библиотека ВШ (1921-1925). Работа межвузовского семинара. – ОДОА. – Фр.1724. – Оп.1. – Ед.хр.67. – л. 8.

356. Центральная Научно-Учебная Библиотека ВШ (1921-

- 1925). Сведения о сотрудниках Центральной Научно-Учебной Библиотеки. – ОДОА. – Фр.1724. – Оп.1. – Ед.хр.31. – л. 56, 93.
357. *Цуканов Б.Й.* Время в психике человека. – Одесса: Астропринт, 2000. – 220 с.
358. *Цуканов Б.Й.* Диференціальна психологія – Одеса: Астропринт, 1999. – 66с.
359. *Цуканов Б.Й.* Комп'ютерний практикум з експериментальної психології. – Одеса: Астропринт, 1999. – Ч.1. – 32 с.
360. *Цуканов Б.Й.* Одесский период жизни С.Л. Рубинштейна. К 100-летию со дня рождения. // Психологический журнал. – 1989. Т.10. – №3. – С. 32-34.
361. *Цуканов Б.Й.* Реальность времени по Глобальным биологическим часам // Труды Конгресса 2002. Серия «Проблемы исследования Вселенной». – СПб., 2004. – Вып. 27. – С. 17-21.
362. *Цуканов Б.Й.* Темперамент – еще один фактор риска? // Наука и жизнь. – 1992. – № 12. – С. 34-37.
363. *Цуканов Б.Й.* Фактор времени и природа темперамента // Вопросы психологии. – 1988. – № 4. – С. 129-136.
364. *Чебикин О.Я.* Актуальні проблеми фахової підготовки психологів // Психологічна освіта в системі вищої школи: 36. ст. Всеукр. наук.-метод. конф., м. Одеса, 1996 р., 17-21 верес. – К.: Клас, 1997. – С.167 – 170.
365. *Чебикин О.Я.* До 55-річчя від дня народження. Каталог виставки. – К.: ДНПБУ ім. В.О. Сухомлинського, 2004. – 37 с. – (Ювіляри АПН України; Вип. 19).
366. *Чебыкин А.Я.* Диагностика социально-психологических особенностей эмоциональной сферы личности // Эмоциональная регуляция учебной деятельности: Сб. материалов Все союз. конф./ Ин-т психологии УССР, Одес. гос. пед. ин-т им. К.Д. Ушинского и др. – М., 1988 – С. 238-244.
367. *Чебыкин А.Я.* Проблема эмоциональной устойчивости. – Одесса: ЮГПУ, 1995. – 195 с.
368. *Чебыкин А.Я.* Теория и методика эмоциональной регуляции учебной деятельности детей: научно-методическое пособие – Одесса: Астропринт, 1999. – 158 с.
369. *Чебыкин А.Я.* Эмоциональная регуляция в структуре учебной деятельности. – Одесса, 1989. – 178 с.
370. *Чебыкин А.Я.* Эмоциональная регуляция в учебно-

познавательной деятельности. – Одесса, 1992. – 168 с.

371. Человек науки / Под ред. М.Г. Ярошевського. – М.: Наука, 1974. – 392 с.

372. Швырев В.С. Теоретическое и эмпирическое в научном познании. – М.: Наука, 1978. – 382 с.

373. Шейн А.А. Об исторической оценке психологической концепции Н.Н. Ланге // Вопросы психологии. – 1960. – №5. – С. 133-138.

374. Школы в науке / Под ред. С.Р. Микулинского, М.Г. Ярошевського, Г.Кребса, Г. Штейна. – М.: Наука, 1977. – 524 с.

375. Шонин П.Б. Метод экспертных оценок. – М.: МГУ, 1987. – 80 с.

376. Шульц Д., Шульц Э. История современной психологии. – СПб, 1997. – 526 с.

377. Экспертные оценки в социологических исследованиях / С.Б. Крымский, Б.Б. Жилин, В.И. Паниотто и др.; Отв. ред. С.Б. Крымский. – К.: Наукова думка, 1990. – 320 с.

378. Элькин Д.Г. Восприятие времени / Психологическая наука в СССР. – М.: АПН СССР, 1959. – С. 193-207.

379. Элькин Д.Г. Восприятие времени и установка / Вопросы психологии. Материалы второй Закавказской конференции психологов. – Ереван, 1960. – С. 185-196.

380. Элькин Д.Г. Восприятие времени как моделирование / 18 Международный психологический конгресс, 19 симпозиум. – М.: АПН РСФСР, 1966. – С. 55-61.

381. Элькин Д.Г. Восприятие времени. – М.: Изд-во АН РСФСР, 1962. – 310 с.

382. Элькин Д.Г. Инженерная психология. – К.: Вища школа, 1975. – 102 с.

383. Элькин Д.Г. К столетию со дня рождения Н.Н. Ланге // Вопросы психологии. – 1959. – №1. – С. 185.

384. Элькин Д.Г. Н.Н. Ланге и И.М. Сеченов // Сборник научных работ посвященный тридцатой годовщине Октябрьской социалистической революции. – Одесса, 1948. Т. I. Вып. 1. – С. 43-56. (На укр. яз.).

385. Элькин Д.Г. О восприятии временных отношений у ребенка / Сб. детский коллектив и ребенок. – Одесса, 1926. – С. 34-39.

386. Элькин Д.Г. Педагогика и психология памяти. – К.:

Рад. шк., 1948. – 74 с.

387. *Элькин Д.Г.* Установка и дифференциация времени / Экспериментальные исследования по психологии установки. – Тбилиси, 1971. – Т. 5. – С. 44–50.

388. *Элькин Д.Г., Шатило Л.М.* Психологическое наследие Н.Н. Ланге // Труды Одесск. гос. ун-та. – 1941. – Т.2. – с. 41–50.

389. *Юдин Б.Г.* Методологический анализ как направление изучения науки. – М.: Наука, 1986. – 261 с.

390. *Юдин Э.Г.* Системный подход и принцип деятельности. – М.: Наука, 1978. – 390 с.

391. *Юревич А.В.* Расслоение российского научного общества. // Науковедение и новые тенденции в развитии российской науки. – М., 2005. – С. 223–243.

392. *Ядов В.А.* Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности. – 6-е изд. – М.: ИКЦ Академия; Добросвет, 2003. – 596 с.

393. *Ярошевский М.Г., Анцыферова Л.И.* Развитие и современное состояние зарубежной психологии. – М.: Педагогика, 1974. – 303 с.

394. *Ярошевский М.Г.* Гельмгольц, Сеченов и проблема детерминации нервно-психической деятельности // Вопросы психологии. – 1960. – №5. – С. 3 – 15.

395. *Ярошевский М.Г.* История психологии. – М.: Мысль, 1985. – 575 с.

396. *Ярошевский М.Г.* Категориальная регуляция научной деятельности // Вопросы философии. – 1973. – № 11. – С. 74 –86.

397. *Ярошевский М.Г.* О генезе субъекта научного познания // Вопросы философии. – 1979. – № 6. – С. 68 – 80.

398. *Ярошевский М.Г.* О двух вариантах «Элементов мысли» И.М.Сеченова // Вопросы психологии. – 1958. – №4. – С.3 – 16.

399. *Ярошевский М.Г.* Первый очаг психологических исследований в Российской Академии Наук. К 50-летию сектора психологии в институте философии АН СССР // Вопросы психологии. – 1995. – №3. – С. 70–78

400. *Ярошевский М.Г.* Программно-ролевой подход к исследованию научного коллектива // Вопросы психологии. – 1978. – № 5. – С. 40 – 53.

401. *Ярошевский М.Г.* Психология в XX столетии: Теоре-

тические проблемы развития психологической науки. – М.: Политиздат, 1974. – 447 с.

402. Ярошевский М.Г. Сеченов и мировая психологическая мысль. – М.: Наука, 1981. 392 с.

403. Ярошевский М.Г. Структура научной деятельности // Вопросы философии. – 1974. – № 11. – С. 97 – 109.

404. Ярошевский М.Г. Теория и методы в истории психологии. (Симпоз. на XXII Междунар. психол. конгр.) // Психологический журнал. – Т.1. 1980. – №1. – С. 160-169.

405. Ярошевский М.Г. Уникальное средоточие психологических знаний // Психологический журнал. – 1993. Т. 14. – №5. – С.120 – 124.

406. Boring E. A history of experimental Psychology, 2-nd, ed. N.Y., 1950.- 389 p.

407. Experimental Psychology, ed by R. May. N.Y., 1969.

408. Hothersall, David. History of psychology. – 2nd ed. The Ohio State University

409. Klein D.B. A History of Scientific Psychology. N.Y.- L., 1970.

410. Misiak H., Sexton V. A History of Psychology, N.Y. – L., 1966.

411. Price D. Science since Babilon. New Haven – London, 1969.

412. Schultz D. A History of modern Psychology, 2-nd ed. N.Y., 1975.

413. Wertheimer M. A brief history of psychology. N.Y., 1970; rev. ed., 1979.

414. Windelband W. Lehrbuch der Geschichte der Philosophie, Hrsg. Heimsoeth. Tübingen, 1948.

415. Woodworth R.S. Contemporary schools of Psychology, N.Y., 1948.

ДОДАТКИ

Додаток А

Метод визначення значущості психологічних наукових шкіл (на основі експертних оцінок)

З середини XIX століття в різних країнах світу починає активно розвиватися психологічна наука. Так, у вітчизняній психології, зокрема в Одесі, в кінці XIX століття можна відзначити зародження наукової школи у галузі психофізіології та методології психології професором І.М.Сеченовим (фізіологічна лабораторія при Новоросійському університеті), експериментальної і педагогічної психології професором М.М.Ланге (психологічна лабораторія при Новоросійському університеті, Одеських вищих жіночих курсах, Інституті народної освіти), теорії методології професором С.Л.Рубінштейном (інститут аспірантури при Одеській державній науково-публічній бібліотеці).

Відомо, що результатом зародження і функціонування будь-якої наукової школи є той або інший продукт її діяльності. За п'ять років перебування в Одесі І.М.Сеченов опублікував ряд новаторських праць з психології «Кому і як розробляти психологію», «Психологічні етюди» та ін. Він вів боротьбу за створення матеріалістичної психології, що спирається на фундамент фізіології центральної нервової системи. При цьому він використовував власні експериментальні дані, зроблені ним раніше при вивченні фізіології нервової системи.

Одеський період творчості М.М.Ланге був науково і суспільно значущим. Його наукові інтереси охоплювали експериментальну і педагогічну психології. Він виступив реформатором молодшої, середньої та вищої шкіл вітчизняної системи освіти. М.М.Ланге був засновником першої психологічної лабораторії в Україні, на базі якої розробляв експериментальний напрям у психології. В одеський період ним написані такі фундаментальні

праці як «Психологічні дослідження. Закон перцепції. Теорія вольової уваги», «Про сучасний стан педагогічної психології і задачі майбутнього», «Душа дитини в перші роки життя», «Психологія» та багато ін.

В Одесі С.Л.Рубінштейн вів активну науково-викладацьку діяльність у різних вищих навчальних закладах, а також наукову і суспільну роботу в Одеській Центральній бібліотеці. Він був першим, хто ініціював інститут аспірантури. У цей період життя С.Л.Рубінштейном було сформоване концептуальне ядро майбутнього основоположного принципу – єдності свідомості й діяльності і т. ін. У досить скороченому вигляді ця концептуальна основа побачила світ у 1922 році в статті «Принцип творчої самодіяльності».

Інструкція

Шановні колеги, дослідження, в якому Вам пропонується взяти участь, проводиться з метою оцінити важливість наукових шкіл і внесок їхніх засновників у психологічну науку. Завдання: уточнити наукові досягнення психологічної науки другої половини XIX ст. початку XX ст.

Вам відводиться роль експерта оцінки наукового внеску І.М.Сеченова, М.М.Ланге, С.Л.Рубінштейна і значущості їхніх наукових шкіл для психології. Вам буде запропоновано два оцінювальні бланки. Перший бланк складається з 4 характеристик значущості тієї або іншої наукової школи, які зароджувалися в Одесі. Другий бланк складається з 4 характеристик, спрямованих на виявлення значущості наукового внеску результатів діяльності І.М.Сеченова, М.М.Ланге і С.Л.Рубінштейна в період їхнього життя і творчості в Одесі.

Ваші відповіді допоможуть нам уточнити специфіку зароджуваних в Одесі наукових шкіл для психологічної науки.

Дякуємо Вам!

1. Які, на вашу думку, найбільш інформативні показники необхідно враховувати при оцінці наукової діяльності?

2. Що Ви можете сказати про масштаб досягнень і ступінь наукового впливу вченого (І.М.Сеченов, М.М.Ланге, С.Л. Рубінштейн) на розвиток психологічної науки в одеський період?

3. У чому (в яких досягненнях, результатах діяльності), на Ваш погляд, найяскравіше виражені результати діяльності вченого (І.М.Сеченов, М.М.Ланге, С.Л.Рубінштейн) в одеський період? Чи можна ці результати назвати досягненнями вітчизняної і світової психологічної думки? Обґрунтуйте Вашу відповідь.

4. Чи можете Ви назвати наукові ідеї одеського періоду вченого(І.М.Сеченов, М.М.Ланге, С.Л.Рубінштейн), які, на вашу думку, в недостатньому ступені одержали розвиток у психологічній науці?

5. Як Ви вважаєте, які наукові ідеї вченого (І.М.Сеченов, М.М.Ланге, С.Л.Рубінштейн) сформульовані в дослідженнях одеського періоду, одержали світове визнання?

6. Чи можете Ви назвати які ідеї (результати наукової діяльності) вченого (І.М. Сеченов, М.М. Ланге, С.Л. Рубінштейн) послужили основою для виникнення нових напрямів досліджень і розвитку психології?

7. На Ваш погляд, який степінь новизни мали результати наукової діяльності вченого (І.М.Сеченов, М.М.Ланге, С.Л. Рубінштейн) в Одесі, тобто які ідеї були принципово новими, а які з'явилися як альтернативні до вже існуючих у науці?

8. На Ваш погляд, чи можна вважати, що наукова школа, що зародилася, зберігаючи традиції і тематику наукового дослідження, одержала свій подальший розвиток в Одесі, аж по сьогодні? Якщо так, то який науковий потенціал, на вашу думку, вона має?

Оцініть діяльність наукової школи І.М.Сеченова (М.М.Ланге, С.Л.Рубінштейна) за допомогою представленості вказаних змінних за шкалою від мінімального до максимально можливого рівня.

Максим рівень	Максим рівень	Максим рівень	Максим рівень	Максим рівень	Максим рівень	Максим рівень
------------------	------------------	------------------	------------------	------------------	------------------	------------------

Відкриття законів, принципів, створення власних теорій
Започаткування нових напрямів досліджень (проблем)
Публічне визнання наукових результатів у суспільстві
Наявність аспірантів, докторантів, послідовників, стажерів, співробітників та ін.
Організація та проведення тематичних конференцій, з'їздів, симпозіумів різного масштабу
Висвітлення результатів у публікаціях, звітах та ін.
Упровадження досліджень в теорію та практику

Мінім рівень	Мінім рівень	Мінім рівень	Мінім рівень	Мінім рівень	Мінім рівень	Мінім рівень
-----------------	-----------------	-----------------	-----------------	-----------------	-----------------	-----------------

Життєвий шлях та творча біографія І.М. Сеченова

Іван Михайлович Сеченов народився 1 (13) серпня 1829 року (Фото Д.1.). До 14 років ріс у батьківській садибі (батько його був поміщиком, відставним військовим, а мати — колишньою кріпачкою) у селі Теплий Стан колишньої Симбірської губернії. Іван Михайлович був молодшою дитиною в родині, він мав чотирьох братів (Олексій, Олександр, Андрій і Рафаїл) і трьох сестер (Ганна, Варвара і Серафіма). Його первісна освіта обмежувалася грамотою та арифметикою, що викладав місцевий священник, і вивченням разом із сестрами мов у привезеної з Петербурга німкені-гувернантки.

Спершу Івана Михайловича збиралися віддати вчитись у Казанську гімназію. Але потім у зв'язку зі змінами у матеріальному становищі родини, після смерті батька, мати вирішила відправити його до Петербурзького головного інженерного училища. Так, визначення його кар'єри було зумовлене дешевизною освіти та матеріальними вигодами військової служби.

Фото Д.1. Іван Михайлович Сеченов

Після училища, прослуживши біля двох років у саперному батальйоні в Києві, Іван Сеченов подає у відставку і вступає до

медичного факультету Московського університету. Тут і почалися його заняття фізіологією та психологією. Цей його інтерес І.М.Сеченов згодом назвав своєю «московською прихистістю до філософії», виник на третьому курсі. У 1853 р. відбулося перше його знайомство з теоретичними основами знань, які розчарували його в медицині як науці у зв'язку з відсутністю причинного підходу до захворювань. Втративши інтерес до спеціальності, заради якої він залишив військову службу й пішов до університету, Іван Михайлович весь рік не брав медичних книг у руки.

І все ж таки в 1856 р. І.М. Сеченов був затверджений у ступені лікаря. У цьому ж році він відправився до Німеччини задля вивчення фізіології та підготовки до професорської посади. Там він працював у лабораторіях видатних учених тієї епохи – І.Мюллера, Э. Дюбуа-Реймона, Гоппе-Зейлера, Г.Розі, О. Функе та ін. За час перебування за кордоном (1856—1860) І.М.Сеченов опублікував одинадцять праць.

У лютому 1860 р. Іван Михайлович Сеченов приїхав до Петербурга. 3 березня захистив дисертацію і був зарахований ад'юнкт-професором на кафедру фізіології Медико-хірургічної академії, де став викладати фізіологію. Серед його слухачів були такі відомі згодом жінки-медики, як Н.П.Суслова (потім перша в Росії доктор медицини), М.А.Бокова (у наступному видатний лікар-окуліст), С.М.Переяславцева (потім завідувач Севастопольською біологічною станцією). У 1961 р. дружба, яка виникла між М.А.Боковою та І.М.Сеченовим, продовжувалася і міцніла, згодом привела до шлюбу.

Відомо [315; 215], що рішення піти з Медико-хірургічної академії І.М.Сеченов прийняв відразу ж після необрання Іллі Ілліча Мечникова професором зоології цієї Академії. Однак, можливість перейти на роботу до Новоросійського університету з'явилася в нього тільки після обрання І.І.Мечникова на кафедру зоології. Переїхавши до Одеси на початку 1870 р., Ілля Ілліч подав клопотатися про зарахування І.М.Сеченова професором Новоросійського університету.

У зв'язку з тим, що самостійної кафедри фізіології в Новоросійському університеті на той час не було, І.І.Мечников запропонував Івану Михайловичу обійняти посаду професора фізіології на кафедрі зоології.

Одержавши згоду І.М.Сеченова, Мечников звернувся 27 квітня 1870 р. до Ради фізико-математичного факультету з представленням, в якому обґрунтував необхідність створення в Новоросійському університеті відділу експериментальної фізіології. У зв'язку з цим Ілля Ілліч просив ввести в штат кафедри зоології посаду ординарного професора з експериментальної фізіології, на яку рекомендував І.М.Сеченова, вказуючи, що в його обличчі «наш Університет набуде собі як чудового викладача, так і одного з кращих сучасних вчених» [139; 101].

17 серпня 1870 р. на засіданні факультету кандидатура І.М.Сеченова балотувалася, причому всі шість членів факультету, що приймали участь у голосуванні, висловилися за обрання Івана Михайловича ординарним професором кафедри зоології [139; 101]. Вибори відбулися 19 серпня 1870 р. При голосуванні І.М.Сеченов одержав 14 голосів «за» і 3 голоси «проти» [139; 105].

Однак, відсутність у І.М.Сеченова праць і вченого ступеня з зоології могло стати перешкодою для затвердження його ординарним професором кафедри зоології. Тоді І.І.Мечников і Н.О.Бернштейн внесли до Ради факультету, а потім і до Ради університету пропозицію про присвоєння Івану Михайловичу Сеченову ступеня почесного доктора зоології. 7 вересня 1870 р. таємним голосуванням була реалізована ця пропозиція [185; 11].

На підставі рішення Ради ректор університету Ф.Н. Леонтович 16 вересня 1870 р. звернувся до попечителя Одеського навчального округу С.П.Голубцова з проханням порушити клопотання перед міністром народної освіти про затвердження І.М.Сеченова в посаді ординарного професора кафедри зоології. При цьому Н.Ф. Леонтович указував, що вакантної посади ординарного професора на фізико-математичному факультеті немає, і що для цього необхідно домогтися збільшення штату університету на одного ординарного професора [139; 104].

І.М. Сеченов 12 вересня 1870 р., одержавши звістку про обрання його ординарним професором кафедри зоології Новоросійського університету, подав заяву про звільнення з Медико-хірургічної академії.

24 листопада 1870 р. Іван Михайлович Сеченов відіслав ректору Новоросійського університету лист, в якому писав, що він згоден, аби уникнути хлопот про додатковий кредит, посту-

пити до Університету «на жалование не только экстраординарного профессора, но даже доцента, притом в каком угодно звании, т.е. ординарным, экстраординарным или доцентом». І що це він робить тільки з-поза «желания сохранить дорогую для меня возможность служить делу развития молодежи» [189; 8,10]. Про це своє рішення І.М. Сеченов повідомив І.І. Мечникову, внаслідок чого 16 січня 1871р. Ілля Ілліч звернувся до Ради факультету з заявою про задоволення прохання Сеченова.

На підставі цієї заяви 17 січня 1871 р. відбулося голосування в Раді фізико-математичного факультету. Усі дев'ять членів Ради висловилися за обрання видатного вченого І.М. Сеченова ординарним професором кафедри зоології [189; 1]. За представленням факультету 10 лютого 1871 р. Рада Новоросійського університету одноголосно обрала Івана Михайловича екстраординарним професором. Таким чином, І.М. Сеченов балотувався в Новоросійському університеті двічі — спочатку в ординарні, а потім в екстраординарні професори.

Однак, усі ці заходи не привели до прискорення затвердження І.М.Сеченова на посаді професора, тому що причиною було прагнення царського уряду відсторонити перспективного вченого від наукової та педагогічної діяльності за його прогресивні, матеріалістичні погляди і демократичні переконання. Остаточо це було встановлено в пореволюційні роки, коли був опублікований ряд архівних документів.

З цих матеріалів стало видно, що основною причиною затримки затвердження І.М.Сеченова професором Новоросійського університету було побоювання міністерства освіти, що робота вченого в університеті може негативно вплинути на студентство.

Після згоди І.М. Сеченова зайняти в Новоросійському університеті посаду екстраординарного професора й обрання його на цю посаду Радою університету ніяких формальних основ для затримки не було. Проте, на лист попечителя Одеського навчального округу С.П. Голубцова міністру освіти Д.А. Толстому в січні 1871р. із проханням затвердити І.М. Сеченова екстраординарним професором була накладена резолюція: «За сделанным со стороны г. министра распоряжением настоящее письмо оставит без последствий» [314; 108]. Ця резолюція позбавляла його надії зайняти посаду професора не тільки Новоросійського, але і

будь-якого іншого університету Росії, як би не випадкова зустріч директора медичного департаменту Е.В.Пелікана із С.П. Голубцовим [315; 194]. Е.В. Пелікан добре знав І.М.Сеченова, разом з ним у відомому одеситам Пасажі, приймав участь у знаменитих публічних читаннях. Він високо цинив докторську дисертацію Івана Михайловича, виступав на її захисті в Медико-хірургічній академії, і був високої думки про нього як людину і видатного вченого. Йому вдалося переконати С.П.Голубцова в повній благонадійності вченого. І тільки після поручительства С.П. Голубцова Іван Михайлович Сеченов наказом по міністерству освіти був затверджений ординарним професором зоології Новоросійського університету з 20 березня 1871 р. [139; 109].

Очевидно, І.М. Сеченов знав про підґрунтя первісного відмовлення затвердити його професором Новоросійського університету, про що свідчать його зауваження в «Автобіографічних записках»: «...вел я себя смирно: не совратил с пути за два года ни единого студента, не вызвал ни единого бунта, не строил баррикад и привел всем этим взявшего меня на поруки попечителя в такой восторг, что в Святую 1873 г. он сделал меня действительным статским советником и даже самолично приехал ко мне на квартиру поздравить меня с этой радостью» [315; 227].

Як показують результати досліджень [139, 273, 314, 315, 384, 388 та ін.], Іван Михайлович переїхав до Одеси не відразу: навесні 1871 р. з дозволу ректора Новоросійського університету він виїхав за кордон, звідкіля повернувся в серпні 1871р.

Так, відомо, що з серпня 1871р. по березень 1876р. І.М. Сеченов з дружиною проживали в Одесі. За запрошенням Іллі Ілліча Мечникова подружжя зупинилося у нього за адресою вул. Херсонська, будинок Когана, кв. 9.

Одеський період творчої діяльності І.М. Сеченова на нашу думку доцільно розглядати в кількох напрямках. А саме у зв'язку з його педагогічною діяльністю, науковою роботою, а також науково-суспільною діяльністю.

На основі наших та інших [38, 41, 70, 72, 78, 79, 252, 273, 314, 384, 388, 394, 402 та ін.] досліджень, необхідно зазначити, що одеський період творчості Івана Михайловича був надзвичайно плідним. Так, за 1871-1876 рр., він опублікував більшість своїх вагомих психологічних праць, таких як «Кому и как разра-

батьвувати психологию?», «Психологические этюды», «Замечания на книгу г. Кавеліна «Задачи психологии», «Несколько слов в ответ на письма г. Кавеліна» та ін.

Значна частина діяльності І.М. Сеченова пов'язана з роботою у фізіологічній лабораторії. Слід зазначити, що до переїзду І.М. Сеченова до Одеси ще фізіологічної лабораторії в Новоросійському університеті не було. Перед своїм від'їздом за кордон навесні 1871 р. Іван Михайлович відіслав ректору університету листа, в якому просив виділити кошти на устаткування лабораторії і погодився придбати його закордоном [174; 75-78]. З листа І.М. Сеченова видно, що основна увага при оснащенні лабораторії приділялася електрофізіологічній апаратурі, приладам для роздратування (індукційні апарати), вівісекції, вивчення газів крові (повітряні насоси, спектроскоп). Були замовлені також аналітичні ваги, скляний, порцеляновий та металевий лабораторний посуд. Означені факти свідчать про те, що вже до переїзду в Одесу він мав чіткий план своїх наукових досліджень у Новоросійському університеті.

Для лабораторії було відведено, хоча і гарне, але не пристосоване для наукових досліджень приміщення, тому в перші місяці перебування в Одесі І.М. Сеченову довелося займатися в основному організацією лабораторії. Велику допомогу в цьому йому надали асистенти – П.А. Спіро та професор хімії О.А. Веріго, які приїхали з ним, а також механік університету [76; 1,26]. Уже на початку 1872 р. фізіологічна лабораторія була обладнана. В ній, крім І.М. Сеченова і П.А. Спіро, проводили експерименти І.І. Мечников і студент В.М. Рєпяхов.

Таким чином, це надає підстави стверджувати, що створена фізіологічна лабораторія мала переважно науково-дослідну спрямованість і стала важливим центром психофізіологічних досліджень, а в наступні роки сприяла зародженню психологічної лабораторії. Передові матеріалістичні ідеї, що розкривалися видатним ученим на лекціях для студентів, у наукових доповідях, виступах і друкованих працях, значно вплинули на світогляд ряду викладачів і дослідників Новоросійського університету. Творча діяльність І.М. Сеченова сприяла проникненню прогресивних матеріалістичних ідей у різні галузі природознавства.

Фото Д.2. І.М. Сеченов серед своїх учнів-студентів
Новоросійського університету

Під час перебування в Одесі, І.М. Сеченов брав активну участь у роботі Новоросійського товариства натуралістів, що було організовано в 1870 р. при університеті і стало одним із самих активних наукових Товариств у Росії й Україні. З 1873 р. і до від'їзду з Одеси І.М. Сеченов був віце-президентом цього товариства.

І.М. Сеченов з перших років своєї професорської діяльності виступив як популяризатор наукових знань, приділяючи багато часу читанню публічних лекцій, в яких викладав свої найважливіші ідеї (звичайно усний виклад передував публікаціям). В Одесі Іван Михайлович також неодноразово виступав з науково-популярними лекціями, специфічною особливістю яких була строга науковість у сполученні з доступністю для непосвячених.

Уже через кілька місяців після приїзду до Одеси він звернувся до ректора університету з заявою, в якій просив дозволу прочитати дванадцять публічних лекцій в актовому залі університету [181; 2-6]. З прикладеної до заяви програми видно, що лекції були з фізіології органів почуттів.

На основі звіту Новоросійського університету відомо, що у 1871/1872 академічному році І.М. Сеченов прочитав десять публічних лекцій з фізіології. Короткий зміст цих лекцій розмістив на своїх сторінках газета «Одеський вісник».

Вже у весняному семестрі 1873 року він подав на ім'я рек-

тора Новоросійського університету прохання дозволити прочитати дві публічні лекції „Про значення органів почуттів у житті тварини” [182; 10-12]. Останні були відзначені І.М. Сеченовим у „Звіті про стан і дії Новоросійського університету в 1872/1873 академічному році”.

У тому ж 1873 р. Іван Михайлович провів публічну лекцію на користь голодуючих Самарської губернії: «Про доцільність пристрою людського тіла» [182; 24-25].

У газеті «Одеський вісник» було надруковано наступне оголошення: «У неділю, 25 листопада, о першій годині пополудні має бути в залі міської думи публічна лекція проф. Сеченова «Про доцільність пристрою людського тіла» на користь голодуючих Самарської губернії. Квитки можна одержувати: в університеті у швейцара, у книгарнях Черкесова, Білого, а також щодня на публічних лекціях суспільства натуралістів» [182; 24-25].

Та ж газета містила і наступне повідомлення про лекцію І.М.Сеченова: «Публічне читання проф. Сеченова в біржовий залі 25 листопада залучило численну публіку; успіх лекції був повний, як з боку майстерності викладу лектором свого предмета, так і щодо збору, призначуваного на користь голодуючих Самарської губернії».

З подібними проханнями І.М. Сеченов потім звертався до ректора майже щорічно. Ці лекції привертали до себе велику увагу громадськості міста. Сеченовські публічні лекції завжди збирали величезну аудиторію. Вони зіграли винятково важливу роль у популяризації в російському суспільстві наукових знань про людину, її організм і психічну діяльність. Повні авторські тексти багатьох лекцій не збереглися.

В Одесі І.М. Сеченов займався також перекладами, зокрема редагував підручники О. Функе та М. Германа, переклав на російську мову основні роботи Ч.Дарвіна.

Відомо, що ініціатором одного з перших перекладів Чарльза Дарвіна російською мовою був В. Ковалевський, котрий залучив до втілення цієї важливої справи свого брата О. Ковалевського та І.М. Сеченова, які брали активну участь не тільки в перекладі, але й редагуванні.

Робота Ч. Дарвіна «О проявлении чувств у человека и животных» була перекладена з коректурних аркушів, що їх автор

надсилав В.Ковалевському та І.М.Сеченову. У російському перекладі вона була видана практично одночасно з першим англійським виданням. За редакцією І.М.Сеченова в перекладі його дружини М.А. Бокової вийшла інша праця Ч.Дарвіна «Происхождение человека и естественный отбор», яка швидко розійшлася в російському виданні.

Необхідно зазначити, що особливе значення для наукової діяльності Івана Михайловича мали регулярні відрядження до різних країн Європи, а також участь у роботі різних з'їздів, що дозволяло йому максимально наситити викладацьку та дослідну роботу новітніми досягненнями науки.

Незважаючи на порівняно сприятливі умови роботи в Новоросійському університеті, Івана Михайловича не залишала думка про повернення до Петербургу. У 1875 р. з'явилася така нагода, і він звернувся до своїх друзів, Д.І. Менделєєва і Ф.В.Овсянникова, із проханням про сприяння в зарахуванні його на цю посаду [139; 220].

У березні 1876 р. ректор Новоросійського університету словістив членів Ради університету про переїзд до Петербургу проф. І.М. Сеченова і запропонував просити його не залишати Новоросійський університет. У протоколі засідання Ради написано: «Все присутствовавшие, привстав со своих мест, обратились к И.М. Сеченову с просьбой остаться в Новороссийском университете. Профессор Сеченов отвечал: «Благодарю от всего сердца за оказываемую мне Советом честь, но остаться не могу. Прошу, однако, не думать, что причиной моего ухода было хотя бы малейшее неудовольствие; я всегда сохраню самое теплое воспоминание о здешнем университете и глубокую благодарность к нему». Определили: донести г. попечителю, что препятствий к перемещению г. Сеченова не имеется» [188; 67].

Розпорядженням Міністерства народної освіти від 10 квітня 1876 р. [188; 67]. І.М. Сеченов був призначений понадштатним ординарним професором Петербурзького університету по кафедрі фізіології та 10 квітня 1876 р. виїхав з Одеси до Петербургу [188; 67].

Діяльність Івана Михайловича в Новоросійському університеті була високо оцінена Радою університету 6 травня 1876 р. Так, І.М.Сеченов був обраний почесним членом університету «з увагою до його чудової і плідної діяльності».

Життєвий шлях та творча біографія М.М. Ланге

Микола Миколайович народився в Петербурзі 12 (24) березня 1858 р. в родині професора Військово-юридичної академії (Фото Д.3.). Закінчивши з золотою медаллю гімназію, він у 1878 р. вступив до історико-філологічного факультету Петербурзького університету. Це були, як відомо, роки, коли революційна активність народників досягла апогею. У перший же рік студент Микола Ланге взяв участь у сході, за що був відданий університетському суду [274; 5].

Розглядаючи етап становлення, тоді ще студента, Миколи Миколайовича як майбутнього вченого, необхідно прийняти до уваги, що серед викладачів університету, в той час, були такі видатні вчені вітчизняної науки, як Д.І.Менделєєв, І.М.Сеченов, П.Л.Чебишев та інші, які відрізнялися великим лібералізмом.

Навчаючися в університеті філософії, М.М. Ланге приймав участь у різного роду дискусіях. Але вже тоді вироблені ним власні переконання не обмежувалися локальними вітчизняними науковими засадами.

Фото Д.3. Микола Миколайович Ланге

Будучи студентом IV курсу, він написав роботу „Учение Лейбница и его полемика с Локком”, за яку був визнаний гідним золотої університетської медалі. Як відомо, ця полеміка охопила

ряд основних проблем, навколо яких оберталася психологічна думка наступних століть. Трактат Дж. Локка „Опыт о человеческом разуме” став основним для ряду провідних напрямів, таких як емпіризм (джерелом всіх ідей служить досвід), інтроспекціонізм (свідомість розумілася як пряме знання про те, що відбувається в його душі), психічний „атомізм” (з першоелементів свідомості – простих ідей – складаються складніші), асоціанізм (при повторному сполученні складних ідей повторення однієї з них спричиняє появу інших). Аналізуючи різні наукові позиції, М. Ланге зміг зіставити і продумати їх методологічні орієнтації [274; 8-9].

По закінченні історико-філологічного факультету Микола Миколайович залишився в університеті при кафедрі філософії для приготування до професорського звання. Згодом у 1883 р. він був відправлений на стажування до Німеччини та Франції. Тут у травні 1888 р. за підсумкову роботу, дисертацію „История нравственных идей XIX столетия. Часть I”, він був визнаний гідним ступеня магістра філософії. У цьому ж році була опублікована німецькою мовою праця „К теории чувственного внимания и активной апперцепции”.

Після стажування в Німеччині в 1888 р. М.М. Ланге був направлений до Новоросійського університету і призначений на посаду приват-доцента кафедри філософії з окладом у 1200 руб. [169; 130-132].

Одеса в ті часи вигідно відрізнялася від багатьох інших міст Росії. Її великий, морський порт дозволяв підтримувати інтенсивні контакти з багатьма країнами Європи. Вона перетворилася на великий культурний центр півдня Росії. З цим містом були пов'язані наступні роки життя М.М. Ланге. З листопада 1888 р. він проживав в Одесі за адресою вул. Новосельська, 66, кв. 4, працюючи в навчальних закладах міста [221; 15].

Перші роки одеського періоду М.М. Ланге були дуже продуктивними. Він публікує підручник, статті, переклади, відгуки тощо.

Вже в 1893 р. Микола Миколайович узагальнив результати своїх досліджень та представив їх у вигляді докторської дисертації „Психологические исследования. Закон перцепции. Теория волевого внимания”.

Одержавши диплом доктора філософії в 1893 р., а потім і вчене звання екстраординарного професора, М.М. Ланге перейшов від загальних роздумів про необхідність організації самостійних психо-

логічних лабораторій до реалізації цього проекту (див. Додаток Д, Е, Ж). На основі архівних матеріалів відомо, що перша така лабораторія була заснована М.М. Ланге в 1896 році при Імператорському Новоросійському університеті. Усі дослідження проводилися в ній власне Миколою Миколайовичем, його співробітниками, послідовниками та учнями, та були спрямовані на розробку нового оригінального на той час напрямку науки – експериментальної психології [115, 86].

Також слід зазначити, що проф. М.М. Ланге активно брав участь в адміністративній роботі. Отже, на підставі архівних документів, відомо, що на засіданні від 28 вересня 1913 року він був обраний головою комісії з вироблення матеріальних та інвентарних книг для навчально-допоміжних установ, однієї з яких була вищезгадана психологічна лабораторія.

Науково-викладацьку діяльність Миколи Миколайовича в Імператорському Новоросійському університеті, як показує аналіз архівних матеріалів, можна охарактеризувати як досить різноманітну. До наукових дисциплін, які він викладав входили - історія філософії, історія древньої та нової філософії, філософські вчення XIX століття, загальна психологія, педагогічна психологія, рішення психологічних задач, історія педагогіки, педагогіка, історія шкіл і педагогічних теорій, основи дидактики, методика викладання мовлення і т. ін. Крім того, з усіх перерахованих вище дисциплін Микола Миколайович проводив практичні заняття.

В одеський період творчості М.М. Ланге активно проводив публічні лекції. З безлічі прочитаних в архіві вченого збережені: лекція „Привычка и прогресс” (1892) [62; 104], дві лекції „Раздвоение личности” (1899) [62; 106], десять лекцій „Про великих мыслителей XIX столетия” (1901) [179; 1-2], дві лекції „Про игры животных и людей в связи с вопросом о происхождении искусства” (1904) [180; 368, 384, 388], одна лекція „Современная экспериментальная педагогика” (1909), „Критика идеализма” [62; 106] та ін.

Результатом багаторічної науково-дослідної та викладацької діяльності виступила підготовлена Миколою Миколайовичем Ланге праця „Психология”, що згодом, на думку багатьох учених [274, 332, 333 та ін.], стала однією з найкращих підручників для багатьох вітчизняних вищих навчальних закладів.

Не обмежуючись академічною діяльністю, Микола Миколайович жваво відгукується на суспільні запити. Протягом декіль-

кох років він, головуючи в історико-філологічному товаристві при Новоросійському університеті, створює при ньому педагогічний відділ, що став центром науково-методичної і громадської роботи вчителів початкової і середньої шкіл. Відділ направляв і організовував викладацьку діяльність, обговорював найбільш актуальні проблеми освіти, зокрема пов'язані з назрілою реформою школи.

З ім'ям М.М. Ланге пов'язані перші кроки в історії вищої жіночої освіти на півдні України. Приїхавши до Одеси, він був вражений ставленням до жінки, тут було панівним. „Те ставлення, — згадував він, — яке я бачив давно на півночі, ставлення до жінки як до товариша, співробітника, до друга, я тут не зустрічав” [274]. Саме тоді в нього з'явилася думка про необхідність створення жіночих педагогічних курсів. „Потрібно було, — писав він, — щоб усі побачили в жінці самостійну людську особистість” [274].

Перші вищі навчальні заклади для жінок у Росії з'явилися в другій половині XIX столітті під впливом революційно-демократичного руху 60-х років. Великими є заслуги в боротьбі за жіночу освіту видатних учених того часу І.М. Сеченова, Д.І. Менделєєва, біолога-еволюціоніста А.М. Бекетова та інших.

Завдяки енергії та його наполегливості 21 вересня 1903 року в Одесі були відкриті трирічні жіночі педагогічні курси. Директором курсів був призначений Микола Миколайович. Для нього робота пов'язана з діяльністю курсів виступила значним етапом власного ствердження як науковця, викладача, громадського діяча.

Одеські педагогічні курси були організовані як експеримент на 6 років, на місцеві кошти, на правах приватного навчального закладу для осіб, які мають атестат про закінчення жіночої гімназії, вищої наукової освіти і педагогічної підготовки. На курсах існувало п'ять відділень: історичне, російської мови і словесності, французької мови і словесності, німецької мови і словесності і математичне. З мрією про створення природничо-наукового відділення на курсах професору М. Ланге довелося почекати, у зв'язку із нестачею коштів на створення навчально-допоміжних установ та їх устаткування. Учні на курсах поділялися на слухачок і вільно слухачок. Перші два роки присвячувалися теоретичній підготовці, на третьому році слухачки проходили педагогічну практику в жіночих гімназіях Одеси. Обсяг знань, що давався курсисткам, наближався до університетського рівня [239; 1-2].

Усі питання, що стосувалися навчальної роботи, вирішувалися радою курсів на чолі з директором, господарські справи перебували у віданні попечительського комітету.

У результаті революційних подій 1905 року жіночі педагогічні курси були закриті. І лише восени 1906 року за клопотанням Ради педагогічних курсів замість них були відкриті Одеські Вищі Жіночі Курси з чотирирічним терміном навчання, директором яких знову було призначено М.М.Ланге [239; 1-2].

Демократичні погляди Миколи Миколайовича та його активна громадська позиція спрямували проти нього офіційні кола. „М.М. Ланге підтримав сходку курсисток, що протестували проти царського маніфесту 19 жовтня 1905 року; у відповідь на єврейський погром, учинений в Одесі, організував спеціальне „юридичне бюро” для розслідування цього злочину. І коли в 1907 році він відмовився розписатися під циркуляром Міністерства народної освіти, що забороняв службовцям приймати участь у діяльності протидержавних партій, Миколу Миколайовича відсторонили від керівництва курсами. Але, незважаючи на це професор М.М. Ланге продовжував залишатися ревним захисником, душею курсів, приймав діяльну й активну участь в усіх заходах, що розпочиналися адміністрацією, а найчастіше сам був їхнім ініціатором” [274; 22].

Слід зазначити, що 1909 року при курсах, завдяки старанням Миколи Миколайовича Ланге, також була створена лабораторія експериментальної психології. Як свідчать архівні матеріали, робота в останній у порівнянні з іншими подібними курсами була поставлена значно краще. Сам М.М. Ланге неодноразово читав публічні лекції, віддаючи виручені кошти на утримання та устаткування навчальних приміщень. У цьому ж році було організоване Товариство допомоги курсисткам, які знаходились у найбільш скрутному положенні. Одним з його засновників також був М.М. Ланге.

З роками курси розширювалися, відкривалися нові факультети. Про відкриття філософського відділення стали говорити вже з 1908 року. Микола Миколайович увійшов до складу комісії зі складання навчального плану, але відділення так і не було відкрито. З роками збільшувалося число учбово-допоміжних установ, до 1912 року на курсах було близько 13 кабінетів і лабораторій, бібліотека [239; 15-22].

На курсах, завдяки плідній діяльності проф. М.М. Ланге,

функціонували різні наукові гуртки. З 1909 року стали практикуватися екскурсії курсисток у різні міста Росії і закордон у пізнавальних цілях. За даними Т.Н. Федотової, у 1911 році був випущений збірник наукових праць курсисток [126].

Завдяки науковому потенціалу професури курсів (проф. М.М. Ланге, проф. Є.М.Щепкін, проф. Е.І.Трифільєв, проф. Б.М.Ляпунов, проф. О.А. Веріго, проф. Є.А.Кирилов та ін.), а також її визнаному авторитету, у 1915 році курси одержали право I розряду, відповідно до якого посвідчення про закінчення прирівнювалися до університетських, і курсистки одержували право здавати іспити університетській комісії без перевіркових напівкурскових іспитів.

Під час роботи на курсах з 1903 до 1920 року професор М.М. Ланге викладав наступні курси: психологію, педагогіку, історію педагогіки, основи дидактики, вступ до філософії, історію древньої філософії, історію нової філософії, історію новітньої філософії, і проводив з означеними курсами практичні заняття. Частину з цих курсів було записано і видано у вигляді літографії: „Курс логіки”, „Курс истории новой философии” та ін.

Не одноразово на засіданнях Ради курсів Миколі Миколайовичу Ланге серед інших колишніх директорів виносили подяку.

М.М. Ланге користувався великою повагою курсисток. Як зазначав М.Г.Ярошевський „любов і повага курсисток до професора М.М. Ланге були безмежні” [274; 22]. Після звільнення Миколи Миколайовича вони клопоталися перед новим директором і попечителем учбового округу про встановлення в читальному залі курсів портрета М.М.Ланге. Однак, клопотання було відхилено. Також про таке тепле ставлення свідчить лист курсисток адресований Миколі Миколайовичу.

З 1911 по 1914 роки Микола Миколайович був членом господарського комітету курсів; у 1917 році він стає членом Міського громадського комітету від курсів; наприкінці 1918 року, у 1919 році і на початку 1920 року М.М.Ланге виконував обов'язки декана історико-філологічного факультету Одеських Вищих Жіночих Курсів, а в березні 1920 року був обраний на цю посаду.

У 1911 році Миколо Миколайович був запрошений до редакції енциклопедичного словника Гранат у відділ філософії. Результати цієї діяльності були відображені в ряді статей, серед яких „Вера”, „Воля”, „Внимание”, „Идеализм”, „Гоббс”, „Гегель”, „Душа”, „Детерминизм”, „Имманентная философия”, „О. Конт” тощо.

У 1912 році була видана робота М.М. Ланге „Теория В. Вундта о начале мифа”, а потім — узагальнююча наукова праця „Психология”, в якій уперше була представлена структурована система психологічних знань.

Особливої уваги набуває факт, щодо об'єднаного засідання Історико-Філологічних факультетів Новоросійського університету й Одеських Вищих Жіночих курсів (7 червня 1919 р.), на якому було прийняте рішення обрати комісію з вироблення плану їх злиття. Основна мета комісії охоплювала коло питань щодо створення нового історико-філологічного факультету Інституту народної освіти. До складу комісії було обрано М.М. Ланге як одного з провідних учених Одеси [238; 1]. Унаслідок цього в 1917 році Микола Миколайович Ланге очолив Інститут народної освіти.

У 1920 році в силу певних соціально-політичних обставин курси були закриті, зокрема тому, що жінки після революційних подій 1917 р. одержали право вступати до всіх вищих навчальних закладів країни нарівні з чоловіками.

Одеські Вищі Жіночі курси зіграли свою позитивну роль в історії розвитку вищої освіти жінок у Росії й Україні зокрема. І в цьому сенсі заслуги Миколи Миколайовича Ланге, який присвятив третину свого життя питанню жіночої освіти, безсумнівні.

Особливе місце в громадсько-організаційній діяльності М.М. Ланге займає його робота в Одеському Губархіві, що розташовувався за адресою вул. Щепкина, 10 і вул. Ф.Меринга, 3. У цьому архіві Микола Миколайович обіймав посаду заступника завідувача. Слід зазначити, що в числі наукових співробітників губархіву були найближчі однодумці М.М. Ланге: Є.І.Трифільєв, А.І. Покровський, С.А. Семенов та ін. [307; 1-3].

Активно займаючись громадсько-адміністративною діяльністю, Микола Миколайович Ланге не переставав бути вченим — психологом і філософом. Він редагував книги, писав відгуки на праці визнаних учених і студентів і вів експериментальні й теоретичні дослідження. Його відзиви на праці „Теория познания Локка и полемика против нее Лейбница” (1899), „Учение Канта о пространстве и времени” (1901), „Основы философии Вундта” (1904) та ін. власне самі представляють окремі дослідження.

Микола Миколайович Ланге помер 15 лютого 1921 року від атеросклерозу серця.

Копія архівного документа
[Ф45 Оп4 Ед.хр.2608 (1901) л.223-224]
(подаємо мовою оригіналу)

ПРОГРАММА ПСИХОЛОГИИ

Введение. Четыре задачи и соответственные методы психологии (чисто-психологический, психофизический, психобиологический и психосоциологический)

Ощущение вообще. Центrostремительные токи суть единственные нормальные агенты, действующие на мозг. Каждый приносящий нерв идет от определенной части периферии возбуждается особою внешнею силою. Специфические энергии различных частей мозга. Отличие ощущения от восприятия. Отличие ощущения от воспроизведенных представлений. Интенсивность ощущений. Законы Вебера и Фехнера. Так называемый закон относительности. Эффекты контраста.

Зрение. Строение мозга. Слепое пятно. Желтое пятно. Аккомодация. Конвергенция. Получение одного изображения при бинокулярном зрении. Ощущение цвета. Смешение цветов. Продолжительность световых ощущений. Отрицательные зрительные следы.

Слух. Ухо. Аккомодация в ухе. Внутреннее ухо. Костный лабиринт. Перепончатый лабиринт. Концевые органы. Различные качества звука. Высота. Тембр. Разложение форм звуковых волн. Смешение слуховых ощущений. Гармония и диссонанс. Чувствительность уха к различению.

Осязание, термическое чувство, мускульное чувство и боль. Окончание нервов в коже. Осязание или чувство давления. Способность кожи к локализации ощущений. Термическое чувство. Его концевые органы. Оно зависит от состояния кожи. Мускульное чувство. Ощущение тяжести. Боль.

Ощущение движения. Ощущениедвигающихся по поверхности тела предметов.

Строение мозга. Эмбриологический очерк.

Функции мозга. Общее понятие о нервных функциях. Нервные центры лягушки. Низшие центры голубя. Общее понятие о полушариях. Теория автоматизма локализации функций в полушариях. Психические и физиологические элементы. Об-

Життєвий шлях та творча біографія І.Г. Белявського
(складені за даними Професури Одеського
(Новоросійського) університету. – Одеса, 2002.)

Ілля Григорович Белявський народився 1 лютого 1927 р. в Києві в родині Григорія Белявського (Фото Д.9.) Батько був з дворянської родини польського походження. Він боявся утисків з боку влади і, тому був змушений приховувати свою національність. Батько увійшов у творчу родину дружини, прийняв її звичаї, побут та традиції. У родині матері збиралися відомі в Києві музиканти, артисти, співаки, художники. Освіта І.Г. Белявського почалася з відвідування Фребелевської групи, яку замінив дитячий садок працівників мистецтв.

Фото Д.9. Ілля Григорович Белявський

Навчався в середній школі № 79 м. Києва, яку відвідували діти членів уряду. Він був очевидцем подій кінця 30-х рр. До початку Великої Вітчизняної війни І. Г. Белявський встиг закінчити 7 класів, добре вчився з усіх предметів. Батько пішов на

ка более длинных промежутков. Ощущение прошлого времени есть настоящее.

Память. Анализ явлений памяти. Запоминание и припоминание. Припоминание при помощи ассоциации. Ассоциация объясняет и запоминание. Физиологическая схема. Условия хорошей памяти. Почему зубрение плохой способ? Прирожденная восприимчивость памяти неизменна. Воспризнание. Патологические условия.

Воображение. Что такое воображение? Живость зрительного воображения различна. Звуковые образы. Образы мускульного чувства. Осязательные образы. Патологические особенности; нервные процессы, обуславливающие воображение.

Восприятие. Сравнение восприятия с ощущением. Восприятие бывает определенным или вероятным. Иллюзия. Иллюзия первого типа. Апперцепция. Гений и рутина. Физиологический процесс при восприятии. Галлюцинации. Галлюцинация и иллюзия.

Сознание и движение. Всякое состояние сознания связано с двигательными процессами.

Эмоция. Сравнение эмоций с инстинктами. Разнообразие эмоций. Причина его. Эмоция есть результат ее телесного проявления. Это не материализм. Эта теория объясняет разнообразие эмоций. Дополнительные доказательства. Ответ на возможное возрождение. Более тонки эмоции. Описание страха. Происхождение эмоциональных реакций.

Инстинкт. Что такое инстинкт? Всякий инстинкт есть импульс. Инстинкты не всегда слепы и неизменны. Два фактора, нарушающие их единообразие. Закон задерживающего влияния привычек. Законы изменчивости инстинктов. Перечисление человеческих инстинктов. Описание страха.

28 марта 1901 года.

Життєвий шлях та творча біографія С.Л. Рубінштейна

Сергій Леонідович Рубінштейн народився 6 (18) червня 1889 р. в Одесі (Фото Д.4). Разом з родиною він проживав за адресою вул. Петра Великого, 3, кв. 1. Його батько мав велику адвокатську практику, був людиною глибоко інтелігентною, всебічно освіченою. Мати — витончена, розумна, чарівна жінка дала дітям прекрасне виховання. Крім Сергія в родині було ще двоє синів — Микола і Григорій, кожен з них, отримавши блискучу освіту, став видним фахівцем в обраній галузі. В інтелігентній і висококультурній родині панувала обстановка сердечності, духовності та моральності.

Фото Д.4. Сергій Леонідович Рубінштейн

Страждаючи з дитинства хворобою серця, Сергій практично не відвідував гімназію. Однак, шляхом самоосвіти він досяг її вищого рівня. Сергій Леонідович володів – англійською, французькою, німецькою, латинською і давньогрецькою мовами, а українську мову і літературу вивчав як фахівець. Завдяки копіткій роботі він не тільки досяг високого рівня знань, але й поступово перейшов до наукових пошуків.

У роки навчання Сергій Леонідович не уник захоплення марксизмом. Він вивчав його спочатку в легальному гуртку, а пізніше якийсь час відвідував сходки підпільного марксистського гуртка Хмельницького [4; 4]. Його юність – це вивчення „Капіталу” К.Маркса, історії філософії, різних етичних концепцій, формування світогляду, активно спрямованого на боротьбу з усіляким соціальним, моральним злом, за відстоювання волі, достоїнства і вищих людських цінностей [4; 4]. Марксизм його цікавив тільки лише як одна з багатьох філософських систем.

У будинку Рубінштейнів постійно збиралися видні представники одеської інтелігенції — переважно юристи та лікарі. Однак, слід зазначити, що в широке коло знайомств батька входив, зокрема, Г.В. Плеханов, з яким він не раз подовгу спілкувався у Швейцарії під час своїх частих поїздок за кордон.

Можна вважати, що такого роду інтелектуальна атмосфера була сприятлива для особистісного розвитку, особливо в роки юнацьких пошуків. У той же час в автобіографії (яка так і не одержала закінченого втілення) сам Сергій Леонідович визнає, що інтелігенти, які збирались у квартирі Рубінштейнів, справляли на нього швидше за все негативне враження своїми настроями і марним філософствуванням [4, 191 та ін.]. Його власний інтерес до філософії склався на перетині — з одного боку, світоглядних питань, що постійно порушувалися в колі його друзів, з другого боку, — на протигагу дозвільному міркуванню інтелігентів передреволюційної пори.

Закінчивши екстерном із золотою медаллю елітну Ришельєвську гімназію, Сергій Рубінштейн мав намір продовжити освіту, але категорично відкинув ідею вступу до Новоросійського університету. Непогане матеріальне становище родини дозволило йому навчатися за кордоном, у Німеччині, де традиції філософської освіти були самими давніми і міцними. Так, у 1908 р. Сергій Леонідович їде до Фрейбургу — в Німеччину, де провчився два семестри [248; 7]. Там він займається вивченням проблем філософії, зокрема, філософії історії в Риккерта. З архівних документів [241; 1] відомо, що Сергій Леонідович також активно бере участь у роботі риккертівських семінарських занять. Також встановлено, що водночас він працював у Diehl'я і Шульце-Гевєрница з проблеми політичної економії [241; 1]. Після цього

С.Л. Рубінштейн переводиться до Марбурзького університету, де протягом шести семестрів працював з проблем філософії. Марбурзька школа неокантіанців, яку очолювали Коген і Наторп, являла собою типовий для початку століття філософський напрям. Особливістю таланта й особистості С.Л. Рубінштейна можна пояснити той факт, що закінчивши з відзнакою Марбурзький університет у 1913 році він одразу написав працю „Eine Studie zum Problem der Methode”. Перша з її частин „Absoluter Rationalism” була за відзивом професорів Когена і Наторпа прийнята як докторська дисертація [241; 1], та захищена напередодні Першої світової війни в Марбурзі (опублікована німецькою мовою в 1914 р.). У ній був закладений основний принцип його подальших наукових пошуків — використання філософських методів у конкретних суспільних науках, у тому числі психолого-педагогічних. Після закінчення університету, С.Л. Рубінштейн до 1914 року працював у Берлінському університеті, викладав філософію [241; 1]. Таким чином, вищу освіту С.Л. Рубінштейн одержав в університетах Фрайбурга, Берліна і Марбурга.

Узагальнюючи різні дослідження [3, 4, 39, 52 та ін.] можна відзначити, що марбурзький етап у житті С.Л. Рубінштейна був періодом духовного теоретичного наукового життя. Після настільки блискучої можливості, що відкривалася перед ним — стати професором кафедри філософії одного з європейських університетів, до чого, всупереч теоретичному розриву, що відбувся між ними, схиляли його і Коген, і Наторп, життєва ситуація з поверненням до Одеси виявилася для Сергія Леонідовича глибоко суперечливою. Уперше потреба цілком віддати себе заняттю наукою йшла в розріз з потребою підтримувати родину, забезпечуючи їй засоби існування [4; 6].

Приймаючи позицію К.А. Абульханової-Славської та А.В. Брушлинського, ми також вважаємо, що в цей період формується та особливість його особистості, що у кінцевому підсумку визначила його як ученого, — не замикатися на свої особисті ситуації, виходити за межі щоденності [4].

Як показують проведені дослідження [3-5, 81, 135, 252, 360 та ін.], після повернення до Одеси з 1914 по 1919 рік, С.Л. Рубінштейн викладав у Ришельєвській гімназії філософію, психологію і логіку [3; 5].

У 1917 році на засіданні Філософського товариства при Імператорському Новоросійському Університеті С.Л. Рубінштейн виступив з доповіддю про Когена, що склала невеличку працю (три листи): „Философская система Когена”.

У квітні місяці 1919 року С.Л. Рубінштейн за пропозицією і на підставі відгуку про його діяльність М.М. Ланге, був обраний історико-філологічним факультетом Новоросійського університету приват-доцентом по кафедрі Історії філософії [241; 21]. Його педагогічна діяльність у той період охоплювала такі дисципліни як психологія, логіка, теорія пізнання, історія філософії.

У грудні 1919 року Сергій Леонідович влаштовується на роботу в Одеський Політехнічний інститут, де читає курс „Введення в філософію” на економічному відділенні [241; 21]. Потім призначається приват-доцентом у Гуманітарно-суспільний інститут, що пізніше влився в Інститут народної освіти [241; 21].

У 1920 році з приходом Добровольчої армії, у зв'язку з реорганізацією всіх навчальних закладів, він був відсторонений від роботи у вищій школі.

Відповідно до вивчених архівних матеріалів можна відзначити, що Сергій Леонідович Рубінштейн брав участь у побудові нової системи радянської освіти, у перетворенні університетів України в Інститути народної освіти.

У серпні 1921 р. він був обраний професором кафедри психології Інституту народної освіти, змінивши на цій посаді М.М. Ланге – одного з найвідоміших дореволюційних психологів Росії, який перед цим помер [248; 7]. Таким чином, С.Л. Рубінштейн стає керівником кафедри психології.

Цей період для нього – водночас і розквіт наукових ідей, і пора створення власної родини. Сергій Леонідович одружується на своїй троюрідній сестрі Вірі Марківні, усиновлюючи її сина. Таким чином, це період входження в його життя нового плану етичних моральних проблем.

Узагальнюючи різні дослідження [3, 4, 6, 11, 313, 325, 360 та ін.] можна відзначити, що цей період – період соціального підйому, який відкрив перед ним можливості свідомого, на визначених принципах заснування системи науки й освіти, сформував у ньому організатора науки, заклав розуміння цінності

високопрофесійних кадрів, представлення про єдність освіти та розвитку науки. Саме в цей період він остаточно сформувався не як кабінетний вчений-теоретик, а як учений, що прагне відповідно до нових соціальних, цивільних і наукових завдань організовано будувати науку.

Увійшовши в середовище одеської професури, віддаючи високу данину поваги й особистого замилювання особистістю М.М. Ланге, Сергій Леонідович почав практично почувати обмеженість, чванство і негативізм старої професури.

У зв'язку з цим, узагальнюючи дослідження багатьох авторів, а також спогадів учених, можна приблизно виділити дві версії подальшого розвитку подій.

У межах першої офіційно-визнаної версії, на основі аналізу результатів багатьох досліджень [4, 6, 313 та ін.] можна відзначити, що наукова і викладацька діяльність Сергія Леонідовича наштовхується на повне неприйняття в наукових колах, у зв'язку з читанням курсу методологічних проблем теорії відносності Альберта Ейнштейна. Прямий негативізм був викликаний заборонаю викладання буржуазної філософії, наслідком чого виступив гнів, звернений на всіх тих, хто був близьким до марксизма і діалектики. Можна припустити, що тонкощі теорії відносності мало цікавили одеську професуру [4]. Однак це був привід направити свої списи проти філософа-марксиста. Таким чином, за підтримкою спрямованих проти нього сил, виявилось неможливим продовження викладацької діяльності.

Альтернативну версію подій, що відбулися, складають спогади вченого його сучасника Д.Г. Елькіна, що дійшли до нас через його безпосередню ученицю Т.М. Козіну. Відповідно до цієї версії, посадове зниження С.Л. Рубінштейна було зумовлене більшою мірою соціально-історичними подіями, що склалися. Як відомо, Сергій Леонідович був високоосвіченою людиною, представником німецької наукової школи, на той період однієї з найбільш сильних. Фундаментальність і змістовність його лекційних занять вже самі по собі вимагали від студентів ґрунтовних знань. Саме їх і бракувало студентам, учорашнім селянам і робітникам. Таким чином, важка мова викладання фундаментальних проблем науки і послужила причиною посадового зниження Сергія Леонідовича.

Однак, як згадував С.Л. Рубінштейн у своїх щоденниках, ця перша життєва поразка дозволила йому виробити власну стратегію, що згодом і допомагала йому зберігати свою наукову позицію у жорстких життєвих умовах. Ця стратегія полягала в тому, щоб „відступаючи, не уступати”. Відступом Сергій Леонідович у даній ситуації вважав перехід, „відхід” з філософії в психологію як „більш нейтральну науку” [4; 7-8].

Так, 13 жовтня 1922 року [233; 21] С.Л. Рубінштейн став завідувачем центральної науково-навчальної бібліотеки вищої школи, яку в 1926 році було перейменовано в Одеську державну науково-публічну бібліотеку, розташовану за адресою вул. Троцького, 24 [356; 56].

Однак, усупереч сформованій ситуації, С.Л. Рубінштейн усе-таки залишився на посаді професора психології Одеського Інституту народної освіти, що підтверджується документами, які зберігаються в Одеському Обласному Державному Архіві [231-234]. До складу його викладацької діяльності були включені наступні дисципліни: психологія, педологія, методологія, теорія мистецтва, логіка, математична логіка, теорія пізнання, філософські проблеми фізики, історія філософії. При цьому, з 1926 року всі перераховані вище наукові курси він читав як російською, так і німецькою мовами.

Широта наукової ерудиції обумовила той факт, що Сергій Леонідович Рубінштейн неодноразово брав участь у роботі педагогічної та математичної предметної комісії, а також керував педагогічною практикою студентів [251; 37].

Як показує аналіз різних досліджень [1, 3, 4, 6, 11, 52, 78-81, 120, 252, 313 та ін.], працюючи у сховищі Одеської центральної науково-навчальної бібліотеки вищої школи, С.Л. Рубінштейн поглиблено вивчав і аналізував основні тенденції та рівень розвитку закордонної психології, що дозволило йому виявити суть методологічної кризи світової психології. Так, певним результатом цієї роботи можна вважати, розміщену в другому випуску „Записок Вищої школи м. Одеси” у 1922 році статті: „Принцип творческой самодеятельности. К философским основам современной педагогики”.

За архівними матеріалами було встановлено, що з 1924 року Сергій Леонідович Рубінштейн працював за сумісництвом

у Педологічному інституті, що розташовувався по вул. Чичерина, 1 [356; 56, 93].

Узагальнюючи результати досліджень [3, 6, 52, 78-81, 252, 313 та ін.], а також аналіз архівних матеріалів можна констатувати, що одеський період науково-суспільної діяльності С.Л. Рубінштейна насичений численними участями в з'їздах, конференціях державного та регіонального масштабу, що проводились у Києві (1925) [246; 17], Харкові (1923) [244; 15, 22, 24, 38, 39], Ленінграді (1926) [250; 10], Москві (1926) [243; 13, 14] і т.д.

Так, у 1927 С.Л. Рубінштейн був обраний членом президії Бібліографічної комісії при ВУАН.

Одним з найбільш значущих моментів організаційної, наукової і педагогічної діяльності С.Л. Рубінштейна є створення ним у 1928 році інституту аспірантури.

Як показують різні дослідження [4, 313 та ін.], в одеський період Сергієм Леонідовичем була написана величезна наукова праця (опублікована лише у своїй незначній частині у формі статті – „Принцип творческой самодеятельности” 1922 р. і залишилася в рукописах). 20 рр. — маловідомий період у науковій творчості С. Рубінштейна, оскільки в ту пору він практично не мав можливості публікувати свої праці. Робота в бібліотеці, надала можливість Сергію Леонідовичу присвятити себе подальшому поглибленому вивченню проблем психології, світового стану її розробки, рівня її розвитку. Таким чином, у 30-х роках він входить у психологічну науку як сформований учений з певним уявленням про шляхи вирішення складних методологічних проблем психології. Вихідні для загальної системи філолофсько-психологічних поглядів положення С.Л. Рубінштейна одержали свій розвиток у наступні періоди його творчості, з особливою глибиною — у московський період.

Слід зазначити, що наприкінці 20-х рр. загальний стан здоров'я Сергія Леонідовича значно погіршився. На основі архівних матеріалів [251; 28], відомо, що у зв'язку з прогресуючою хворобою серця – ендокардиту, з'явилася гостра необхідність змінити клімат.

26 серпня 1930 року Сергій Леонідович Рубінштейн написав заяву на ім'я уповноваженого УПР НАУКИ в Одесі про

звільнення з посади директора Центральної наукової бібліотеки [232; 137]

Таким чином, на різних етапах життя і творчості одеського періоду С.Л. Рубінштейн суміщає науково-педагогічну і суспільно-організаційну діяльність у провідних науково-педагогічних центрах міста, а саме в Політехнічному, Гуманітарно-суспільному, Педологічному інститутах, Одеському Інституті народної освіти і Центральній науково-навчальній бібліотеці вищої школи.

Вивчення біографічних даних дозволяє нам відзначити й те, що Сергій Леонідович одержав блискучу освіту в Рішельєвській гімназії, продовжив її в університетах Німеччини. Причиною його захоплення на початку філософією виступила та соціально-політична атмосфера, в якій він виховувався, а пізніше переорієнтацією на психологічну науку. Ці моменти були пов'язані, з бажанням уникнути прямого негативного впливу за захоплення філософією, тому саме психологія виступила прикриттям, і, у свою чергу, обумовила досить ґрунтовний інтерес до психологічної науки, як такої, її проблем і перспектив розвитку, ініціюванням створення інституту аспірантури. На підтвердження сказаному можна відзначити, що залучення до викладання психології, а також підготовка ряду важливих психологічних праць, що з урахуванням вище зазначеного і з'явилося платформою, на якій будувалася його наукова школа.

Життєвий шлях та творча біографія Д.Г. Елькіна

Давид Генріхович народився 31 жовтня 1895 р. у Воронежі (Фото Д.5). В родині Елькіних було троє дітей – старша сестра, середній брат – Ілля і молодший Давид. Згодом родина Елькіних переїхала до Одеси, де вони придбали двоповерховий будинок у районі Пересипського мосту, зараз це вул. Чорноморського козацтва, будинок № 5. Батько Давида Генріховича за фахом був провізором, тому перший поверх будинку використовувався під аптеку. Її одесити так і називали – „Аптека Елькіна”, а зараз це аптека №3. Дитячі роки Давида Генріховича пройшли в Одесі. У 1914 р. він закінчив 1-у Ришельєвську гімназію з золотою медаллю і вступив до Петербурзького психоневрологічного інституту. Перша світова війна однак примусила його повернутися до Одеси, де залишилася його родина. У 1915 р. Давид Генріхович перевівся до Новоросійського університету на природничо-наукове відділення фізико-математичного факультету.

Фото Д.5. Давид Генріхович Елькін

Давид Генріхович Елькін був надзвичайно обдарованою людиною, володів блискучими знаннями фундаментальних і прикладних наук, літератури, мистецтва. Досконало знав багато європейсь-

ких мов: німецьку, французьку, італійську, польську, чеську.

З 1917 р. Д. Г. Елькін завідував психологічною лабораторією в Одеському міському інституті дитячої психології та експериментальної педагогіки ім. Н.В.Якуніна [6, 337, 338 та ін.].

Після революції в 1917 р. аптеку відібрали... Батько Д.Г. Елькіна майже одразу помер, а Давид Генріхович перехворів на іспанку (важку форму грипу), яка дала ускладнення у формі невриту нижніх кінцівок, внаслідок чого з молодих років він ходив з палицею.

На початку 20-х рр. Давид Генріхович займав посаду директора вечірньої школи. Зараз у цьому приміщенні розташований художньо-графічний факультет Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського.

У 1922 р. Д.Г. Елькін перейшов на роботу до Одеського інституту народної освіти (ІНО) як асистент кафедри психології, де читав курси з психології, логіки, проводив практичні заняття, керував науковими студентськими дослідженнями [6, 337, 338 та ін.].

За сукупністю опублікованих праць у 1930-х р. Д.Г. Елькіну було присвоєно вчене звання професора. В цьому ж році, після реорганізації Одеського інституту народної освіти і створення на його базі кількох інститутів, він стає керівником кафедри психології, спочатку в Інституті профосвіти, а згодом у державному університеті, який було знову відкрито в 1939 році, і педагогічному інституті.

У середині 30-х рр. Давид Генріхович одружився з удовицею Олександрою Макарівною Дорошенко – надзвичайно вродливою жінкою, з прекрасним русим волоссям, виточеними рисами обличчя. Олександра Макарівна була справжньою представницею української інтелігенції, високоосвіченою особистістю, одним з кращих викладачів української мови та літератури в Одесі, користувалася великою повагою серед учнів та колег.

Розпочалася війна. Тяжко переживаючи смерть доньки, Давид Генріхович з Олександрою Макарівною все ж таки мали евакуюватися разом з колективом викладачів та студентів державного університету й педагогічного інституту спочатку до м. Майкопа Краснодарського краю, адміністративного центру Адигейської автономної області, а згодом до м. Байрам-Алі Туркменської РСР.

Не зважаючи на тяжкі воєнні часи, Давид Генріхович займався науковою діяльністю. Саме в цей період він виконав серію експериментів з проблем особливостей орієнтації у часі свійських тварин.

Після визволення міста від фашистів Давид Генріхович повернувся з університетом до Одеси, де продовжував очолювати кафедру психології державного університету та педагогічного інституту (за сумісництвом до 1955р.).

У 1945 р. проф. Д.Г. Елькін представив до захисту докторську дисертацію „Восприятие времени”, але захист її відбувся лише рік по тому. Офіційними опонентами на захисті були професори Б.М. Теплов, С.М. Корнилов, О.Р. Лурія. Після захисту дисертації Д.Г. Елькіну було присуджено ступінь доктора педагогічних наук (з психології). Матеріали цього дисертаційного дослідження були покладені в основу однойменної монографії, яка вийшла в 1967 р. і була відмічена премією ім. К.Д. Ушинського.

Кінець 40-х рр. був дуже складним для проф. Д.Г. Елькіна. Це пов'язано з державною компанією боротьби з так званим космополітизмом, в якому його звинувачували, як і багатьох інших провідних учених. Ця „боротьба” була одним з найстрашніших втілень сценарію „боротьби з відьмами”. Якою „принциповою” була ця критика, видно з того, що Давиду Генріховичу закидали, буцімто він процитував спостереження над психічно хворим, який відміряв час, уявляючи циферблат годинника; цей факт було наведено у роботі Е.Маха, якого, як відомо, В.І. Ленін піддав «нищівній» критиці в книзі „Матеріалізм та емпіріокритицизм”. Таким чином, через цей єдиний факт проф. Д.Г. Елькіна звинувачували у космополітизмі, а це загрожувало не лише позбавленням можливості працювати, але навіть перспективою бути ув'язненим. Давид Генріхович дуже переживав ці події, перебуваючи в тяжкому моральному стані, навіть хотів виїхати з сім'єю з Одеси.

Початок 50-х рр. позначений високою творчою активністю в роботі проф. Д.Г. Елькіна. З'явилася низка наукових робіт, серед яких підручник „Психологія” за ред. проф. Г.С. Костюка, де два розділи „Відчуття” та „Сприймання” були написані Давидом Генріховичем. Першим помічником у редагуванні текстів розділів була Олександра Макарівна, прекрасний знавець української мови. Ве-

ликою популярністю серед багатьох поколінь студентів користувався методичний посібник „Конспект лекцій по психологин” (у 3 частинах). Визнанням користувалися і його науково-популярні брошури „Таинственные” явления человеческой психики”, „Педагогіка і психологія пам’яті”, „Психологія і кібернетика” та ін.

На запрошення Г.С. Костюка Д.Г. Елькін працював професором лабораторії по вивченню відчуттів і сприйняття Всеукраїнського науково-дослідного інституту психології [6, 337, 338 та ін.]

Завдяки активній творчій діяльності Давида Генріховича Елькіна в Одесі була проведена низка наукових конференцій.

Давид Генріхович також багато працював, розробляючи спецкурси для студентів різних факультетів відповідно зі змістом їхньої фахової підготовки – „Інженерна психологія”, „Психологія речи”, „Психологія животных” та ін.

Матеріали всіх цих спецкурсів були виданні як тексти лекцій у вигляді окремих брошур, які користувалися великою популярністю серед студентів.

У 1961 р. завдяки організаційній діяльності Давида Генріховича було створено Одеське відділення Всесоюзного Товариства психологів при АПН РРФСР, засідання якого відвідували провідні фахівці та вчені як нашого міста, так і країни [337, 338 та ін.].

У лютому 1971 р. після важкої хвороби померла Олександра Макарівна. Згодом донька з чоловіком виїхали до США.

Давид Генріхович продовжував очолювати кафедру психології до 1976 року. Його змінив на цій посаді кандидат педагогічних наук, доцент Віктор Омелянович Котов-Хроменко, колишній учень та аспірант Давида Генріховича. До 1977 року проф. Д.Г. Елькін все ще працював на кафедрі як професор-консультант.

В останні роки Давид Генріхович майже втратив зір. Ці роки він провів в оточенні порядних людей, які піклувалися про нього.

Помер Давид Генріхович Елькін 5 липня 1983 р. Його поховали на другому християнському цвинтарі м. Одеси [273].

Життєвий шлях та творча біографія
В.О. Котова-Хроменко
(складено на основі даних особової справи)

Віктор Омелянович Котов-Хроменко народився 29 вересня 1924 року в Одесі в родині службовців (Фото Д.6.).

В 1931 році пішов до першого класу Одеської середньої школи № 101, яку закінчив в 1941 році.

З 1941 по 1946 роки служив у Радянській Армії.

З початку і до кінця Великої Вітчизняної війни знаходився в діючій армії. Мав два важких і одне легке поранення. За успішне виконання бойових завдань тричі нагороджений орденом „Червона Зірка”.

У 1946 році у званні старшого лейтенанта звільнився в армійський запас у зв'язку з бажанням продовжувати навчання у вищому навчальному закладі.

У 1947 році поступив на перший курс Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова (філологічний факультет, заочне відділення), який закінчив у 1952 році. Навчання суміщав з роботою.

Фото Д.6. Віктор Омелянович Котов-Хроменко

З 1948 по 1951 рік працював учителем в Одеській середній школі № 105.

З 1951 по 1953 рік, за рекомендацією ЦК комсомолу України, працював комсоргом одеського держуніверситету. Так, у 1953 році був звільнений з посади комсорга, у зв'язку зі вступом до аспірантури при кафедрі психології Одеського державного педагогічного інституту ім. К.Д. Ушинського. Після закінчення аспірантури у 1956 році поступив на роботу в Одеський держуніверситет, де посідав посаду старшого викладача кафедри педагогіки і психології.

4 березня 1958 року захистив дисертацію на здобуття вченого ступеню кандидата педагогічних наук (з психології) в раді Одеського Державного університету ім. І.І. Мечникова. А вже 20 лютого 1963 року В.О. Котов-Хроменко був затверджений у званні доцента кафедри „психологія”.

Також відомо, що в Одеському педагогічному інституті ім. К.Д.Ушинського Віктор Омелянович займав посаду ректора. З 1960 по 1970 роки він був проректором з учбово-наукової роботи.

Наукова діяльність Віктора Омеляновича була насичена різними міжнародними контактами, наприклад, у 1968 році він був відряджений в Сегедській педагогічний інститут Угорської Народної республіки для вивчення деяких питань учбово-виховного процесу, в 1976 році – направлений у службове відрядження до Чехословаччини строком на 3 місяці для читання лекцій на Педагогічному факультеті м. Пльзень та ін.

В.О. Котов-Хроменко був надзвичайно обдарованою людиною, талановитим науковцем, організатором, цікавим співрозмовником, доброю порядною людиною, а також поетом. Він захоплювався талановитою молоддю до наукової роботи, охоче спілкувався з нею.

На жаль, у 1978 р. тяжка хвороба серця передчасно обірвала життя Віктора Омеляновича Котова-Хроменка.

Життєвий шлях та творча біографія О.Я. Чебикіна

Олексій Якович Чебикін народився 28 березня 1949 року в селі Нерубайське Біляївського району Одеської області в сім'ї службовців (Фото Д.7.).

Навчаючись у школі займався в спортивних гуртках. У 9 класі був дипломістом Всесоюзної олімпіади з фізики. По закінченні Нерубайської середньої школи в 1966 р. працював там протягом навчального року лаборантом та вчителем. В 1971 р. закінчив Південноукраїнський державний педагогічний університет ім. К.Д.Ушинського факультет фізичного виховання. Навчаючись в інституті спільно з викладачами активно залучався до дослідницької роботи в галузі радіобіології під керівництвом проф. В.Р. Файтендора, психології під керівництвом доц. В.О. Котова-Хроменка, В.Д.Палиги. Неодноразово був переможцем різних наукових студентських олімпіад. Свою дипломну роботу присвятив проблемі часу прийняття рішень в екстремальних умовах. Здобувши вищу педагогічну освіту, залишився працювати в інституті на посаді викладача. Протягом року служив у ланах Радянської армії, де закінчив авіаційну школу та отримав офіцерське звання.

Фото Д.7. Олексій Якович Чебикін

Закінчивши аспірантуру на кафедрі психології при Московському державному інституті фізичної культури, у 1977 р. О.Я. Чебикін повернувся до Одеського педагогічного інституту, і став працювати викладачем кафедри психології.

У 1979 році захистив дисертацію в Інституті психології АН СРСР на тему „Дослідження емоційної стійкості” і здобув наукову ступінь кандидата психологічних наук. У 1981-1988 рр. працював доцентом, завідувачем кафедри педагогіки та методики початкового навчання. У травні 1983 року йому присвоєно вчене звання доцента.

В 1988-1991 рр. навчався в докторантурі при Київському педагогічному інституті ім. Драгоманова. У 1991 р. захистив дисертацію в Московському університеті „Емоційна регуляція навчальної діяльності” і здобув науковий ступінь доктора психологічних наук, а в 1993 р. йому присвоєно вчене звання професора. В той же час, О.Я. Чебикін очолив кафедру педагогіки та психології початкового навчання, яку згодом було реорганізовано в кафедру теорії та методики практичної психології. У 2001-2003 рр. працював першим заступником директора, директором Одеського регіонального інституту державного управління Української Академії державного управління при Президентів України. В 2003 р. його було обрано ректором Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського.

Отже, Олексій Якович Чебикін пройшов шлях від студента, аспіранта, викладача, завідувача кафедри, керівника психологічного відділення до ректора університету.

Життєвий шлях та творча біографія О.П. Саннікової

Ольга Павлівна Саннікова народилася 21 червня 1948 р. в селі Василівка Біляївського району Одеської області в родині воєннослужбовця (Фото Д.8.).

З 1957 по 1960 рр. проживала в Угорщині у м. Будапешт, де навчалася в російській школі при радянському посольстві.

У 1963 р. закінчила 8 класів і в цьому ж році вступила до Одеського медичного училища №1. Після завершення в різний час працювала акушеркою в Кодимській районній лікарні, медсестрою в Одеській міській поліклініці №18, анестезістом у травматологічному відділенні міської лікарні №3.

В 1971 р. Ольга Павлівна вступила до Ростовського ордену Трудового Червоного Прапора державного університету, після завершення якого отримала спеціальність психолог. В університеті приймала участь у роботі студентських наукових гуртків та проблемних груп. В 1975-1976 учбовому році її доповідь з циклу „Соціальна психологія” відмічена дипломом першого ступеню.

Фото Д.8. Ольга Павлівна Саннікова

У 1976 р. Ольгу Павлівну Саннікову було прийнято на роботу на посаду асистента кафедри психології Одеського педагогічного інституту ім. К.Д. Ушинського. Була головою ради інституту по роботі з важковиховуваними підлітками (що навчаються в ПТУ).

З 1978 р. – аспірантка лабораторії генетичної психофізіології. 11 травня 1982 р. у спеціалізованій вченій Раді при НДІ загальної та педагогічної психології АПН СРСР (м. Москва) О.П. Саннікова захистила кандидатську дисертацію.

Вже у 1984 р. Ольга Павлівна виконувала обов'язки декана педагогічного факультету Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського, а в 1986 р. їй було присвоєне вчене звання доцента по кафедрі психології.

У 1988-1992 р. вона – завідувач кафедрою психології, декан факультету післядипломної освіти „Психологія”.

У 1992-1995 рр. – докторантура при НДІ ім. Г.С. Костюка (м. Київ). 13 лютого 1997 р. захистила у спеціалізованій вченій раді при Київському університеті ім. Т.Г.Шевченка докторську дисертацію на тему „Емоційність у професійній структурі особистості”.

Була призначена провідним науковим співробітником у держбюджетній угоді „Теорія та практика конструювання та адаптації інструментарію комп'ютерної психодіагностики професійних властивостей особистості”.

У 2001 р. їй було присвоєне вчене звання професора.

У 1992-1994 роках Ольга Павлівна Саннікова – член спеціалізованої вченої ради з захисту кандидатських дисертацій Південноукраїнського державного університету ім. К.Д. Ушинського. З 2003 р. – голова Спеціалізованої вченої ради при Південноукраїнському державному педагогічному університеті ім. К.Д. Ушинського з захисту кандидатських дисертацій з психології.

О.П. Саннікова член редколегій багатьох науково-методичних видань (журналів, збірників праць).

війну і брав участь в обороні Києва. І.Г. Белявський евакуювався з родичами, які пішли на Схід з майже оточеного Києва... В евакуації родина мешкала на Уралі, в районі золотих копалень. Ілля Григорович працював коногоном у старательській артіль, щоб отримати купон на їжу. Потім родина переїхала до Ашхабаду, де Ілля Григорович почав роботу в майстерні з випуску „Вікон ТАРС” (політичного плакату). Навчався у фабрично-заводському училищі, після закінчення якого працював у паровозному, депо й одночасно навчався у вечірній школі. З відзнакою закінчив 9-й клас. У цей час прийшло повідомлення про загибель батька під Лубнами в боротьбі за звільнення Києва.

Відразу після звільнення Києва родина повернулася на батьківщину, але оселитися в рідному домі не вдалося, в ньому вже мешкали чужі люди. За віком Ілля Григорович не підлягав мобілізації, але бажання боротися з ворогом примусило його звернутися до військкомату з проханням відправити його на фронт. За рішенням військової влади він був направлений в артилерійське училище, але його комісували через зір.

Повернувшись до Києва, І.Г.Белявський вступив на підготовче відділення, яке було відкрите для фронтовиків при будівельному інституті. Але продовжив навчання у педагогічному інституті ім. М. Горького (нині М.П.Драгоманова) на педагогічному факультеті, на якому в той час готували керівних працівників народної освіти, викладачів педагогіки та психології для педучилищ. Слухав лекції Г.С.Костюка, П.Р.Чамати, А.Н. Раєвського, Є.А.Мілерян, Л.К.Балацької та ін., які назавжди залучили його до психологічної науки. Під впливом Г.С.Костюка формувалася його інтерес до дослідження проблем людської духовності, відбувалося його становлення як ученого.

І.Г.Белявський закінчив інститут у 1950 р. з відзнакою та за рекомендацією поступив до аспірантури. Однак його направили до Конотопського учительського інституту викладачем психології, в якому він працював до 1952 р. Реорганізація вищої школи призвела до розформування вчительських інститутів. І.Г.Белявського перевели до Житомирського педагогічного інституту ім. І.Я.Франка. Він продовжив викладати психологію. Тут була надрукована його перша наукова праця, присвячена психологічним поглядам Івана Франка.

З 1957 по 1959 рр. він працював у Міністерстві культури України. Однак робота його не задовольняла, і він звільнився за власним бажанням, щоб продовжити служіння психології у сибірському місті Горно-Алтайську в педагогічному інституті. Там він написав кандидатську дисертацію „Эстетическое восприятие живописи старшими школьниками”. Захист дисертації відбувся в 1964 р. у Московському, педагогічному інституті. Головував на раді Н.Ф.Добринін, а А.В.Петровський був членом ради. Захист пройшов успішно й дисертацію рекомендували до друку. В Алтайському краї Ілля Григорович прожив 8 років. Пройшовши за конкурсом на вакантне місце викладача психології у Ростовський університет, І.Г.Белявський в 1967 р. переїхав до Ростова-на-Дону.

Поеднуючи педагогічну діяльність з науковою, Ілля Григорович розробив методологічні принципи нового для радянської психології напрямку — історичної психології. Тут виявився його талант адміністратора та керівника. Він організував — уперше в історії Ростовського університету — кафедру загальної та соціальної психології, психологічний відділ при філософському факультеті.

У 1978 р. І.Г.Белявський переїхав до Польщі. Викладав психологію в університетах Катовіце, Ягеллонському (Краків). Єдиний з радянських фахівців він був допущений до викладання (на польській мові) на психологічному відділі. Він став свідком назріваючих „польських подій”. У 1982 р. повернувся до Ростова.

У 1985 р. в Інституті психології ім. Д.Н.Узнадзе в Тбілісі відбувся захист докторської дисертації „Теоретико-методологические основы психолого-исторических исследований”. Опонентами на захисті були професори: заслужений діяч науки РФСР А.А.Бодальов, В.В.Давидовим, О.І.Табідзе. Після захисту І.Г.Белявському було присвоєно вчений ступінь доктора психологічних наук. У цьому ж році він переїхав до Одеси, приступив до педагогічної діяльності як професор кафедри психології Одеського державного університету і став завідувачем кафедрою.

За ініціативою та при активній участі Іллі Григоровича в ОДУ при механіко-математичному факультеті в 1992 р. відкрили

психологічне відділення. Розвиваючи сучасні напрями психології, йому вдалося поєднати викладання психології з викладанням комп'ютерних технологій на відкритій у 2000 р. – уперше в Україні – спеціалізації для студентів математиків „Комп'ютерне моделювання та обробка зображень і графічної інформації”.

Жвавість і прагнення досконалості в поєднанні з ерудицією, патетикою, пафосом перетворювала його лекції на справжнє дійство. У продовж тривалих років він читав основні курси із психології студентам різних спеціалізацій, а згодом, коли відкрився фах психології, — і психологам. Він також розробив і викладав спецкурси: „Історична психологія”, „Історико-культурні детермінанти психічної діяльності”, „Психологія самосвідомості”, „Психологія особистості” і т. ін. Під його керівництвом захищено понад десяток кандидатських дисертацій, організовані та проведені Рубінштейнівські читання, присвячені 100-річчю з дня народження С.Л. Рубінштейна. Він брав участь у багатьох психологічних з'їздах та конференціях.

Перу І.Г. Белявського належать понад 150 друкованих праць, з яких 7 – монографії. З 1998 р. він був академіком Міжнародної академії психологічних наук (Санкт-Петербурзький відділ).

І.Г. Белявський помер 2 лютого 2004 р. Його поховано в м. Ростові на Дону.

Життєвий шлях та творча біографія Б.Й. Цуканова
(складені за даними А.В. Молдаванова)

Борис Йосипович Цуканов народився 18 жовтня 1946 р. у с. Токарево Миколаївської області (Фото Д.10.). Предки батька походили від біглих поселенців часів війни 1812 р. З боку матері Б.Й. Цуканов походить від запорозьких козаків, які після розгрому Батурина переселилися вниз по Дніпру. Батько працював агрономом, мати — фельдшером.

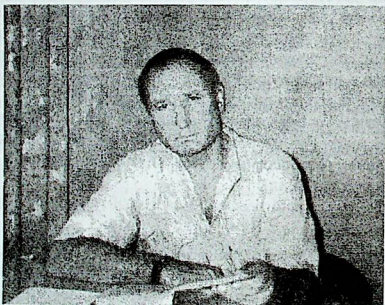

Фото Д.10. Борис Йосипович Цуканов

Після закінчення школи Борис Йосипович вступив, на фізичне відділення фізико-математичного факультету Херсонського педагогічного інституту. З третього курсу він працював у науково-дослідній лабораторії, займаючись фізикою твердого тіла. Інтерес до психології виник під впливом А.І. Єрьомкіна, який читав спецкурс з педагогічної психології. У 1968 р. Б.Й. Цуканов закінчив інститут і почав працювати шкільним учителем фізики. У тому ж році його було призвано до лав Радянської Армії. Після демобілізації він продовжив викладати у школі. У 1970 р. почав працювати в дослідно-конструкторському бюро (м. Микола-

їв), а пізніше на будівельному факультеті Одеського інженерно-будівельного інституту.

На факультеті читалися курси психології та педагогіки, які Б.Й. Цуканов відвідував за власною ініціативою. У цей період Борис Йосипович зайнявся самоосвітою в галузі психології. Він знайшов багато спільного між нею та фізикою, що ще більше приваблювало до проникнення в суть психології.

У 1973 р. Б.Й. Цуканова доля звела з професором Д.Г. Елькіним, а дещо пізніше з цілою плеядою відомих психологів: В.П.Зінченком, П.Я.Гальперіним, В.В. Давидовим, Т.О. Запорожець (Гиневською), Є.Д. Хомською, Ю.Б.Гіппенрейтер, Г.С. Костюком, І.Д. Бехом, Ю.Л. Трофімовим та ін. З багатьма з них склалися дружні стосунки.

На запрошення Д.Г. Елькіна в 1976 р. Б.Й. Цуканов вступив до аспірантури при кафедрі психології Одеського державного університету. У 1982 р. в НДІ психології (м. Київ) відбувся захист кандидатської дисертації Б.Й. Цуканова, після чого він отримав учений ступінь кандидата психологічних наук.

Після захисту Борис Йосипович був на стажуванні в Московському державному університеті, де в рамках практикуму з загальної психології поставив лабораторну роботу зі сприймання часу „Вивчення особливостей сприймання коротких та нейтральних інтервалів методом відтворення”. У Московському педагогічному інституті викладав спецкурс „Час у психіці людини”.

У 1992 р. в Київському університеті ім. Т.Г. Шевченка відбувся захист докторської дисертації „Собственная единица времени в психике индивида” (опоненти — професори В.П. Зінченко, Г.С.Середа, С.Д.Максименко). Після захисту Борису Йосиповичу Цуканову було присвоєно вчений ступінь доктора психологічних наук.

Б.Й.Цуканов на психологічному відділенні Інституту математики, економіки та механіки ОНУ читає курси експериментальної та диференціальної психології, авторський спецкурс „Час у психіці людини” та ін. Під його керівництвом були підготовлені та успішно захищені понад сім дисертацій на вчений ступінь кандидата психологічних наук. Ці дослідження були виконані у межах проблематики „Психологія часу”.

У 1994 р. завдяки плідній діяльності та організаторським

здібностям Б.Й.Цуканова був відкритий Науковий центр психології часу, який він очолює дотепер. Рік по тому, за участю Міністерства освіти та АПН України, Інституту людини РАН, Одеського університету, Борис Йосипович організував та провів Міжнародну конференцію, „Проблеми психології часу”, присвячену 100-річчю від дня народження Д.Г.Елькіна. Наслідуючи традиції вчителя, Борис Йосипович відродив секцію психології в Одеському будинку вчених.

Б.Й.Цуканов активно приймає участь у багатьох всесоюзних, міжнародних та всеукраїнських психологічних конференціях (Москва, Тбілісі, Київ, Харків, Одеса). Був учасником сьомого з'їзду психологів СРСР, першого та другого з'їздів психологів України, двох Костюковських читань, де виступав з доповідями за результатами досліджень проблеми психології часу.

За ініціативою Б.Й.Цуканова на психологічному відділенні Інституту механіки, економіки та математики була створена кафедра диференціальної і експериментальної психології, яку він очолив з вересня 2003 р.

Борис Йосипович автор понад 80 друкованих праць, 8 методичних рекомендацій, монографії „Время в психике человека”, авторський конспект лекцій „Диференціальна психологія”, посібник „Комп'ютерний практикум з експериментальної психології”. Його статті опубліковані в престижних наукових журналах, збірках наукових та науково-методичних праць, серед яких „Вопросы психологии”, „Психологический журнал”, „Природа”, „Науковий світ”, „Правова держава”, „Геологічний журнал” НАН України, Праці Конгресу „Фундаментальные проблемы естествознания и техники” (Санкт-Петербург, 2004.) тощо.

Професійний шлях становлення Б.Й.Цуканов почав як викладач кафедри психології, зараз він доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри диференціальної і експериментальної психології, директор Наукового центру психології часу.

Життєвий шлях та творча біографія С.М. Симоненко

Світлана Миколаївна Симоненко народилася 6 січня 1958 року в м. Берислав Херсонської області в родині службовців (Фото Д.11.). В 1965 р. поступила до середньої школи №3 м. Берислав, яку закінчила з відзнакою.

З 1973 по 1977 рр. навчалася у Бериславському педагогічному училищі та отримала спеціальність викладач початкових класів. За розподіленням була направлена на роботу до Херсонської середньої школи №47 учителем початкових класів.

Фото Д. 11. Світлана Миколаївна Симоненко

У 1980 р. Світлана Миколаївна вступила до Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченко (факультет філософії, спеціальність – психологія). В студентські роки слухала лекції М.І. Алексєєвої, В.О.Блейхера, Л.Ф.Бурлачка, М.В.Вовчик-Блакитної, П.А. Гончарука, Т.М.Кириленко, В.П.Казмиренко, Л.О. Марисової, Ю.Профимов, В.А.Роменця, О.М. Старовойтенко, М.О.Холодної та ін., які назавжди залишили теплі спогади та остаточно визначили правильність професійного вибору.

Після закінчення університету в 1985 р. за розподілом Світлана Миколаївна була направлена до Одеського педагогічного інституту ім. К.Д. Ушинського. А вже в 1987 р. зарахована до цільової аспірантури за спеціальністю 19.00.01. – загальна психологія, історія психології. Над дисертаційним дослідженням працювала в лабораторії творчості при Інституті психології ім. Г.С.Костюка (м. Київ), яку і дотепер продовжує очолювати доктор психологічних наук, професор, дійсний член АПН України В.О. Моляко. У 1990 р. після успішного захисту кандидатської дисертації в спеціалізованій раді НДІ психології УССР на тему „Психология трансформации образа в художественно-графической деятельности учащихся” Світлані Миколаївні було присвоєно вчений ступінь кандидата психологічних наук.

У 1994 р. С.М. Симоненко була запрошена на посаду вченого секретаря першої на півдні України спеціалізованої вченої ради з захисту кандидатських дисертацій за спеціальностями 19.00.01 – загальна психологія, історія психології та 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія, яка відкрилася при Одеському педагогічному інституті ім. К.Д. Ушинського.

Паралельно, у період з 1994 по 1997 рр., Світлана Миколаївна перебувала в цільовій докторантурі.

С.М. Симоненко активно приймала участь у виконанні багатьох держбюджетних науково-дослідних угод, серед яких наприклад, „Розробка комп'ютерного варіанту методики оцінки емоційної зрілості особистості” (1997).

У 2005 році в Харківському національному університеті ім. В.Н. Каразіна відбувся захист докторської дисертації „Психология візуального мислення”. Після захисту С.М.Симоненко було присвоєно вчений ступінь доктора психологічних наук.

Викладацька діяльність Світлани Миколаївни охоплює такі дисципліни, як „Загальна психологія”, „Психологія праці та інженерна психологія”, „Клінічна психологія та основи патопсихології”, „Методологічні та теоретичні основи психології” тощо.

У 2004 році Світлану Миколаївну Симоненко було обрано на посаду завідувача кафедри педагогічної та вікової психології Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського. Крім того, протягом багатьох років вона є провідним науковим співробітником сектору психологічних досліджень Південного наукового Центру АПН України.

Життєвий шлях та творча біографія Т.П. Вісковатової
(складено на основі матеріалів «Видатні вчені Одеси».

Ч.І. Доктори наук і професори: Біографічна енциклопедія.)

Вісковатова Тетяна Павлівна народилася 9 травня 1943 року в м. Майкопі Краснодарського краю, Адигейській Автономній області (Фото Д.12.).

Середню школу закінчила в 1959 р. і в цьому ж році вступила до Адигейського державного педагогічного інституту на філологічний факультет. У 1964 р. закінчила його за фахом: учитель російської мови, літератури і англійської мови. Після закінчення інституту працювала вчителем англійської мови в школі-інтернаті № 3 м. Зугреса Донецької області, в м. Паранайське Сахалінської області, в селищі Хадабулак Читинської області на різних посадах (зав. бібліотекою, ст. друкаркою; діловодом, старшим науковим співробітником Проблемної науково-дослідної лабораторії з вивчення хвороби Кашина-Бека при Читинському медичному інституті, старшим викладачем кафедри педагогіки і психології Читинського педагогічного інституту).

Фото Д.12. Тетяна Павлівна Вісковатова

У 1984 р. на спеціалізованій вченій раді Науково-дослідного інституту дефектології АПН захистила дисертацію, одержавши вчений ступінь кандидата психологічних наук. У 1985 р., закінчила факультет психології Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова, кваліфікація — „патонейропсихолог”.

У травні 1989 р. Була прийнята в Читинський обласний інститут вдосконалення вчителів на посаду завідуючою кафедрою психології і педагогіки.

У 1991 р. пройшла за конкурсом на посаду доцента кафедри педагогіки та психології початкового навчання Одеського педагогічного інституту ім. К.Д. Ушинського. У період з 1991 по 2002 рр. Тетяна Павлівна працювала на кафедрах педагогіки та психології початкового навчання, соціальної педагогіки та психології, кафедрі психології.

Докторську дисертацію „Генезис, діагностика і корекція затримки психічного розвитку в дітей 5 — 10 років на прикладі несприятливого впливу природних і антропогенних чинників” Тетяна Павлівна захистила в 1997 р. в Інституті дефектології (м. Київ).

За багаторічну сумлінну працю та значний внесок у справу підготовки висококваліфікованих педагогічних кадрів у 1998 р. була нагороджена знаком „Відмінник освіти України”.

Чебикін О.Я., Пивоварчик І.М. Історія становлення психологічних наукових шкіл на півдні України (XIX – XX ст.). Монографія. – Одеса: Видавець Черкасов, 2007. – 230 с.

ISBN 966-8835-48-3

В монографії розглядається проблема становлення психологічних наукових шкіл на півдні України (XIX – XX ст.). Визначено теоретичні й методологічні підходи до дослідження феномена психологічних наукових шкіл. Розкрито зміст наукових шкіл та історичні форми їх трансформації. Запропоновано метод історико-критичного аналізу рівня сформованості наукових шкіл у психології. На матеріалі емпіричного дослідження авторами монографії показано, що в Одеському регіоні в різні часи працювали вчені-психологи, які представляють класично-інтроспективне, природничо-наукове і культурно-гуманістичне спрямування. Розглянуто становлення одеських психологічних шкіл, які досягли різного рівня сформованості. Роботу адресовано вченим-психологам. Вона також може бути корисною для студентів, аспірантів, викладачів і практиків психологічного фаху.

The problem of the formation of psychological scientific schools in the south of Ukraine (XIX – XX century) has been presented. Theoretical and methodological approaches to researching of the phenomenon of psychological scientific schools have been defined in research. Definition of a scientific school phenomenon and historical forms of transformation has been presented. The method of historical-critical analysis of scientific schools formation has been suggested. It is shown that the different psychologists worked in Odessa at the different times, being representatives of classical-introspective, natural-scientific and cultural-humanitarian trends. The process of organization of psychological schools which reached the different level of their formation, is considered. The work is addressed to scientists-psychologists. It is useful to students, post-graduates, teachers and professionals of psychological specialties.

ББК 88.1 (0)5

10-00

Наукове видання

ЧЕБИКІН Олексій Якович
ПИВОВАРЧИК Ірина Михайлівна

**Історія становлення психологічних
наукових шкіл на півдні України
(XIX – XX ст.)**

Монографія

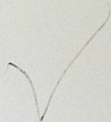
Авторська редакція

Комп'ютерна верстка і
дизайн обкладинки О. Кисельова

Підписано до друку 17.12.2007 р. Папір офсетний. Формат 60×90/16.
Гарнітура "Times New Roman". Обл.-вид. 13,1 арк. Ум.-друк. арк. 14,5.
Тираж 320 прим. Зам. № 30.

Видавець СВД М.П. Черкасов
Свідоцтво серія ДК № 1683 від 09.02.2004 р.
м. Одеса, 65070. А/С 59. тел. 33-46-98.

Типографія "Лерадрук"
Свідоцтво ОД №23 від 26.03.2003 р.
м. Роздільна, вул. Леніна, 4#

10 00

